

2

КИЇВ-1982

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- XXVI з'їзд КПРС про дальше зростання добробуту трудящих
- Про досвід і деякі проблеми роботи партійних організацій виробничих об'єднань у промисловості
- Утвердження на Україні марксистсько-ленінської концепції історії більшовизму (20-і — середина 30-х років)
- Основні напрями досліджень в галузі історичної науки у Туркменській РСР
- З приводу книги П. Р. Магоші «Формування національної належності. Прикарпатська Русь. 1848—1948»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.
Телефон 29-62-34.

Художній редактор *Б. В. Сушко*
Технічний редактор *Н. Є. Любич*
Коректор *П. О. Пляшков*

Здано до набору 06.01.82. Підп. до друку 03.03.82. БФ 46649. Формат 70×108¹/₁₆. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. П.з. Обл. вид. арк. 15,56. Тираж 3165 пр. Зам. К-134.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.
Журнальне виробництво РПО «Поліграфкинг», 252030, Київ-30, Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 2 (251), 1982, февраль (На українском языке).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкинг», 252030, Киев-30, Ленин, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2 (251)

ЛЮТИЙ

1982

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Загородній В. І. XXVI з'їзд КПРС про дальше зростання добробуту трудящих 5

* * *

Гордієнко Л. М., Плоха Д. С. Про досвід і деякі проблеми роботи партійних організацій виробничих об'єднань у промисловості 17

Діброва С. С. Утвердження на Україні марксистсько-ленінської концепції історії більшовизму (20-і — середина 30-х років) 23

Наукове життя в братніх республіках СРСР

Ташлієв Ш. Т. (*Ашхабад*). Основні напрями досліджень в галузі історичної науки у Туркменській РСР 35

Проти буржуазної фальсифікації історії

Хміль І. С. З приводу книги П. Р. Магоші «Формування національної належності. Прикарпатська Русь. 1848—1948» 39

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

Курносов Ю. О., Старунська Н. В. Участь інтелігенції України у комуністичному вихованні трудящих (1971—1975 рр.) 44

Холєвчук В. М. (*Чернівці*). Деякі питання культурного будівництва в УРСР на сучасному етапі 54

До 1500-річчя Києва

Коваль М. В., Мельник П. І. (*Чернівці*). Трудящі Києва в боротьбі за відбудову міста (1943—1945 рр.) 61

Мнчик Ю. А. (*Дніпропетровськ*). Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвільського 73

Головко О. Б. Київ і політична боротьба на Русі (кінець 60-х — перша половина 70-х років XI ст.) 76

* * *

Бурмака В. П. (*Харків*). Діяльність Комуністичної партії по підготовці кадрів для вищої школи УРСР (1926—1939 рр.) 82

Шевченко Ф. П. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького 90

ЗАМІТКИ

- Крилова Н. І. Вдосконалення економічної освіти на металургійних підприємствах України і підвищення її ефективності (1971—1975 рр.) 101
- Єлесін Ю. І. Про боротьбу радянських патріотів за зрив планів фашистських окупантів по грабежу й експлуатації Донбасу 106

Трибуна молодого автора

- Алещенко М. І. (*Охтирка*). Секції студентів з незаможних селян (1923—1927 рр.) 112

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

- Кожукало І. П. Боротьба Комуністичної партії за перемогу соціалізму в СРСР 114

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Александра М. Ф., Ладиченко Т. В. Використання матеріалів XXVI з'їзду КПРС в лекціях і на семінарських заняттях з новітньої історії країн Азії й Африки 124
- Матвійчук Н. М. Вивчення теми «Ранньофеодальна держава — Київська Русь» у 7-му класі 131

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Бадяк В. П. (Львів). Пам'ятки культури на сторінках багатотомної «Історії Української РСР» 136

НАШ КАЛЕНДАР

- Григорович Д. П. Генерал-полковник М. П. Кирпонос (до 90-річчя з дня народження) 143

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

- Мусієнко В. В., Соломко Е. Т. (*Тернопіль*). Очерки истории Николаевской областной партийной организации 145

* * *

- Брега Г. С. Национальные отношения в СССР на современном этапе 147
- Зеніна А. М., Талан Є. П. Г. Н. Топузду. Помощь братских союзных республик сельскому хозяйству Молдавской ССР 148
- Сарбей В. Г. В. И. Стрельский. Основы научно-исследовательской работы студентов 150
- Кравчук М. І., Лихолат А. В., Синицин А. М. (*Москва*). А. М. Самсонов. Крах фашистской агрессии (1939—1945). Исторический очерк 151
- Кучер О. О. (*Харків*), Епштейн А. І. (*Харків*). П. П. Гудзенко, С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна. Трудові почини робітничого класу. 1921—1937 рр. 152
- Черненко А. М. (*Дніпропетровськ*). Л. Т. Прокоф'єва. Не смолкнет слава Парасунько О. А., Путро О. І. В. И. Буганов, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов. Эволюция феодализма в России 154
- Кулинич І. М., Алексієвець М. М. (*Тернопіль*), Кватіра М. М. (*Тернопіль*). И. И. Трилинский. Становление и развитие социалистической школы в ГДР 156
- Шаповалов О. В. В. И. Киселев. Палестинская проблема и ближневосточный кризис 157

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Микола Миколайович Липовченко	159

- Нові книги 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Загородный В. И. XXVI съезд КПСС о дальнейшем возрастании благосостояния трудящихся 5

* * *

- Гордиенко Л. М., Плохая Д. С. Об опыте и некоторых проблемах работы партийных организаций производственных объединений в промышленности 17
- Диброва С. С. Утверждение на Украине марксистско-ленинской концепции истории большевизма (20-е — середина 30-х годов) 23

Научная жизнь в братских республиках СССР

- Ташлиев Ш. Т. (*Ашхабад*). Основные направления исследований в области исторической науки в Туркменской ССР 35

Против буржуазных фальсификаций истории

- Хмель И. С. По поводу книги П. Р. Магоши «Формирование национальной принадлежности. Прикарпатская Русь. 1848—1948» 39

СООБЩЕНИЯ

Вопросы развития советского общества периода зрелого социализма

- Курносоев Ю. А., Старунская Н. В. Участие интеллигенции Украины в коммунистическом воспитании трудящихся (1971—1975 гг.) 44
- Холевчук В. Н. (*Черновцы*). Некоторые вопросы культурного строительства в УССР на современном этапе 54

К 1500-летию Киева

- Коваль М. В., Мельник П. И. (*Черновцы*). Трудящиеся Киева в борьбе за восстановление города (1943—1945 гг.) 61
- Мыцык Ю. А. (*Днепропетровск*). Отражение некоторых событий из истории Киева в летописи Яна Бенвильского 73
- Головка А. Б. Киев и политическая борьба на Руси (конец 60-х — первая половина 70-х годов XI в.) 76

* * *

- Бурмака В. П. (*Харьков*). Деятельность Коммунистической партии по подготовке кадров для высшей школы УССР (1926—1939 гг.) 82
- Шевченко Ф. П. Историческое прошлое в восприятии Богдана Хмельницкого 90

ЗАМЕТКИ

- Крылова Н. И. Совершенствование экономического образования на металлургических предприятиях Украины и повышение его эффективности (1971—1975 гг.) 101
- Елсин Ю. И. О борьбе советских патриотов за срыв планов фашистских оккупантов по грабежу и эксплуатации Донбасса 106

Трибуна молодого автора

- Алещенко М. И. (*Ахтырка*). Секции студентов из незаможных крестьян (1923—1927 гг.) 112

В ПОМОЩЬ ПРОПАГАНДИСТАМ И СЛУШАТЕЛЯМ СИСТЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Консультации по курсу «Исторический опыт КПСС»

- Кожукало И. П. Борьба Коммунистической партии за победу социализма в СССР 114

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Александра Н. Ф., Ладиченко Т. В. Использование материалов XXVI съезда КПСС в лекциях и на семинарских занятиях по новейшей истории стран Азии и Африки 124
- Матвейчук Н. М. Изучение темы «Раннефеодальное государство — Киевская Русь» в 7-м классе 131

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Бадяк В. П. (*Львов*). Памятники культуры на страницах многотомной «Історії Української РСР» 136

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Григорович Д. Ф. Генерал-полковник М. П. Кирпонос (к 90-летию со дня рождения) 143

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем Очерки истории областных партийных организаций Украины

Мусяненко В. В., Соломко Е. Т. (*Тернополь*). Очерки истории Николаевской областной партийной организации 145

* * *

Брега Г. С. Национальные отношения в СССР на современном этапе . . . 147

Зенина А. Н., Талан Е. П. Г. Н. Топузлу. Помощь братских союзных республик сельскому хозяйству Молдавской ССР 148

Сарбей В. Г. В. И. Стрельский. Основы научно-исследовательской работы студентов 150

Кравчук М. И., Лихолат А. В., Синицин А. М. (*Москва*). А. М. Самсонов. Крах фашистской агрессии (1939—1945). Исторический очерк . . . 151

Кучер А. Е. (*Харьков*), Эпштейн А. И. (*Харьков*), П. П. Гудзенко, С. В. Кульчицкий, Е. П. Шаталіна. Трудові почини робітничого класу. 1921—1937 рр. 152

Черненко А. М. (*Днепропетровск*). Л. Т. Прокофьева. Не смолкнет слава . . . 153

Парасунько О. А., Путро А. И. В. И. Буганов, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов. Эволюция феодализма в России 154

Кулинич И. М., Алексеевец Н. М. (*Тернополь*), Кватпра М. М. (*Тернополь*). И. И. Трилинский. Становление и развитие социалистической школы в ГДР 156

Шаповалов А. В. В. И. Киселев. Палестинская проблема и ближневосточный кризис 157

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Николай Николаевич Липовченко 159

Новые книги 160

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. І. ЗАГОРОДНІЙ (Київ)

XXVI З'їзд КПРС ПРО ДАЛЬШЕ ЗРОСТАННЯ ДОБРОБУТУ ТРУДЯЩИХ

Усю свою багатогранну діяльність наша партія буде на непохитному фундаменті марксистсько-ленінської теорії, постійно забезпечуючи на основі узагальнення нових процесів і явищ, що відбуваються в житті суспільства, її дальший творчий розвиток. Саме в цьому, неодноразово наголошував Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш Л. І. Брежнев,— сила марксизму-ленінізму.

Зразком такого творчого підходу до марксистсько-ленінської теорії в сучасних умовах є документи XXVI з'їзду КПРС, у яких важливе місце займає висновок про те, що піклування про конкретну людину, її потреби — початок і кінцевий пункт економічної політики партії¹. У цьому положенні в концентрованому вигляді знаходить свій вияв дедалі більша увага КПРС до питань неухильного піднесення народного добробуту, дістає нове вагоме підтвердження той незаперечний факт, що для розвинутого соціалістичного суспільства характерним є всезростаючий взаємозв'язок економічного й соціального прогресу. Це, підкреслив товариш Л. І. Брежнев у промові на листопадовому (1981 р.) Пленумі ЦК КПРС, визначає провідне місце в наших планах соціальної програми², безпосередньо спрямованої на підвищення народного добробуту, поліпшення умов праці, життя і побуту радянських людей, на дальше піднесення їх духовної культури.

Як відомо, економічна стратегія партії на довготривалу перспективу була розроблена XXIV і XXV з'їздами КПРС. На основі узагальнення досвіду, нагромадженого протягом минулого десятиріччя, XXVI з'їзд партії забезпечив дальший творчий розвиток корінних положень цієї стратегії, підкреслив, що у 80-ті роки КПРС буде послідовно продовжувати її здійснення, науково обґрунтував головні напрями підвищення добробуту радянських людей. Найвищою метою економічної стратегії партії, наголошується в матеріалах з'їзду, є «...неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, створення кращих умов для всебічного розвитку особи на основі дальшого підвищення ефективності всього суспільного виробництва, збільшення продуктивності праці, зростання соціальної і трудової активності радянських людей»³.

Ця настанова впливає з незмінної програмної вимоги нашої партії — все в ім'я людини, для блага людини. Вона об'єктивно зумовлюється самою суттю соціалістичного ладу, його основним економічним законом, тим, що в умовах соціалізму вся влада належить народові, а засоби виробництва є суспільною власністю.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 59.

² Див.: Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 16 листопада 1981 року. К., 1981, с. 13.

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 160.

Ще на зорі Радянської влади В. І. Ленін обгрунтував одне з найважливіших програмних завдань нашої партії — здійснити планомірну організацію суспільно-виробничого процесу для забезпечення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства⁴. Керуючись цією настановою, Комуністична партія й Радянська держава постійно дбали і дбають про поліпшення становища трудящих. Однак на перших етапах соціалістичного будівництва, коли вирішувалася доля молоді держави робітників і селян, їй доводилося зосереджувати титанічні зусилля на тому, щоб вистояти у нелегкій боротьбі проти світового імперіалізму, подолати вікову відсталість, створити велику індустрію, навчити мільйони людей грамоти, сформувати кадри спеціалістів. Радянська країна пережила одну з найтяжчих в історії людства воєн, а потім піднімала з руїн тисячі міст і сіл, заводів і фабрик, зруйнованих фашистськими варварами.

«Тепер, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — інша обстановка. Наполегливою, героїчною працею мільйонів у нас створено розвинуте, зріле соціалістичне суспільство. І тепер, звичайно, нам доводиться виділяти значні кошти на прискорений розвиток економічного потенціалу країни, забезпечення її обороноздатності. Але наші ресурси стали незмірно більшими, і це дає можливість зробити те, до чого ми завжди прагнули: поставити зростання добробуту радянських людей у центр практичної політики партії»⁵. Все це зумовило довгострокову орієнтацію економічної політики КПРС у період розвинутого соціалізму на більш глибокий поворот народного господарства до завдань, пов'язаних з підвищенням добробуту народу.

Як підкреслив XXVI з'їзд КПРС, у 70-і роки, зокрема в десятій п'ятирічці, народне господарство СРСР розвивалось у цілковитій відповідності з цим курсом. На основі неухильного зростання економічного і науково-технічного потенціалу, розвитку всіх галузей суспільного виробництва, підвищення його ефективності і якості зросло національне багатство країни, була здійснена широка програма піднесення народного добробуту. У 70-і роки значно зросли ресурси національного доходу, що направлялися на споживання і невиробниче будівництво. Якщо в 1970 р. вони становили 219 млрд. крб., то в 1980 р. — 354 млрд. крб.⁶ Лише в десятій п'ятирічці з національного доходу на підвищення рівня життя народу було виділено коштів на 334 млрд. крб. більше, ніж за попередні п'ять років⁷.

У дев'ятій і десятій п'ятирічках було підвищено мінімальну заробітну плату, ставки і оклади середньооплачуваних робітників і службовців в усіх галузях народного господарства. В результаті здійснення цих заходів їх середньомісячна заробітна плата зросла із 122 крб. у 1970 р. до 145,8 крб. у 1975 р. і до 168,9 крб. у 1980 р. Ще більш прискореними темпами зростала оплата праці колгоспників, яка в 1980 р. досягла 5,51 крб. у розрахунку на один відпрацьований людинодень⁸.

За минуле десятиріччя майже в два рази збільшилися виплати і пільги із суспільних фондів споживання, а їх загальна сума зросла з 63,9 млрд. крб. у 1970 р. до 90,1 млрд. крб. у 1975 р. і до 116,5 млрд. крб. у 1980 р., а в розрахунку на душу населення, відповідно, з 263 крб. до 354 крб. і до 438 крб.⁹

Значне зростання суспільних фондів споживання дало можливість якісніше і в ширших масштабах здійснювати такі важливі соціальні

⁴ Див.: Ленін В. І. Проект програми РКП(б). — Повне збір. творів, т. 38, с. 84.

⁵ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 62—63.

⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 38.

⁷ Там же, с. 157.

⁸ Народное хозяйство СССР в 1980 году: Стат. ежегодник. М., 1981, с. 254, 364.

⁹ Там же, с. 381.

заходи, як безплатне навчання та медична допомога, підвищення кваліфікації, соціальне забезпечення тощо. Досить сказати, що в дев'ятій і десятій п'ятирічках підвищено мінімальні розміри пенсій робітникам, службовцям, колгоспникам; введено допомогу на дітей в малозабезпечених сім'ях; поліпшено умови життя учасників Великої Вітчизняної війни; збільшено стипендії студентам вузів, учням середніх спеціальних навчальних закладів і технічних училищ; учні перших п'яти класів почали одержувати піручники безплатно.

Зростання оплати праці, виплат і пільг із суспільних фондів споживання забезпечило не лише значне зростання доходів, а й зближення їх у різних соціальних груп, помітне зменшення частки населення з відносно меншими доходами. Так, на кінець десятої п'ятирічки майже у 50% радянських людей доходи на одного члена сім'ї перевищували 100 крб. на місяць, тимчасом як у 1970 р. такий дохід мали тільки 18%, а в 1965 р.— 4% населення. Зроблено також значний крок у зближенні рівня реальних доходів колгоспників з реальними доходами робітників і службовців — він підвищився з 75% у 1965 р. до 89% у 1980 р.¹⁰

Поряд із збільшенням доходів населення в сімдесяті роки майже в два рази, порівняно з попереднім десятиріччям, зросло виробництво товарів народного споживання. На кінець десятої п'ятирічки роздрібний товарооборот державної і кооперативної торгівлі досяг 270,5 млрд. крб. проти 155,2 млрд. крб. у 1970 р. і 210,4 млрд. крб. у 1975 р. Високими темпами зростає також обсяг побутових послуг, який перевищив у 1980 р. 7,8 млрд. крб.¹¹

У 70-і роки в широких масштабах велось житлове будівництво. За цей період споруджено житлові будинки загальною площею 1074,8 млн. кв. м. Щоб наочніше уявити розмах житлового будівництва, зазначимо, що в 1965 р. весь міський житловий фонд у нашій країні становив 1238 млн. кв. м. Лише за роки десятої п'ятирічки поліпшено житлові умови 51,1 млн. чол. Нині близько 80% міського населення живе в окремих упорядкованих квартирах¹².

Масштаби зробленого у справі підвищення народного добробуту за минулий період добре видно і на прикладі Української РСР. За роки десятої п'ятирічки в республіці реальні доходи в розрахунку на душу населення підвищилися на 17%, середньомісячна заробітна плата робітників і службовців — на 16%, доходи колгоспників від громадського господарства — на 30%. Суспільні фонди споживання збільшилися на 31,5%. За п'ять років на пенсійне забезпечення було витрачено близько 30 млрд. крб., або майже на 40% більше, ніж у дев'ятій п'ятирічці. Протягом 1976—1980 рр. у республіці споруджено житлові будинки загальною площею 91,4 млн. кв. м, що дало змогу поліпшити житлові умови майже 8 млн. чол. За п'ять років кількість газифікованих квартир зросла на третину і на кінець 1980 р. становила у містах 80%, а в сільській місцевості — 60%¹³. Помітно збільшилося використання товарів і побутових послуг, дістала дальший розвиток система народної освіти, зміцнилася матеріальна база культури.

Таким чином, 70-і роки ознаменувалися значними досягненнями у розв'язанні соціальних проблем. Ці успіхи великою мірою визначаються підсумками десятої п'ятирічки, у ході виконання якої зроблено новий важливий крок у підвищенні народного добробуту. Все це є переконливим підтвердженням того, що, як вказував товариш Л. І. Брежнев, «...головна цільова настанова економічної стратегії партії послідовно здійснюється. При всій складності питань, що виникають

¹⁰ Там же, с. 380.

¹¹ Там же, с. 421, 451.

¹² Там же, с. 386, 391, 392.

¹³ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 10—12.

тут, курс, намічений партією, неухильно проводиться в життя»¹⁴. Цим самим соціалізм ще раз і з новою силою продемонстрував свої незаперечні переваги перед капіталістичним ладом, для якого минуле десятиріччя ознаменувалося дальшим загостренням загальної кризи, глибокими економічними спадами. Небачених масштабів набула інфляція. З 1970 р. в розвинутих капіталістичних країнах ціни піднялися в середньому в 2,3 раза, в тому числі з 1975 р.— в півтора раза. Впровадження в капіталістичне виробництво науково-технічних досягнень веде до небувалого зростання армії безробітних, кількість яких у розвинутих капіталістичних країнах протягом 70-х років зросла вдвоє і досягла в 1980 р. 19 млн. чол.¹⁵ Крім того, десятки мільйонів людей змушені працювати неповний робочий день або тиждень.

Навіть у найбагатших капіталістичних країнах велика кількість трудящих не має житла. Так, в Італії для них не вистачає 5 млн. квартир. В той же час лише в Римі пустують десятки тисяч квартир, оскільки плата за них така висока, що вони недоступні людям праці.

Якщо в нашій країні вже давно ліквідовано неписьменність, запроваджено обов'язкову загальну середню освіту молоді, то в США 23 млн. чол. (більше 10% населення країни) практично неписьменні. Або візьмемо такий приклад. Середньоазіатські республіки нашої країни, населення яких до революції було позбавлено кваліфікованої медичної допомоги, нині забезпечені лікарями краще, ніж Франція, Англія, США, ФРН і в 4—6 разів перевищують за цим показником рівень Туреччини, Ірану, Пакистану¹⁶.

Якщо до всього цього додати небувалий розгул у капіталістичному світі мілітаризму, злочинності, наркоманії, корупції, дедалі більше обмеження і нехтування прав трудової людини, то стане очевидним, у яке тяжке, а то й безвихідне становище ставить монополістичний капітал мільйони трудящих. Внаслідок цього обстановка у буржуазному світі характеризується дальшим загостренням соціальних суперечностей, посиленням класової боротьби. Лише за минуле десятиріччя кількість учасників страйків у капіталістичних країнах зросла більш як на третину і досягла, тільки за офіційними даними, чверті мільярда чоловік¹⁷.

Таким чином, підсумки минулого десятиріччя переконливо свідчать, що лише соціалізм здатний вивести людство з того тушика, в який завів його імперіалізм, і відкрити необмежений простір для соціального прогресу. «Капіталістичному суспільству з його гострими соціальними суперечностями, безробіттям та інфляцією, кризами і спадами, наростаючою гонкою озброєнь соціалізм,— підкреслював на XXVI з'їзді КПРС член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР товариш М. О. Тихонов,— протиставить соціально-політичну та ідейну єдність суспільства, піклування про людей праці, переваги соціалістичної системи господарювання, планової економіки, політику приборкання гонки озброєнь»¹⁸.

На основі підсумків розвитку радянського суспільства в 70-і роки XXVI з'їзд КПРС всебічно обґрунтував основні напрями соціального й економічного прогресу країни на одинадцять п'ятирічку та 80-і роки в цілому. Головне завдання поточної п'ятирічки, вказується в матеріалах найвищого форуму нашої партії, «...полягає в забезпеченні дальшого зростання добробуту радянських людей на основі сталого, поступального розвитку народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу кра-

¹⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 42.

¹⁵ Там же, с. 23.

¹⁶ Правда, 1980, 24 марта, 14 июля.

¹⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 23.

¹⁸ Там же, с. 117.

їни, всемірної економії всіх видів ресурсів та поліпшення якості роботи»¹⁹. Це завдання втілює в собі наступність курсу соціально-економічного розвитку країни, стратегічних настанов партії на довгостроковий період.

Виходячи з економічної стратегії КПРС і головного завдання одинадцятої п'ятирічки, XXVI з'їзд партії накреслив широку програму дальшого послідовного підвищення добробуту народу, характерними рисами якої є те, що вона, з одного боку, охоплює всі верстви і групи населення країни, забезпечує підвищення добробуту кожного члена суспільства, а з другого — спрямована на поліпшення всіх сторін життя радянських людей. Ця програма підпорядкована послідовному розв'язанню одного з важливих завдань нашої партії — створенню якнайсприятливіших умов для всебічного розвитку особи. Вона забезпечує дальше збагачення нашого соціалістичного способу життя. «Поставивши в центр своєї діяльності дедалі повніше задоволення матеріальних і духовних потреб людини,— вказував член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький,— КПРС і Радянська держава підпорядковують цьому всю економічну могутність країни, постійно посилюють вплив соціальної політики на розвиток економіки»²⁰.

Ця політика партії і держави знайшла своє втілення в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». Вона закріплена і конкретизована стосовно першої половини 80-х років у затвердженому Верховною Радою Союзу РСР Державному плані економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки. На поточне п'ятиріччя передбачено істотне збільшення ресурсів, що їх виділяє суспільство на потреби підвищення народного добробуту. Так, якщо в 1980 р. питома вага фонду споживання в національному доході становила 75,3%, то в 1985 р. вона підвищиться до 78%²¹. При цьому необхідно враховувати, що в 1980 р. 1% національного доходу, що використовується на споживання і нагромадження, становив 4,5 млрд. крб., а в 1985 р. він досягне 5,3 млрд. крб.²² Реальні доходи на душу населення зростуть на 16,5%²³. Лише в Українській РСР безпосередньо на споживання, житлове й соціальне будівництво з національного доходу буде використано більш як 300 млрд. крб.²⁴

Здійснивши глибокий аналіз досягнень у галузі підвищення добробуту та перспектив у цій важливій справі, XXVI з'їзд КПРС зробив висновок про те, що в сучасних умовах на перший план висувається завдання поліпшити постачання населенню продовольства, а також промислових товарів широкого вжитку. І це цілком зрозуміло. Адже закономірністю соціалістичного суспільства є не лише зростання народного споживання, а, що особливо важливо, й поліпшення його якісної структури. Ця закономірність все повніше здійснюється в умовах зрілого соціалізму, свідченням чого є дані про народне споживання у другій половині 60-х та в 70-і роки (див. таблицю на с. 10).

В нашій країні значно зростає споживання найбільш цінних і високоякісних продуктів харчування, насамперед продуктів тваринництва, овочів, фруктів, і в той же час зменшується споживання картоплі і хлібопродуктів, що яскраво виражає тенденцію до поліпшення якісної структури харчування. Збільшилося й використання говарів промислового виробництва. Так, якщо в 1965 р. на душу населення

¹⁹ Там же, с. 163.

²⁰ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 33.

²¹ Правда, 1981, 18 нояб.

²² Правда, 1981, 20 нояб.; Народное хозяйство СССР в 1980 году с. 379 (підрахунки авт.).

²³ Правда, 1981, 20 нояб.

²⁴ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 115.

Споживання населенням СРСР продуктів харчування *
(на душу населення в рік, кг)

Роки	М'ясо і м'ясопродукти	Молоко і молочні продукти	Яйця шт.	Риба та рибопродукти	Цукор	Картопля	Овочі, фрукти, ягоди	Хліб опродукти
1965 р.	41	251	124	12,6	34,2	142	100	156
1970 р.	48	307	159	15,4	38,8	130	117	149
1980 р.	57	314	238	17,0	42,2	112	133	127

припадало 26,5 м² тканин, то в 1980 р.— 34,6 м²; трикотажних виробів,— відповідно, 4,2 і 6,5 шт; шкіряного взуття— 2,4 і 3,2 пари²⁵. Ще в більших розмірах зросла забезпеченість населення предметами культурно-побутового призначення. Так, у 1965 р. на 100 сімей припадало 319 годинників усіх видів, а в 1980 р.— 518; телевізорів, відповідно, 24 і 85 шт.; холодильників— 11 і 86; пральних машин— 21 і 70 шт. і т. д.²⁶

В той же час значне збільшення доходів населення зумовило суттєве зростання попиту на товари, насамперед на найбільш цінні продукти харчування та нові промислові вироби, особливо тривалого користування. Внаслідок цього виникають певні труднощі в забезпеченні попиту населення на деякі товари. Вони зумовлюються як об'єктивними (три посушливі роки підряд, ускладнення міжнародної обстановки), так і суб'єктивними причинами (стиль господарської діяльності, економічне мислення, методи планування, система управління перебудовуються не досить енергійно і ще не повною мірою відповідають вимогам, що їх ставить сучасний етап розвитку народного господарства). Внаслідок цього поки що зберігаються перебої в постачанні населенню м'яса, молочних продуктів, бавовняних тканин і ряду інших товарів. «Є тільки один шлях розв'язання цих та інших проблем,— вказував товариш Л. І. Брежнев у промові на листопадовому (1981 р.) Пленумі ЦК КПРС.— Це ...зростання виробництва, підвищення продуктивності праці, збільшення ефективності економіки»²⁷. Саме на це орієнтують наше суспільство рішення ХХVI з'їзду КПРС, одинадцятій п'ятирічний план.

З метою радикального розв'язання проблеми безперебійного постачання населенню продовольства партія визнала за необхідне розробити і здійснити спеціальну **продовольчу програму**, що забезпечить дальше поліпшення харчування населення за рахунок зростання споживання насамперед м'яса і м'ясопродуктів, молока і молочних продуктів, овочів, фруктів і т. п. Як підкреслив листопадовий (1981 р.) Пленум ЦК КПРС, продовольча проблема— і в господарському, і в політичному плані— є центральною проблемою одинадцятій п'ятиріччя. Основою її розв'язання є високі темпи сільськогосподарського виробництва, що закладені в плані на наступні роки.

ХХVI з'їзд КПРС наголосив, що поряд з проблемою продовольства першорядного значення в підвищенні добробуту народу набуває в сучасних умовах розширення виробництва і поліпшення якості товарів народного споживання, дальший розвиток сфери послуг, для чого необхідно «...створити справді сучасне виробництво споживчих товарів і послуг для населення, яке відповідає б потребам народу»²⁸. На розв'язання цього завдання спрямовується спеціальна цільова програма дальшого розвитку виробництва товарів широкого вжитку. Зокрема, в одинадцятій п'ятирічці передбачається здійснити важливі захо-

* Народное хозяйство СССР в 1980 году, с. 405.

²⁵ Там же, с. 406.

²⁶ Там же.

²⁷ Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 16 листопада 1981 року, с. 14—15.

²⁸ Матеріали ХХVI з'їзду КПРС, с. 58.

ди по дальшому розвитку легкої промисловості, прискоренню темпів розвитку групи «Б» — вони дещо переважатимуть темпи зростання групи «А». Велика роль у здійсненні цієї програми відводиться галузям важкої промисловості, які вже зараз виробляють більше половини непродовольчих товарів народного споживання. Поряд з цим XXVI з'їзд партії наголосив на великому значенні для повнішого задоволення повсякденного попиту населення розвитку ініціативи знизу, якнайширшого використання всіх місцевих можливостей і резервів.

Збільшення виробництва і підвищення якості товарів народного споживання, поліпшення обслуговування населення, підкреслювалося на з'їзді,— це не лише проблеми економічного порядку, а й повсякденного життя радянських людей. Тому «...виробництво товарів для населення, розвиток сфери послуг — вказував товариш Л. І. Брежнев,— це найперша партійна справа»²⁹. На виконання цих вказівок ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанови «Про заходи по збільшенню виробництва товарів першої необхідності в 1981—1985 роках і повнішому задоволенню попиту населення на ці товари» і «Про збільшення виробництва товарів масового попиту, підвищення якості і поліпшення їх асортименту в 1981—1985 роках»³⁰. Здійснення намічених у цих документах заходів забезпечить значне зростання і якісне поліпшення товарних фондів, що дасть можливість збільшити в одинадцятій п'ятирічці обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі на 23%, а обсяг реалізації побутових послуг на 44,3%³¹.

Важливо, що розширення обсягу товарообороту і послуг відбуватиметься швидшими темпами, порівняно із зростанням доходів трудящих. Це має велике значення для досягнення більшої збалансованості між купівельною спроможністю населення і товарною масою, для реального забезпечення доходів радянських людей необхідними їм товарами і послугами. В цьому плані принципове значення має також настанова XXVI з'їзду КПРС про послідовне проведення лінії на забезпечення **стабільності державних роздрібних цін** на основні продовольчі й непродовольчі товари, про необхідність посилення державного і громадського контролю та підвищення відповідальності міністерств, господарських керівників за додержання дисципліни цін.

Збільшення товарних ресурсів і обсягу послуг в сучасних умовах має першорядне значення для поліпшення життя трудящих. Однак задоволення попиту кожної людини з урахуванням її особистих потреб і смаків великою мірою залежить від роботи торговельних і побутових підприємств, закладів громадського харчування тощо. «...Продукти харчування, товари народного споживання, сфера послуг,— вказував товариш Л. І. Брежнев,— це питання повсякденного життя мільйонів і мільйонів. Магазин, їдальня, пральня, хімчистка — тут люди бувають щодня. Що вони можуть купити? Як їх зустрічають? Як розмовляють з ними? Скільки вони витрачають часу на всякі побутові турботи? З того, як вирішуються ці питання, люди великою мірою судять про нашу роботу»³². Тому в затвердженій XXVI з'їздом КПРС програмі підвищення народного добробуту велика увага приділяється дальшому розвитку торгівлі і сфери послуг, усуненню недоліків, що мають місце в їх роботі, поліпшенню культури обслуговування і якості виконання замовлень населення.

З'їзд наголосив, що в процесі розв'язання усіх цих завдань необхідно активно впливати на формування розумних потреб і естетичних смаків населення. Саме такі потреби і смаки лежать в основі властивій соціалістичному способу життя культури споживання. Вони не-

²⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 59.

³⁰ Правда, 1981, 12 авг.

³¹ Правда, 1981, 20 нояб.

³² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 59.

сумісні з міщанством, споживацькими поглядами, накопиченням, культом речей тощо. «Ми добилися,— підкреслював товариш Л. І. Брежнев,— чимало в поліпшенні матеріального добробуту радянського народу. Ми будемо й далі послідовно розв'язувати це завдання. Необхідно, однак, щоб зростання матеріальних можливостей постійно супроводилося підвищенням ідейно-морального і культурного рівня людей. Інакше ми можемо мати рецидиви міщанської, дрібнобуржуазної психології»³³.

Схвалена ХХVI з'їздом КПРС програма піднесення народного добробуту передбачає далі істотне зростання доходів населення. Поставлено завдання в 1981—1985 рр. збільшити середньомісячну заробітну плату робітників і службовців на 14,5% і довести її на кінець одинадцятої п'ятирічки приблизно до 194 крб. У міру створення умов і нагромадження ресурсів будуть здійснюватися заходи для поступового підвищення мінімальної зарплати до 80 крб. на місяць, ставок і окладів робітників та службовців, насамперед у виробничій сфері; удосконалюватиметься районне регулювання заробітної плати; підвищуватимуться в окремих галузях розміри додаткової оплати праці за роботу в нічний час.

Швидшими темпами, порівняно із зростанням заробітної плати робітників і службовців, підвищуватиметься оплата праці колгоспників у громадському господарстві колгоспів. За п'ятирічку вона збільшиться на 20%. Це повністю відповідає курсу партії на зближення рівнів оплати праці колгоспників і працівників державних сільськогосподарських підприємств. Зрозуміло, що успішне виконання цих завдань може відбуватися лише на основі зростання продуктивності праці, підвищення кваліфікації і зайнятості колгоспників у громадському виробництві. На цій же основі повинно здійснюватися й поставлене ХХVI з'їздом КПРС завдання встановлення мінімальної тривалості щорічної оплачуваної відпустки для колгоспників на рівні мінімальної відпустки для робітників і службовців. Реалізація заходів, спрямованих на підвищення оплати праці колгоспників, з урахуванням їх доходів від особистих підсобних господарств дасть можливість на кінець одинадцятої п'ятирічки максимально наблизити доходи трудівників села, з одного боку, і робітників та службовців,— з другого.

Як наголошувалося на ХХVI з'їзді КПРС, в сучасних умовах винятково велике значення має послідовне здійснення на всіх ділянках господарювання вимоги про випереджаючі темпи зростання продуктивності праці порівняно з підвищенням заробітної плати, включаючи премії з фондів матеріального заохочення, подолання непоодиноких фактів порушення цього принципу і забезпечення його неухильного дотримання на всіх рівнях, починаючи з окремого робочого місця, бригади і т. д. Лише завдяки цьому можуть бути створені надійні умови не тільки для підвищення народного добробуту, а й для розвитку виробництва, для збільшення ресурсів на задоволення як особистих, так і виробничих потреб. А саме в зростанні потреб, у збільшенні масштабів вкладень, необхідних як для нормальної роботи народного господарства, так і для задоволення зростаючих запитів радянських людей, вказував товариш Л. І. Брежнев, полягає одна з особливостей розвитку нашої країни у 80-і роки³⁴.

Не менш важливою вимогою є те, що, поряд з випереджаючим зростанням продуктивності праці, підвищення її оплати повинно відбуватися в повній відповідності з головним принципом соціалізму: «від кожного — за здібностями, кожному — за працею». Це потребує «посилення залежності заробітної плати і премій кожного працівника від його особистого трудового вкладу і від кінцевих результатів роботи колективу, підвищення їх стимулюючої ролі в піднесенні про-

³³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті, т. 5, с. 527.

³⁴ Див.: Матеріали ХХVI з'їзду КПРС, с. 45.

дуктивності праці, в поліпшенні якості продукції та економії всіх видів ресурсів»³⁵. Такий підхід особливо важливий ще й тому, що в певній частині людей, насамперед серед молоді, нерідко виникає спотворене уявлення, начебто блага, що їх дає соціалізм і якими вони користуються, вишикають самі по собі, за помахом чарівної палички. Такі погляди породжують і навіть виправдовують споживацькі, утриманські настрої, ухиляння від суспільно корисної праці, зневажливе ставлення до народного добра, громадських інтересів. Тому XXVI з'їзд КПРС висунув вимогу про посилення уваги до сфери розподілу. «Головним критерієм розподілу при соціалізмі,— наголошував товариш Л. І. Брежнев,— може бути тільки праця — її кількість і якість... Наша система матеріальних і моральних стимулів повинна завжди і повсюдно забезпечувати справедливу і об'єктивну оцінку трудового вкладу кожного. Треба всемірно заохочувати сумлінних працівників, не залишати ледарям і бракоробам ніяких лазівок для доброго життя при нікудишній роботі»³⁶.

Така політика є свідченням творчого застосування партією в сучасних умовах лєнінських положень про розподіл як метод розвитку виробництва та про необхідність здійснення суспільством найсуворішого контролю над мірою праці і мірою споживання. Послідовне здійснення цих вимог має забезпечити усунення фактів зрівняльного підходу в оплаті праці і розподілі фондів матеріального заохочення, що подекуди ще зустрічаються. «Дбати про добробут трудящих,— вказував товариш Л. І. Брежнев,— це не значить бути «добрими дядечками» для всіх працівників, незалежно від їх внеску в суспільне виробництво. Заробітна плата повинна всюди бути заробленою, кожен працівник повинен відчувати її пряму залежність від свого внеску у виробничі успіхи колективу»³⁷. Саме тому XXVI з'їзд КПРС дав настанову, згідно з якою зростання заробітної плати працівників, у тому числі низькооплачуваних, повинно відбуватися на основі скорочення ручної та малокваліфікованої праці, підвищення рівня кваліфікації, суміщення професій і досягнення високих виробничих результатів.

Першорядне значення для забезпечення більш повної залежності заробітної плати, в тому числі премій, від кількості і якості праці має в сучасних умовах дальше вдосконалення тарифної системи і нормування праці, широке впровадження бригадної форми її організації та оплати, бригадного госпрозрахунку, повне і послідовне здійснення намічених у цьому плані заходів по дальшому вдосконаленню господарського механізму.

В накресленій XXVI з'їздом КПРС програмі піднесення народно-го добробуту винятково велика роль відводиться дальшому розвитку суспільних фондів споживання, що є великим завоюванням нового суспільного ладу. «Одна з найхарактерніших рис радянського способу життя,— вказував з цього приводу товариш Л. І. Брежнев,— зростаючі блага, які люди одержують із суспільних фондів споживання»³⁸.

Нині із загальної суми виплат і пільг, що надаються населенню з цих фондів, більше 50% становлять грошові виплати. Про те, що дають суспільні фонди споживання кожній радянській людині, можна судити хоча б на основі таких даних. Витрати держави на одного учня в загальноосвітній школі в розрахунку на рік становлять близько 200 крб., у середніх спеціальних навчальних закладах — 700 крб., на кожного студента у вузах — більше 1000 крб. На утримання однієї дитини в дитячих яслах використовується більше 580 крб., у сад-

³⁵ Там же, с. 210.

³⁶ Там же, с. 70.

³⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Провми і статті. К., 1972. Т. 3, с. 455.

³⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 71.

ках — близько 500 крб., причому 80% цих витрат бере на себе держава. На утримання одного хворого в день виділяється більше 10 крб.³⁹ Діюча в нашій країні квартирна плата покриває лише третину витрат на утримання житлового фонду, решту їх забезпечує держава.

В одинадцятій п'ятирічці суспільні фонди споживання збільшаться на 23% і досягнуть у 1985 р. 144 млрд. крб., що становитиме приблизно 2000 крб. у середньому на сім'ю з 4-х чоловік⁴⁰. В нашій республіці суспільні фонди споживання зростуть за цей же час на 24% і в 1985 р. перевищать 259 млрд. крб.⁴¹ Враховуючи завдання, що їх розв'яже наша країна на нинішньому етапі, та особливості її розвитку в сучасних умовах, XXVI з'їзд КПРС визнав за необхідне посилити роль виплат і пільг, які надаються населенню із суспільних фондів споживання, у розв'язанні виробничих та соціально-демографічних проблем. З цією метою в одинадцятій п'ятирічці та в наступні роки передбачено здійснити широкі і дійові заходи, спрямовані на поліпшення умов праці, побуту і відпочинку працюючих жінок, збільшення державної допомоги на дітей, особливо в зв'язку з народженням другої і третьої дитини, та молодожонам. Згідно з цим курсом XXVI з'їзду партії ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо посилення державної допомоги сім'ям, які мають дітей»⁴². Її реалізація дасть можливість запровадити довготривалі відпустки для працюючих матерів по догляду за дітьми, сприятиме дальшому розвитку дошкільних закладів, шкіл і груп з продовженням днем, піонерських таборів. Досить сказати, що лише на Україні в 1981—1985 рр. будуть збудовані дитячі садки і ясла на 500 тис. місць. На кінець п'ятирічки в них виховуватиметься близько 60% дітей дошкільного віку⁴³. В дошкільних закладах на 10—15% збільшаться норми на харчування. Сім'ї, в яких середній сукупний дохід на одного члена не перевищує 60 крб. на місяць, будуть звільнені від плати за утримання дітей у яслах, садках і школах-інтернатах. Визнано за необхідне здійснити заходи по створенню жінкам більш сприятливих умов для поєднання праці в суспільному виробництві з вихованням дітей. Сім'ям, які мають дітей, і молодожонам розширено переваги при одержанні житла. В нашій країні й надалі проводитиметься політика пільгових державних роздрібних цін на товари дитячого асортименту. В поточній п'ятирічці буде багато зроблено для поліпшення медичного обслуговування матерів і дітей, для зміцнення сім'ї як однієї з найвищих моральних цінностей соціалістичного суспільства.

Про масштабність заходів, спрямованих на посилення державної допомоги сім'ям з дітьми, свідчить хоча б той факт, що на їх реалізацію в 1981—1985 рр. передбачено виділити понад 9 млрд. крб. Це майже в два рази більше загальної суми суспільних фондів споживання в 1940 р.⁴⁴ Все це є ще одним перекопливим підтвердженням того, що в нашій країні піклування про дітей, про жінку-матір — воістину справа державної ваги.

В одинадцятій п'ятирічці за рахунок суспільних фондів споживання здійснюватимуться важливі заходи по дальшому вдосконаленню системи соціального забезпечення. Зокрема, передбачено підвищити мінімальні розміри пенсій за віком та інвалідністю робітникам, службовцям і колгоспникам. Продовжуватиметься дальше вирівнювання умов соціального забезпечення колгоспників і працівників державних

³⁹ Народное хозяйство СССР в 1980 году, с. 381.

⁴⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 124, 211; Правда, 1981, 18 нояб.

⁴¹ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 115.

⁴² Рад. Україна, 1981, 31 берез.

⁴³ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 116.

⁴⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 124; Народное хозяйство СССР в 1979 году. М., 1980, с. 409.

підприємств. Так, мінімальні розміри пенсій робітників і службовців будуть підвищені до 50 крб., а колгоспників до 40 крб. на місяць.

Поступово підвищуватимуться розміри раніше призначених пенсій з метою наближення їх до рівня тих, що призначаються тепер. Здійснюватимуться заходи по дальшому поліпшенню умов життя учасників війни, сімей загиблих воїнів. Посилюється турбота про ветеранів праці. Намічено розширити мережу будинків-інтернатів для пенсіонерів, підвищити рівень благоустрою і соціально-побутового обслуговування в них. Одночасно розширюються можливості участі пенсіонерів у суспільній праці.

В одинадцятій п'ятирічці держава додатково виділяє на поліпшення соціального забезпечення населення майже 6 млрд. крб.⁴⁵ Усе це значно розширює умови для реалізації одного з найважливіших прав радянських людей — права на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника.

Здійснення заходів, спрямованих на посилення державної допомоги сім'ям, які мають дітей, і підвищення пенсій, забезпечить зростання доходів приблизно у 50 млн. радянських людей⁴⁶.

Великим соціальним досягненням нашого суспільного ладу є широкий розмах житлового будівництва. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання й надалі здійснювати його в широких масштабах. В одинадцятій п'ятирічці намічено збудувати 530 млн. кв. м житла⁴⁷. При цьому передбачається першочергове його спорудження в новоосвоєваних районах і сільській місцевості. На Україні планується вести в дію жилі будинки площею 80,7 млн. кв. м⁴⁸. В ці роки житлове будівництво буде здійснюватися в основному за типовими проектами з удосконаленням планування квартир, поліпшеними умовами для їх експлуатації. Нова державна житлова площа розподілятиметься, як правило, за принципом надання сім'ї окремої квартири.

Програма піднесення народного добробуту передбачає також важливі заходи, спрямовані на дальший розвиток охорони здоров'я, народної освіти, соціалістичної культури і мистецтва, масової фізичної культури і спорту, організації відпочинку трудящих і туризму. Характерною рисою намічених у цих галузях завдань є не лише розширення і зміцнення матеріальної бази, а насамперед істотне підвищення якості всієї роботи в зазначених сферах, більш ефективного використання ресурсів, що виділяються державою, повніше задоволення потреб трудящих, створення кращих умов для гармонійного фізичного й духовного розвитку особи.

В діяльності по здійсненню заходів, що забезпечують реалізацію найвищої мети економічної стратегії партії, КПРС виходить з того, що праця — головна сфера життєдіяльності людини. Тому на XXVI з'їзді наголошувалося на необхідності постійно збагачувати її зміст, посилювати творчий характер. «Партія і держава, — вказував товариш Л. І. Брежнев, — докладали і докладають багато зусиль, щоб зробити працю людини не тільки більш продуктивною, а й змістовною, цікавою, творчою. І найважливішу роль тут покликана відіграти ліквідація ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці... Це не тільки економічна, а й серйозна соціальна проблема. Розв'язати її — значить усунути істотні перешкоди на шляху перетворення праці в найпершу життєву потребу кожної людини»⁴⁹. Розроблена партією соціальна програма націлена на розв'язання цієї проблеми на основі підвищен-

⁴⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 125.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Правда, 1981, 20 нояб.

⁴⁸ Рад. Україна, 1981, 28 листоп.

⁴⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

ня кваліфікації працівників, механізації і автоматизації виробничих процесів, поліпшення умов праці.

Таким чином, схвалена XXVI з'їздом КПРС програма дальшого піднесення народного добробуту втілює в собі комплексну систему широкомасштабних заходів по реалізації найвищої мети економічної стратегії партії в наступні роки. Ця програма є переконливим свідченням того, що Комуністична партія і Радянська держава постійно дбають про те, щоб всезростаючі матеріальні й духовні цінності нашого суспільства були підпорядковані найбільш благородній і гуманній справі — дедалі повнішому гармонійному розвитку особи.

Нині ця програма успішно втілюється в життя. З кожним днем нової п'ятирічки радянські люди дедалі більше відчують плідотворні результати її здійснення. Підвищуються доходи населення за рахунок збільшення заробітної плати та виплат із суспільних фондів споживання. Випереджаючими темпами зростає обсяг товарообороту та побутових послуг. Успішно виконуються плани житлового та соціально-культурного будівництва. З 1981 р. розпочато здійснення додаткових заходів, спрямованих на посилення державної допомоги сім'ям, що мають дітей, а також на поліпшення соціального забезпечення. Зокрема, поетапно по районах країни для працюючих матерів запроваджується частково оплачувана відпустка по догляду за дитиною, підвищено розмір допомоги на дітей одиноких матерям, встановлено додаткові пільги при призначенні пенсій жінкам, що виховали 5 і більше дітей і т. д. Робітникам і службовцям підвищено мінімальні розміри пенсій. З початку 1982 р. — при одночасному прискоренні технічного переозброєння — підвищуються ставки у вугільній промисловості. З дальшим просуванням нашої країни вперед результати реалізації накресленої партією програми будуть все вагомішими і відчутнішими.

«Радянські люди, — підкреслював при закритті XXVI з'їзду КПРС товариш Л. І. Брежнев, — знають: девіз партії — все для блага радянської людини, все в ім'я людини. Знають і тому гаряче підтримують політику партії. Але знаємо ми й інше: ніщо не дається даром. Будь-яке поліпшення умов життя може бути здобуте тільки напруженою працею самих радянських людей»⁵⁰. Безумовно, наступні роки стануть важливим етапом у здійсненні ленінських настанов про забезпечення повного добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства. Запорукою цього є мудра, науково обгрунтована політика Комуністичної партії.

В. И. Загородний

XXVI СЪЕЗД КПСС О ДАЛЬНЕЙШЕМ ВОЗРАСТАНИИ БЛАГОСОСТОЯНИЯ ТРУДЯЩИХСЯ

Резюме

В статье раскрывается содержание высшей цели экономической стратегии КПСС на этапе развитого социализма, анализируется ход ее осуществления в 70-е годы и десятой пятилетке. Рассматриваются принципиальные установки XXVI съезда КПСС о задачах и главных направлениях дальнейшего повышения жизненного уровня советских людей на 80-е годы, в частности на одиннадцатую пятилетку. Подчеркивается, что прочной основой успешного осуществления этих задач является дальнейшее развитие общественного производства, резкое улучшение его качественных показателей.

* * *

⁵⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 257.

Л. М. ГОРДІЄНКО (Київ), Д. С. ПЛОХА (Київ)

ПРО ДОСВІД І ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РОБОТИ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ВИРОБНИЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ПРОМИСЛОВОСТІ

Виконання накресленої ХХVІ з'їздом КПРС програми економічного й соціального розвитку нашої країни залежить від приведення в дію великих можливостей суспільства розвинутого соціалізму. В комплексі заходів, спрямованих на підвищення ефективності суспільного виробництва, виключно важливе значення має взятий Комуністичною партією генеральний курс на його спеціалізацію й концентрацію, створення й розвиток виробничих та науково-виробничих об'єднань.

Ще в 1916 р., аналізуючи розвиток великих виробництв, В. І. Ленін писав, що «...праця в них далеко продуктивніша»¹. Комуністична партія неухильно втілює в життя ленінські настанови. Як зазначалось у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХVІ з'їздові партії, в нашій країні нагромаджено великий і різноманітний досвід управління на рівні об'єднань та підприємств².

Перші виробничі об'єднання були створені в 1961 р., на базі підприємств легкої промисловості Львівської області³. На початок 1980 р. в різних галузях промисловості та сфери побуту республіки діяло вже більше тисячі таких об'єднань. В промисловості, зокрема, їх функціонувало понад 870. Вже тоді вони виробляли близько 60% продукції⁴.

Об'єднання забезпечують в республіці все виробництво електроенергії, тепловозів, автомобілів, тракторів, майже весь видобуток вугілля, випуск більшості сільськогосподарських машин, меблів, швейних, бавовняних та шкіряних виробів, багатьох товарів широкого вжитку. Досвід їх роботи показав, що тільки у великих індустріальних комплексах стало можливим застосування найбільш ефективних форм господарювання, які сприяють прискоренню науково-технічного прогресу, інтенсифікації виробничих процесів.

Концентрація і спеціалізація виробництва, нові організаційні форми управління в народному господарстві викликали необхідність удосконалення форм і методів партійного керівництва та організаційної побудови первинних партійних організацій. Виходячи з цього, ХХIV з'їзд партії вніс до Статуту КПРС положення, згідно з яким «у необхідних випадках з дозволу обкому, крайкому, ЦК Компартії союзної республіки первинні парторганізації можуть створюватися в рамках декількох підприємств, що входять до виробничого об'єднання і розташовані, як правило, на території одного району або декількох районів одного міста»⁵.

Створення єдиних парторганізацій, як показав досвід, дало можливість ефективніше здійснювати керівництво господарською ді-

¹ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму.— Повне зібр. творів, т. 27, с. 292.

² Див.: Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС. К., 1981, с. 60.

³ Рождено практикой: Из опыта работы парторганизаций в производственных объединениях Украины. К., 1981, с. 7.

⁴ Там же, с. 8.

⁵ Матеріали ХХIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 239.

яльністю, зосереджувати зусилля всіх комуністів, трудових колективів на розв'язанні загальних для об'єднання завдань розвитку виробництва, науково-технічного прогресу, питань добору і розстановки кадрів, зміцнення відстаючих ділянок досвідченими працівниками.

Проте з розширенням мережі виробничих об'єднань, перетворенням їх в основну госпрозрахункову ланку в промисловості назріла необхідність дальшого вдосконалення роботи партійних організацій підприємств, що входили до об'єднань, з тим, щоб повніше використовувати їх можливості як якісно нової форми господарювання і управління для підвищення ефективності виробництва на основі концентрації, спеціалізації і прискорення науково-технічного прогресу⁶.

У постановах ЦК КПРС «Про роботу партійних організацій Горьківського автомобільного заводу в умовах виробничого об'єднання» (1976 р.) та «Про деякі питання організаційної побудови і форми роботи партійних організацій в умовах виробничих об'єднань у промисловості» (1977 р.) було визначено шляхи дальшого підвищення ролі й удосконалення структури та організаційно-політичного зміцнення партійних організацій, які працюють в умовах виробничих об'єднань. Залежно від масштабів, характеру й специфіки останніх, а також територіального розміщення й правового статусу підприємств було рекомендовано три основні варіанти організаційної побудови партійних організацій.

Згідно з цими рекомендаціями в Українській РСР здійснено ряд заходів в напрямі піднесення рівня масово-політичної роботи, удосконалення керівництва партійними організаціями, поліпшення їх структури. На початок 1981 р. в республіці налічувалося 137 єдиних парторганізацій виробничих об'єднань (перший варіант їх організаційної побудови), 181 — де об'єднувалися комуністи головного підприємства й кількох філіалів, що входили до виробничого об'єднання (другий варіант їх організаційної побудови), та 3705 самостійних парторганізацій підприємств, що входили до виробничих об'єднань (третій варіант їх організаційної побудови)⁷.

Із створенням виробничих об'єднань перед партійними організаціями постали нові, значно складніші проблеми, які потребували особливої уваги. Йшлося про створення нових стабільних трудових колективів, адаптацію працівників у нових умовах, про подолання певного психологічного бар'єру, збереження, примноження і дальший розвиток багатьох трудових традицій колективів, що ввійшли до об'єднання, про вдосконалення форм і методів політико-виховної роботи відповідно до нових вимог. Зросла роль і відповідальність первинних, цехових партійних організацій та партгруп за результати діяльності всіх підрозділів об'єднань. З'явилися додаткові можливості для широкого залучення трудящих до управління виробництвом, урізноманітнилися господарські зв'язки, створилися сприятливіші можливості для впровадження в практику нових наукових методів керівництва. Партійні організації почали повніше враховувати в своїй роботі соціальні зміни, що відбувалися в колективах у зв'язку з дальшими процесами спеціалізації та концентрації виробництва. А це в свою чергу зумовило необхідність дальшого посилення ідейно-політичної та виховної роботи у виробничих колективах, всебічного розвитку громадсько-політичної й трудової активності робітників, свідомого, комуністичного ставлення до праці, почуття високої відповідальності, господарської заінтересованості у справах не тільки свого підприємства, а й об'єднання в цілому.

У вже згадуваній постанові ЦК КПРС «Про роботу партійних організацій Горьківського автомобільного заводу в умовах виробни-

⁶ См.: Справочник партійного работника. М., 1978. Вып. 18, с. 270.

⁷ Бойовий загін ленинської партії: Компартия Украины в цифрах. К., 1981, с. 69.

чого об'єднання» вказувалося на необхідність «здійснення повсякденного впливу партійних комітетів на поліпшення роботи комуністів у виробничих об'єднаннях, систематичного вивчення й узагальнення досвіду її постановки»⁸. Про розширення самостійності об'єднань і підприємств, прав і відповідальності господарських керівників йшлося у доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва на XXVI з'їзді КПРС⁹.

Значний і цікавий досвід роботи нагромадили партійні організації виробничих об'єднань республіки. Глибоке розкриття він дістав у колективній монографії «Рождено практикой»¹⁰, підготовленій групою вчених Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС разом з практичними партійними працівниками. Різні аспекти даної проблеми висвітлювалися на сторінках республіканської преси.

У зв'язку з першими кроками узагальнення цього досвіду перед ученими-суспільствознавцями республіки постало завдання глибше розібратися в тих нових, нерозв'язаних проблемах і труднощах, які виникають у діяльності партійних організацій в умовах виробничих об'єднань. З цією метою 11 грудня 1981 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України відбулося спільне засідання редколегії журналу «Вопросы истории КПСС» та Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва, присвячене обговоренню роботи партійних організацій в умовах виробничих об'єднань. В ньому взяли участь відповідальні працівники ЦК Компартії України, секретарі ряду міських і районних комітетів партії, парткомів виробничих об'єднань, завідувачі кафедрами суспільних наук вищих навчальних закладів Києва та вузівських центрів республіки, наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України, викладачі Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, редактори журналів «Комуніст України», «Під прапором ленінізму», «Українського історичного журналу», завідувачі відділами партійного життя республіканських газет. Таке представницьке засідання, присвячене питанням роботи партійних організацій в умовах виробничих об'єднань, було організоване в республіці вперше і проходило в знаменні дні, коли весь радянський народ, з великим піднесенням сприйнявши рішення листопадового (1981 р.) Пленуму ЦК КПРС, завершував виконання завдань першого року одинадцяті п'ятирічки.

Засідання відкрив член редколегії журналу «Вопросы истории КПСС», голова Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук.

Учасники засідання на конкретних прикладах проаналізували особливості діяльності партійних організацій в умовах виробничих об'єднань, глибоко розкрили процеси удосконалення їх структури, форми й методи організаційно-партійної та політико-виховної роботи, головні напрями партійного керівництва профспілковими й комсомольськими організаціями по розвитку соціалістичного змагання трудових колективів за підвищення ефективності виробництва, якості продукції, за використання переваг нової форми господарювання для успішного розв'язання завдань одинадцяті п'ятирічки.

На засіданні було заслухано доповідь першого заступника завідувачого відділом організаційно-партійної роботи ЦК Компартії

⁸ Справочник партійного работника. М., 1977. Вып. 17, с. 352.

⁹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 60.

¹⁰ Рождено практикой: Из опыта работы парторганизаций в производственных объединениях Украины. К., 1981.

України Ю. Д. Стеценка — «Удосконалення форм і методів роботи партійних організацій в умовах виробничих об'єднань», співдоповідь завідуючого сектором партійного будівництва Інституту історії партії при ЦК Компартії України, доктора історичних наук В. Ф. Шевченка — «Курс КПРС на концентрацію і спеціалізацію виробництва і партійна робота», повідомлення консультанта відділу організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України О. С. Шаміна — «Удосконалення структури партійних організацій в умовах виробничих об'єднань», другого секретаря Київського міськкому Компартії України, кандидата економічних наук С. М. Мартинюка — «Про форми і методи керівництва Київським міськкомом і райкомами роботою партійних організацій у виробничих об'єднаннях», заступника секретаря парткому виробничого об'єднання «Запоріжтрансформатор» О. Г. Земка — «Партійний комітет в розширеному складі», секретаря парткому київського заводу «Червоний екскаватор», голови ради секретарів І. К. Гудзя — «Про практику роботи ради секретарів партійних організацій виробничого об'єднання», секретаря парткому виробничого об'єднання «Орджонікідзевугілля» (м. Єнакієве Донецької області) В. І. Громова — «Система роботи партійної організації з кадрами в об'єднанні» та ін. На великому фактичному матеріалі доповідачі показали, як партійні органи втілюють у життя рішення з'їздів КПРС, розкрили величезний досвід діяльності об'єднань, що підтверджує правильність курсу, взятого Комуністичною партією. Учасники засідання обговорили діяльність партійних організацій виробничих об'єднань, спрямовану на втілення в життя соціально-економічної політики КПРС, забезпечення єдності господарського й політичного аспектів, підвищення ролі й відповідальності органів управління, вдосконалення добору, розстановки й виховання кадрів, здійснення контролю за виконанням директив партії та уряду, за діяльністю адміністрації, розвитку соціалістичного змагання, трудової й політичної активності трудящих об'єднань, зосередження їх зусиль на підвищенні ефективності суспільного виробництва.

У повідомленнях другої групи виступаючих — інспектора ЦК Компартії України С. А. Стежка «Використання партійними організаціями виробничих об'єднань переваг роботи в нових умовах у боротьбі за підвищення ефективності виробництва і якості продукції (На прикладі виробничих об'єднань Донецької області)», секретаря партійного комітету виробничого об'єднання «Дніпрошина» В. В. Тонконога «Діяльність партійних організацій по впровадженню досягнень науки і техніки у виробництво, підвищенню продуктивності праці, зміцненню трудової дисципліни», секретаря парткому львівського виробничого трикотажного об'єднання «Луч» ім. XXVI з'їзду КПРС Л. М. Вознюк «Робота парткому по підвищенню ефективності виробництва і якості продукції», секретаря парткому Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктора історичних наук, професора В. П. Шевчука «З досвіду роботи партійних організацій вузів по посиленню зв'язків з виробничими об'єднаннями республіки» та ін. було переконливо показано, що створення великих промислових комплексів дало можливість зосередити в них матеріальні й трудові ресурси, забезпечити проведення єдиної технічної політики, наблизити органи управління до виробництва, скоротити час на впровадження нових ідей від моменту їх розробки до масового випуску виробів. Дієвість роботи партійних організацій в умовах виробничих об'єднань, підкреслювалося у виступах, забезпечується пасамперед науковим підходом до розв'язання всіх питань, використанням об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку виробництва, всієї сукупності форм і методів партійно-політичного впливу, врахуванням особливостей нових умов організації виробничих процесів. На конкретних прикладах було показано, що в об'єднаннях складаються кращі

умови для забезпечення кінцевих результатів виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності роботи.

У доповідях і повідомленнях учасників засідання доводилося, що соціально-економічна і політична зрілість нашого суспільства, організаційно-трудових колективів, їх багатий духовний світ, а також наявність розгалуженої і досконалої структури партійних організацій, сучасних засобів ідейно-політичного впливу, багатогранного досвіду виховання та організації має створювати найкращі можливості для підвищення ролі й рівня політичної та організаторської роботи партії в сучасних умовах. Ці питання порушувалися у доповіді першого заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України, кандидата історичних наук В. А. Балашової — «Питання організації виховної роботи в трудових колективах виробничих об'єднань», а також у повідомленнях старшого наукового співробітника Інституту історії партії при ЦК Компартії України, кандидата історичних наук В. К. Василенко — «Особливості організації марксистсько-ленінської освіти трудящих в умовах виробничих об'єднань», старшого наукового співробітника цього ж інституту, кандидата історичних наук Л. М. Гордієнка — «Робота парторганізацій з ідеологічними кадрами в умовах виробничих об'єднань», заступника голови Спілки журналістів УРСР, головного редактора журналу «Комуніст України», кандидата філософських наук А. В. Мяловицького — «Деякі питання висвітлення роботи партійних організацій виробничих об'єднань в республіканській пресі», головного редактора журналу «Під прапором ленінізму», кандидата історичних наук Я. М. Лавренка — «Висвітлення питань ідейного виховання трудящих в умовах виробничих об'єднань на сторінках журналу «Під прапором ленінізму», завідуючого сектором відділу організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України, кандидата історичних наук Ю. Г. Іванченка — «Форми і методи партійного керівництва профспілковими і комсомольськими організаціями в умовах виробничих об'єднань».

Окремим аспектам роботи партійних організацій виробничих об'єднань були присвячені повідомлення доцентів кафедри партійного будівництва ВПШ при ЦК Компартії України О. І. Гончаренка та Ю. М. Мальчица, а також доцента кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського держуніверситету Г. М. Крившої.

З доповідей і виступів учасників спільного засідання випливає ряд висновків. Практика діяльності партійних організацій виробничих об'єднань, які працюють у нових умовах, показує, що більшість проблем, які перед ними постали, розв'язуються успішно. Партійні організації об'єднань стали своєрідними лабораторіями позитивного досвіду. Для їх діяльності характерні піклування про дотримання ленінських принципів і норм, широке запровадження елементів наукової організації праці, комплексний, багатосторонній і глибоко обґрунтований підхід до завдань господарського й культурного будівництва. Партійні організації об'єднань здійснюють, як правило, ефективне керівництво господарською діяльністю, успішно зосереджують зусилля комуністів, трудових колективів на розв'язанні актуальних справ об'єднань, питань розвитку виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, на подоланні вузьковідомчого чи технократичного підходу до них. Маючи більші можливості в поліпшенні роботи по добору, розстановці й вихованню кадрів, зміцненню відстаючих ділянок підготовленими працівниками, партійні організації об'єднань уважно підходять до вивчення стану справ, настроїв у трудових колективах, добиваються поліпшення виховання трудящих, єдності, злагодженості, цілеспрямованості дій усіх комуністів.

Учасники спільного засідання звернули також увагу на ряд нерозв'язаних проблем і упущень у діяльності партійних організацій виробничих об'єднань. Так, в окремих випадках ради секретарів дублюють роботу рад директорів, часом вони беруть на себе не властиві їм функції. Понад 400 виробничих об'єднань, де використовуються другий і третій варіанти організаційної побудови парторганізацій, поки що таких рад не мають. Учасники засідання внесли пропозицію розглянути питання про прийняття єдиного примірного положення про раду секретарів парторганізацій виробничих об'єднань, в якому було б визначено порядок її функціонування, форми діловодства, матеріально-технічного забезпечення, дещо розширено їх права в координації дій парторганізацій з питань, що входять в компетенцію об'єднання. Запропоновано поліпшити навчання голів рад секретарів на курсах підвищення кваліфікації при обкомах партії, враховуючи при цьому галузеву специфіку, більше уваги приділяти висвітленню досвіду роботи рад секретарів на сторінках періодичної преси і в наукових дослідженнях суспільствознавців, зокрема в «Українському історичному журналі».

Виникла потреба в поданні більш ділової допомоги секретарям парторганізацій, особливо обраним уперше, повніше враховувати точку зору первинних парторганізацій при розв'язанні кадрових проблем, скоротити обсяг питань, які рекомендуються їм для обговорення вищестоящими комітетами, зменшити кількість постанов та інших документів, що направляються райкомами і міськкомками партії на місця, а також різних інформацій, які вимагаються від первинних парторганізацій.

Висловлено побажання поліпшити навчання ідеологічних кадрів безпосередньо у виробничих об'єднаннях.

Розвиток виробничих об'єднань відкриває нові можливості для проведення соціологічних досліджень, наукового аналізу змісту виховного процесу, його ефективності, використання наукових рекомендацій.

Необхідно далі вдосконалювати роботу засобів масової інформації виробничих об'єднань. В ряді з них багатотиражки досі залишаються органами лише головних підприємств, недостатньо висвітлюється життя трудових колективів філіалів. Це вимагає пошуків нових шляхів активізації їх діяльності.

Головний редактор журналу «Вопросы истории КПСС», професор О. П. Косульников підбив підсумки роботи спільного засідання. Він відзначив високий рівень його організації, актуальність і новизну виголошених доповідей та повідомлень, важливість ряду пропозицій і рекомендацій, на яких зосередили увагу виступаючі, що, природно, буде мати певне значення для практичної й теоретичної діяльності партійних і наукових працівників з цієї проблеми. Матеріали спільного засідання передбачено опублікувати в журналі «Вопросы истории КПСС».

С. С. ДІБРОВА (Київ)

УТВЕРДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ
МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ
ІСТОРІЇ БІЛЬШОВИЗМУ
(20-і — середина 30-х років)

В. І. Ленін, Комуністична партія завжди надавали великого значення вивченню героїчної історії більшовицької партії, розвитку історико-партійної науки. Засновник і вождь Комуністичної партії В. І. Ленін був водночас і першим її істориком. У його геніальних творах розроблена концепція історії більшовизму, яка стала науково-теоретичним фундаментом марксистської історіографії історії КПРС.

Утвердження марксистсько-ленінської концепції історії партії проходило в обстановці гострої ідейної боротьби. Розгром троцькістських, меншовицьких та націоналістичних концепцій сприяв успішному розвитку історико-партійної науки в нашій країні.

Зважаючи на багатоаспектність та складність проблеми становлення марксистсько-ленінської концепції історії Комуністичної партії, автор статті прагнув висвітлити лише окремі сторони боротьби істориків-марксистів України в 20-х — середині 30-х років проти націоналістичних фальсифікацій історії Компартії України, зокрема показати неспроможність «теорій» «дво»- та «багатокорінності» походження КП(б)У, спроб ідеалізації дрібнобуржуазних націоналістичних партій та організацій, спотвореного трактування деяких питань історії Жовтневої революції на Україні.

Історія Комуністичної партії завжди перебувала в центрі боротьби марксистів-ленінців з їх ідейними противниками. Так було у дожовтневий період, коли В. І. Ленін та його соратники рішуче викривали хибні позиції численних фальсифікаторів історії партії. Після перемоги соціалістичної революції в умовах певного зростання в економіці країни у роки непу капіталістичних елементів одним з основних завдань ідеологічної роботи партії стала боротьба проти ворожої пролетаріатові ідеології. При цьому на Україні КП(б)У довелося вести гостру боротьбу проти українських буржуазних націоналістів. Зазнавши краху у збройній боротьбі проти Радянської влади, націоналісти у своїх підступних спробах ослабити її вдавалися до більш витончених прийомів.

Вони намагалися «розмити» класову свідомість комуністичного авангарду трудящих, прищепити частині його членів примиренське ставлення до ревізійністських та націоналістичних збочень. З цією метою була створена антинаукова схема історії Жовтневої революції і Комуністичної партії на Україні, спрямована на історичне «обґрунтування» і реабілітацію ідеології українського буржуазного націоналізму.

Загострення класової боротьби в країні, зростання активності антирадянських елементів призводили до посилення хитань серед дрібнобуржуазних верств населення та їх представників у лавах партії. До того ж значна частина молодих членів РКП(б) ще не мала достатнього досвіду і політичного загартування, тому деякі з них під впливом дрібнобуржуазної стиції виявляли ідейну нестійкість. Після краху дрібнобуржуазних партій окремі їх представники вступили до Комуністичної партії. Однак вони, хоч і заявляли про перехід на позиції

більшовизму, не завжди залишали свій колишній «ідеологічний багаж» на «порозі партії» і часто виступали носіями антиленінських поглядів.

За таких умов важливе місце в ідеологічній діяльності партії надавалося науковій розробці питань історії РКП(б) та її місцевих організацій. У середині 20-х років вивчення героїчної історії більшовизму на Україні набуло особливого значення і в зв'язку з активізацією виступів націонал-ухильників, їх спробами відродити погляди боротьбистів. Під безпосереднім впливом буржуазно-націоналістичної концепції історії України в цей період з'явилися різні націоналістичні «теорії», автори яких всіляко фальсифікували історію КП(б)У. Їх викриття проводилося в умовах запеклої внутріпартійної боротьби, прямих атак на ленінізм, спроб підмінити його троцькізмом.

Троцький та його прибічники, намагаючись використати історію партії для «теоретичного» обґрунтування своєї антиленінської платформи, вдавалися до грубих фальсифікацій теорії та історії більшовизму. Особливо гостро питання боротьби з цими ідейними ворогами партії постало після публікації восени 1924 р. статті Троцького «Уроки Жовтня». Виласка Троцького зустріла рішучий опір з боку марксистів-ленінців, насамперед тих, хто разом з В. І. Леніним боровся за перемогу Жовтневої революції.

Могутньою ідейною зброєю партії в боротьбі проти троцькізму була ленінська теоретична спадщина. Лише в 1924—1925 рр., у період її найбільшого загострення, на Україні видано 56 тематичних збірників праць Володимира Ілліча загалом майже півмільйонним тиражем. До них включено повністю або частково близько 600 праць. Велику роль у захисті ленінської теорії соціалістичної революції, викритті антимарксистської теорії «перманентної революції» відіграли також праці Й. В. Сталіна «Троцькізм чи ленінізм?», «Жовтнева революція і тактика російських комуністів».

На Україні ряд брошур і статей з цього питання опублікували С. І. Гопнер, В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, Д. З. Лебідь, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар та інші. Вони таврували ганьбою спроби троцькістів фальсифікувати героїчну історію більшовизму, применшити роль партії, В. І. Леніна в підготовці й проведенні соціалістичної революції, підірвати єдність і монолітність лав РКП(б). «Троцький у боротьбі проти ленінізму,— підкреслював, зокрема, перший секретар ЦК КП(б)У Е. І. Квірінг,— оперує такими «аргументами», які перевертають догори ногами все, що відомо про ставлення Леніна до Жовтня»¹. По намаганнях троцькістів фальсифікувати історію партії, спотворити ленінізм й історію Великої Жовтневої соціалістичної революції,— писав він,— «необхідно бити з усією силою, щоб убити ревізіонізм у самому зародку»². Завдяки енергійним діям Центрального Комітету РКП(б), великій роз'яснювальній роботі ідеологічного активу широкі маси комуністів рішуче виступили проти нападок ревізіоністів на партію.

Підсумки боротьби проти троцькізму підвів січневий (1925 р.) Пленум ЦК РКП(б), який кваліфікував праці Троцького з історії партії як намагання «підмінити ленінізм троцькізмом, ...спробу «підготувати» платформу нинішніх актуально-політичних незгод»³. Визнавши нав'язану партії дискусію закінченою, Пленум одночасно висунув завдання продовжити роботу по роз'ясненню антиленінського характеру троцькізму на всіх етапах історії більшовизму.

Виконуючи постанову січневого (1925 р.) Пленуму ЦК, Істпарт ЦК РКП(б) 7 лютого 1925 р. звернувся з листом до всіх секретарів

¹ Коммунист, 1924, 7 нояб.

² Большевик, 1924, № 11, с. 21.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 3, с. 136, 139.

партійних комітетів, в якому зазначав: «Бойове завдання партії полягає в тому, щоб дати в центрі і на місцях історію справжнього, нефальсифікованого ленінізму. Іншими словами, дати дійсно наукову і фактично правильну історію нашої партії і Жовтневої революції»⁴.

Історики-марксисты України взяли у виконанні цього завдання найактивнішу участь. Використовуючи твори В. І. Леніна, документи Комуністичної партії, мемуарну літературу, вони показували цілковиту безпідставність намагань троцькістів представити антимарксистську «теорію перманентної революції» як нібито теоретичну основу більшовизму, викривали їх вигадки про якесь «ідейне переозброєння» ленінізму після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції. Ленінська теорія переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну, писав М. М. Попов, не має нічого спільного з троцькізмом і з троцькістською теорією «перманентної революції»⁵. Історики-марксисты на конкретних прикладах доводили, що ніякого «переозброєння» більшовизму насправді не відбувалося, оскільки «Квітневі тези Леніна були безпосереднім продовженням усіх його теоретичних і стратегічних настанов...»⁶. Викриваючи фальсифікаторські твердження Троцького про події 1917 р., вони водночас висвітлювали величезну організаційну діяльність В. І. Леніна і більшовицької партії в підготовці та проведенні Жовтневої революції.

Борючись проти троцькізму, ідеологічні кадри КП(б)У одночасно показували неспроможність різних буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Компартії України.

Помилковою, політично шкідливою, ідейно спорідненою з троцькістською фальсифікацією історії партії була, зокрема, «теорія» М. Равича-Черкаського про так звану «двокорінність» походження КП(б)У. Згідно з нею Компартія України утворилася на базі якихось вигаданих «двох коренів» — більшовицьких організацій, з одного боку, і націоналістичних організацій українських меншовиків (УСДРП) — з другого. Таким чином, на догоду націоналістам фальсифікувалася історія революційного руху на Україні, ігнорувалася докорінна відмінність політичних, ідеологічних і організаційних засад більшовизму та його політичних противників з дрібнобуржуазного табору, затушовувалася контрреволюційна діяльність УСДРП та її попередників. Попередницею Компартії України М. Равич-Черкаський вважав партію, яку В. І. Ленін неодноразово характеризував як дрібнобуржуазну, націоналістичну. Її «провідники» (В. Винниченко, Д. Дорошенко, М. Порш, С. Петлюра та інші) були керівниками контрреволюційної Центральної ради, «видатними» діячами націоналістичних «урядів» України, а деякі з них (наприклад, Д. Донцов) пізніше стали апологетами фашизму.

Різновидом «теорії» Равича-Черкаського була «теорія» «багатокорінності» КП(б)У. На думку її авторів, Компартія України утворилася нібито внаслідок об'єднання більшовицьких організацій з кількома дрібнобуржуазними націоналістичними партіями і організаціями (УСДРП, УПСР, УКП і т. д.). Подібні твердження містилися в працях І. Гермайзе, М. Яворського, А. Ріша. Так, колишній член РУП, її апологет І. Гермайзе стверджував, що саме ця партія слід вважати попередницею КП(б)У, основоположницею якогось особливо «українського марксизму». «РУП,— писав він у першому томі своїх «Нарисів історії революційного руху на Україні»,— одне із тих початкових джерел, що приводять кінець кінцем до революційного марксизму».

Отже, дрібнобуржуазна націоналістична організація, з якої згодом виділилась і петдюрівська шовіністична НУП, і націоналістично-

⁴ Пролетарская революция, 1925, № 3, с. 266.

⁵ Попов Н. Н. Очерк истории ВКП(б). М., 1933, с. 124.

⁶ Літопис революції, 1932, № 1-2, с. 40.

меншовицькі «Спілка» і УСДРП, проголошувалася одним з «джерел» Комуністичної партії України. Колишній активний діяч «Спілки» А. Ріш вважав саме її попередницею марксистської партії на Україні. Так на догоду політичним інтересам націонал-ухильників фальсифікувалася історія революційного руху на Україні, ігнорувалися реальні факти, теоретичні і політичні засади, на яких була створена ця меншовицька організація⁷, що виділилася у 1905 р. з РУП. Добре відома оцінка В. І. Леніним одного з її лідерів — М. Меленевського (Баска) як українського дрібнобуржуазного націоналіста, меншовика, з яким у більшовиків «...немає нічого спільного» і «...дороги безумовно розходяться...»⁸.

Таким чином, автори антинаукових, націоналістичних «теорій» «дво»- та «багатокорінності» КП(б)У перекручували історію Компартії України, заперечували непримиренну боротьбу більшовицької партії проти націоналізму всіх видів, зокрема проти українського буржуазного націоналізму, виправдовували антинародну діяльність українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій.

Спроби фальсифікувати історію Компартії України дістали рішучу відсіч з боку марксистів-ленінців. На сторінках республіканської партійної преси було піддано принциповій критиці методологічні й фактичні помилки, що містилися в книзі «Історія Комуністичної партії України» М. Равича-Черкаського, зокрема «теорію» «двокорінності» походження КП(б)У⁹. У вересні 1925 р. для ознайомлення з книгою М. Равича-Черкаського Центральний Комітет КП(б)У створив спеціальну комісію, до складу якої ввійшли І. Є. Клименко, В. П. Затонський, М. О. Скрипник, А. В. Іванов та інші. Розглянувши висновки комісії, ЦК КП(б)У засудив висунуті М. Равичем-Черкаським помилкові положення про «двокорінність» походження Компартії України. Водночас Секретаріату ЦК було доручено створити колегію для наукової розробки матеріалів з історії КП(б)У та підготовки відповідного підручника.

До активної наукової та педагогічної роботи в галузі історії партії було залучено ряд визначних партійних і радянських працівників: Е. І. Квірінга, С. В. Косіора, В. Я. Чубаря, В. П. Затонського, О. Г. Шліхтера, М. О. Скрипника, М. М. Попова та інших. Вони внесли значний вклад в утвердження марксистсько-ленінської концепції історії КП(б)У, під їх керівництвом готувалися кадри молодих істориків партії — випускників Комуністичного університету ім. Артема, працівників істпартів України.

Величезне значення для утвердження ленінської концепції історії партії, оволодіння молодими спеціалістами ленінською методологією історико-партійного дослідження, їх ідейного загартування мало глибоке вивчення теоретичної спадщини засновника Комуністичної партії. За постановою ІХ з'їзду РКП(б) було розпочато перше видання Творів Володимира Ілліча. Воно було здійснено протягом 1920—1926 рр.* у 20 томах (26 книгах) тиражем 133 тис. примірників. До нього включено більше 1500 документів, тобто майже всі відомі на той час. У 1925 р. за постановою ХІІІ з'їзду РКП(б) і ІІ з'їзду Рад СРСР було розпочато друге і тотожне з ним щодо змісту, але в іншому оформленні третє видання Творів В. І. Леніна. Завершені в 1932 р. у 30 томах тиражем, відповідно, 100 і 500 тис. примірників, вони були

⁷ Детальний аналіз історії, «теорій» і політики дрібнобуржуазних націоналістичних партій України див. у кн.: Курас І. Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978.

⁸ Див.: Ленін В. І. Про наклепників.— Повне збір. творів, т. 34, с. 112.

⁹ Коммуніст, 1923, 2 лютого; 1926, 13 лютого; Більшовик України, 1928, № 13, с. 69—70; Літопис революції, 1927, № 5—6, с. 414; 1929, № 1, с. 238—240 та ін.

* У 1924 р. видання першого зібрання Творів В. І. Леніна в основному було завершено, однак ХХ том Творів (у двох частинах) з'явився лише у 1926 р.

значно доповнені порівняно з першим виданням і включали вже понад 2700 праць Ілліча. З 1924 р. почали виходити «Ленинские сборники», які давали змогу досліднику ще глибше проникнути в творчу лабораторію вождя революції.

Перше, друге і третє видання Творів В. І. Леніна російською мовою широко розповсюджувалися на Україні. Крім того, велика кількість ленінських праць виходила в республіці окремими брошурами, друкувалася в газетах і журналах, а також у тематичних збірниках. Лише з 1920 по 1930 р. в УСРР було надруковано 96 тематичних збірників ленінських праць. Більшість їх вийшла під редакцією і з передмовами керівних діячів Комуністичної партії і уряду республіки С. В. Косіора, Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря, Е. І. Квірінга, В. П. Затонського, Д. З. Мануїльського, М. О. Скрипника, М. М. Попова, О. Г. Шліхтера та інших. Особливу увагу привертає збірник «Ленін про Україну», що вийшов у Харкові в 1924 р. До нього включено праці, присвячені програмі більшовицької партії з національного питання і викриттю політики націоналістів та великодержавних шовіністів. Це була перша спроба висвітлення важливої теми «В. І. Ленін і Україна».

Активно працювали створені у 1924 р. в республіці постійні комісії по випуску літератури про В. І. Леніна і ленінізм. Питання про видання та розповсюдження ленінських праць неодноразово обговорювалися на засіданнях Секретаріату та Оргбюро ЦК, постійно перебували в полі зору Політбюро ЦК КП(б)У. Лише в 1926—1929 рр. у республіці було видано російською і українською мовами понад 170 тис. примірників творів В. І. Леніна, багато праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Щоб дати робітникам і селянам, ідеологічним працівникам можливість вивчати ленінські праці рідною мовою, 29 січня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про переклад і видання Творів В. І. Леніна українською мовою¹⁰. Протягом 1928—1933 рр. було випущено 10-тисячним тиражем 18 томів у перекладі з другого російського видання.

Вивчаючи твори Володимира Ілліча і поступово проникаючи в скарбницю його теоретичної спадщини, спираючись на ленінські оцінки основних подій історії революційного руху, історики-марксисты засвоювали ленінську концепцію історії партії, його методологію і методу історико-партійного дослідження. Таким чином формувалася основа, на якій мала розвиватися марксистська історична наука. Творче оволодіння ленінською історико-партійною спадщиною, а також, що найважливіше, ленінським методом історичного аналізу стало головним змістом процесу становлення і розвитку радянської історико-партійної науки.

Завдяки постійній увазі Комуністичної партії і Радянського уряду була проведена велика робота по створенню і розвитку джерельної бази історико-партійної науки, зокрема систематизації та науковому опрацюванню архівних документів, збиранню і публікації спогадів ветеранів партії, активних учасників боротьби за владу Рад. Нові документи, що вводилися до наукового обігу, широко використовувалися для викриття націоналістичних історичних «конструкцій». Особливу роль у цьому відіграли збірник документів «Російська Комуністична партія (більшовиків) в резолюціях її з'їздів, конференцій та пленумів ЦК»*, протоколи та стенограми партійних з'їздів. Завдяки копійкій

¹⁰ З позицій пролетарського інтернаціоналізму. К., 1981, с. 137.

* Вперше це видання побачило світ у 1922 р. під назвою «Российская Коммунистическая партия (большевиков) в постановлениях съездов, 1903—1921 гг.». Через рік воно було доповнене резолюціями партійних конференцій. Четверте видання збірника, яке вийшло у 1932 р. у 2 томах, включало, крім резолюцій з'їздів і конференцій, резолюції пленумів ЦК. У наступні роки збірник «ВКП(б) в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» у доповненому вигляді неодноразово перевидавався.

роботі співробітників Іспарту ЦК КП(б)У було видано протоколи I і II з'їздів КП(б)У, стенографічні звіти інших з'їздів і всеукраїнських партійних конференцій. Велике значення для наукової розробки історико-партійних проблем мали вихід у світ в 1927 р. збірника документів «КП(б)У в резолюціях її з'їздів і конференцій» та хрестоматій «Революція і КП(б)У в матеріалах і документах» (1926 р.), «Історія КП(б)У в матеріалах і документах» (вип. 1—2, 1933—1934 рр.) тощо.

Багато місця боротьбі проти опортуністичних, у тому числі буржуазно-націоналістичних історичних концепцій, відводила партійна періодика, насамперед «Більшовик України» і журнал Іспарту ЦК КП(б)У «Літопис революції». На їх сторінках вміщувалися ґрунтовні розробки, в яких надавалися аргументовані критичні «історичні» вправи націоналістичних фальсифікаторів¹¹.

Продовжуючи ленінську традицію наступальності у боротьбі проти ідейних противників партії робітничого класу, озброєні марксистсько-ленінською теорією та достовірними історичними фактами, історики-марксистки України показували ідейну спорідненість націоналістичних «теорій» з вимислами Троцького та інших опозиціонерів. Відповідно до тези Троцького про якесь «ідейне переозброєння» більшовизму автори націоналістичних схем ділили історію КП(б)У на дві частини: існування «старих», нібито опортуністичних, неспроможних керувати боротьбою мас, штучно створених на Україні більшовицьких організацій і «нових», наповнених вихідцями з дрібнобуржуазних, націоналістичних партій, «повнокровних» організацій, які, мовляв, з «марксистських» позицій були спроможні вирішувати питання революційної боротьби. Така постановка питання, підкреслювали історики-марксистки, повністю спотворює історію революційного руху, історію марксистської партії на Україні, ігнорує гостру і непримиренну боротьбу, яку вели більшовицькі організації України проти меншовизму, націоналізму та інших ворожих пролетаріатів ідейних течій¹².

Велике значення у справі викриття «теорій» «дво»- та «багатокорінності» походження КП(б)У мало висвітлення з марксистських позицій історії дрібнобуржуазних націоналістичних організацій і партій. До цієї тематики зверталися в своїх наукових та мемуарних працях А. С. Бубнов, П. І. Буценко, М. О. Скрипник, М. М. Попов та інші дослідники. Їх публікації були першими спробами аналізу ходу боротьби Компартії України проти дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Значну увагу цим питанням було приділено і в узагальнюючих працях з історії Компартії України, написаних М. М. Поповим та М. С. Воліним¹³. Простежуючи історію українських буржуазних і дрібнобуржуазних партій, їх закономірну еволюцію в бік контрреволюції, М. М. Попов і М. С. Волін послідовно проводили думку про дрібнобуржуазну, націоналістичну платформу, на якій виникли РУП, УСДРП, УПСР та подібні їм партії й організації. Заперечення необхідності встановлення диктатури пролетаріату, інтернаціонального принципу побудови революційної партії пролетаріату, проповідь ідеї «національної єдності» експлуататора і експлуатованого, підтримка опортуністичної теорії «культурно-національної автономії» — характерні риси теоретичної бази цих партій¹⁴.

¹¹ Див., напр., Більшовик України, 1927, № 10, 14; 1928, № 13; 1930, № 2; 1931, № 23—24; Літопис революції, 1927, № 5—6; 1929, № 1; 1930, № 1 та ін.

¹² Затонский В. Национальная проблема на Украине. Харьков, 1926, с. 42—44, 62; Міронер Х. Заганрозька нарада. Харків, 1930, с. 6; Скрипник М. До справи українзації «Літопису революції». — Літопис революції, 1930, № 1, с. 6; Волін М. Перший з'їзд КП(б)У. Харків, 1929, с. 16 та ін.

¹³ Попов М. М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Харків, 1928; Волін М. С. Історія КП(б)У в стислому нарисі. Харків, 1930. Праця М. М. Попова витримала за короткий час 5 видань, а М. С. Воліна — три видання.

¹⁴ Попов М. М. Назв. праця, с. 42, 67, 72, 84, 90, 99—101; Волін М. С. Історія КП(б)У в стислому нарисі, с. 24—26 та ін.

М. М. Попов, який ґрунтовно вивчав історію дрібнобуржуазних націоналістичних партій, розвінчував усіх «претендентів» на роль «основоположниць» Компартії України. Характеризуючи РУП як ідейну та організаційну попередницю НУП, «Спілки» і УСДРП, він підкреслював її чітко виражені націоналістичні тенденції. Теоретичні засади, на яких була створена РУП, притаманні й іншим буржуазно-націоналістичним партіям, а гасла, які висували її провідні діячі, згодом взяли на озброєння всі українські націоналістичні організації¹⁵. Таким чином, як переконливо показав М. М. Попов, РУП дійсно була «корінням», але не КП(б)У, а українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій.

Звертаючись до історії ще однієї «претендентки» на роль «коріння» КП(б)У — «Спілки», дослідник констатував, що в ідеологічній, політичній діяльності і організаційній побудові її керівники дотримувалися меншовицьких позицій¹⁶. «Спілка» поступово перетворилася на звичайну територіальну організацію меншовиків. Після поразки першої російської революції більшість горе-революціонерів з цієї дрібнобуржуазної організації відійшла від революційного руху. Вступивши на політичну арену з «багажем» меншовизму, помноженого на націоналізм, «Спілка» закономірно зазнала цілковитого ідейно-політичного краху.

Гострій критиці піддавалися в «Нарисі» М. М. Попова і погляди, згідно з якими на роль ідейної та організаційної попередниці Компартії України висувається УСДРП. Наводячи архівні документи, визнання керівників цієї партії, М. М. Попов показав дрібнобуржуазно-націоналістичну сутність її програмних і тактичних установок на різних етапах революційної боротьби. Критикуючи спроби реабілітувати антинародну діяльність партії українських соціал-демократів, вигадану націоналістичними авторами «спільність» поглядів УСДРП і більшовиків з багатьох питань революційної боротьби, М. М. Попов дійшов слушного висновку про протилежність інтересів робітничого класу України і позиції лідерів УСДРП, яка була партією українських меншовиків, і тому навіть «говорити про більшовицьку орієнтацію УСДРП... зовсім не приходиться»¹⁷.

Історики-марксисты викривали намагання націоналістичних фальсифікаторів прикрасити діяльність українських дрібнобуржуазних партій, їхню нібито «спільну» з більшовиками боротьбу за перемогу соціалістичної революції, висвітлювали ідейну боротьбу останніх з опортуністами на всіх етапах розвитку революційного руху.

Як підкреслювали історики-марксисты, Компартия України, що виникла на теоретичній і організаційній основі марксизму, не могла бути спадкоємицею ідеології чи політики дрібнобуржуазних націоналістичних партій — виразників класових цілей куркулів, дрібної буржуазії міста, націоналістичної інтелігенції. Використовуючи політичну демагогію, маючи досить широку соціальну базу серед дрібнобуржуазних верств населення, ці псевдосоціалістичні партії намагалися залучити на свій бік трудящих. Однак, переконавшись у їх неспроможності розв'язати нагальні проблеми, трудящі маси, у тому числі непролетарські середні верстви, поступово відходили від цих партій, відмовляли їм у підтримці. Це приводило до розколу подібних партій і організацій, виділенню з них лівих елементів, краші з яких приходили до більшовиків — найбільш послідовних борців за справу соціального і національного визволення народних мас. Але робити висновок про те, ніби більшовизм доповнювався і модернізувався під впливом вихідців з дрібнобуржуазних націоналістичних партій

¹⁵ Попов М. М. Назв. праця, вид. II. Харків. 1929, с. 41.

¹⁶ Там же, с. 67, 70, 71, 83, 99—100.

¹⁷ Там же, с. 72, 99—100.

та організацій, було б безглуздя. «Не ідейна угода лежала в основі приєднання до КП(б)У кращих революційних елементів, що приходили із інших партій,— зазначав М. С. Волін,— а визнання цими елементами вірності точки зору лєнінізму, остаточний перехід на точку зору пролетаріату»¹⁸.

Як відомо, Компартія України утворилася на основі об'єднання більшовицьких організацій, які діяли на Україні і були послідовними виразниками й захисниками інтересів робітничого класу, всіх трудящих. «У КПУ тільки один «корінь», одне джерело, а не два (Равич-Черкаський) або кілька (Гермайзе, Ріш),— писав Д. С. Фрід у політико-економічному журналі ЦК КП(б)У «Більшовик України».— «Корінь» і джерело це є в організаційному розумінні *більшовицькі* організації на Україні. Ідеологія і політика КПУ також має тільки один «корінь» і джерело, а не два або кілька; вони являють собою єдине монолітне ціле, а не «синтез» і об'єднання окремих частин. «Корінь» і джерело це — більшовизм, *лєнінізм...*»¹⁹. Захист від націоналістичних фальсифікацій того факту, що Комуністична партія України сформувалася на лєнінських ідеологічних, організаційних, тактичних і теоретичних принципах, на основі демократичного централізму і пролетарського інтернаціоналізму, був, безумовно, великою заслугою істориків-марксистів України.

Важливе значення для утвердження марксистсько-лєнінської концепції історії КП(б)У мало викриття дрібнобуржуазних історичних «теорій» М. І. Яворського та його послідовників. Найбільш характерними рисами цих «теорій» були переоцінка ролі національного руху в революційній боротьбі, ідеалізація українських дрібнобуржуазно-націоналістичних партій, антинаукові спроби відшукування специфічних шляхів розвитку і поширення марксистських ідей на Україні, недооцінка авангардної ролі пролетаріату та діяльності більшовицьких організацій, ігнорування класового аналізу при характеристиці суспільно-політичних і культурно-історичних процесів.

Проповідь націоналістичних поглядів під маскою марксизму викликала справедливий осуд з боку ідеологічного активу партії, широкої наукової громадськості. Комуністи республіки рішуче засудили спроби фальсифікувати історію більшовизму на Україні. Виступаючи в червні 1926 р. на Пленумі ЦК ЛКСМУ, В. П. Затонський попереджав молодь про небезпечність «історичних вправ» М. Яворського, розвінчував його дрібнобуржуазну концепцію, кваліфікував її як ревізіоністське висвітлення історії революції на Україні²⁰. Характерними рисами праць М. Яворського, писала газета «Правда», є фальсифікація історії більшовицьких організацій України, заперечення керівної ролі пролетаріату та його партії в буржуазно-демократичній революції, ідеалізація і спроби політичної реабілітації дрібнобуржуазних націоналістичних партій. У працях Яворського не висвітлювалася справжня історія більшовицьких організацій, не показано їх ролі в підготовці і проведенні соціалістичної революції, величезної безкорисливої допомоги російського пролетаріату в боротьбі з контрреволюцією на Україні.

Таким чином, робила висновок «Правда», М. Яворський «перекручує справжній історичний розвиток України в ХХ столітті»²¹⁻²².

У травні 1929 р. на історичному відділі Українського інституту марксизму-лєнінізму відбулася дискусія з приводу висунутої М. Яворським схеми історії України²². Аналізуючи приховану під марксистською фразеологією дрібнобуржуазно-націоналістичну концепцію М. Яворського, її учасники вказували, що в даному випадку йдеться

¹⁸ Волін М. С. Історія КП(б)У в стислому нарисі, с. 194—195.

¹⁹ Більшовик України, 1927, № 10, с. 49.

²⁰ Комуніст, 1926, 13 лип.

²¹⁻²² Літопис революції, 1930, № 2—5.

не про окремі помилки, а про систему помилкових поглядів з основних питань історії України, яка висвітлюється з антинаукових, небільшовицьких позицій. Особливу увагу історики-марксистки зосередили на критичні спроб М. Яворського фальсифікувати корінні проблеми історії соціалістичної революції на Україні. Як підкреслювалося в ході дискусії, М. Яворський, грубо перекинувши ленінське положення про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, «зробив» дрібну буржуазію гегемоном буржуазно-демократичної революції, в той час як пролетаріат і його партія нібито перебували в «стороні» від революційного руху.

Висуваючи «теорію двокуркульства», що була спробою показати куркуля, цього, за словами В. І. Леніна, найлютішого і найдикішого експлуататора²³, як революціонера, М. Яворський намагався заперечувати гостру класову боротьбу, яку вели проти глитаїв пролетаріат та сільська біднота.

Фальсифікуючи ленінську теорію соціалістичної революції, ігноруючи роль партії більшовиків як організатора і вождя Великого Жовтня, М. Яворський, зазначали учасники дискусії, сповзає до націоналістичного висновку про «штучність» соціалістичної революції на Україні²⁴.

Таким чином, як підкреслювали історики-марксистки, система поглядів М. Яворського на історію революційного руху на Україні є націоналістичною, «що має обґрунтувати удавані заслуги куркульства в минулому, претензії на певну роль в сучасному і право на існування в майбутньому», і тому, по суті, змикалася з поглядами «правих» капітулянтів, була ідеологічною основою правоопортуністичної концепції «мирного вrostання куркуля в соціалізм»²⁵.

Травнева дискусія стала серйозним уроком для українських радянських істориків. Їх активна участь в обговоренні складних проблем розвитку революційного руху на Україні, чітка класова позиція більшості дослідників сприяли викриттю дрібнобуржуазної антимарксистської концепції, яку протягував М. Яворський.

Різкій критиці історичні погляди М. Яворського були піддані також на партійних зборах історичного відділу Українського інституту марксизму-ленінізму, на загальних зборах всесоюзного та республіканського товариств істориків-марксистів, на I Всесоюзній нараді з питань викладання ленінізму, історії ВКП(б) і Комінтерну²⁶. На них підкреслювалася несумісність «теорій» М. Яворського з марксизмом-ленінізмом, засуджувалися його спроби зобразити ленінську партію як синтез більшовизму і меншовизму.

Принципова оцінка історичних поглядів М. Яворського була дана на XI з'їзді КП(б)У. В політичному звіті ЦК КП(б)У, з яким виступив С. В. Косіор, підкреслювалося, що «теорії Яворського — наскрізь антимарксистські, це є захист і апологетика дрібної буржуазії, дрібнобуржуазних партій і змазування всіх основних початків марксизму-ленінізму в галузі класової боротьби, в галузі рушійних сил революції. Теорія Яворського про двоїстість походження нашої партії (з одного боку, нібито дрібнобуржуазне коріння, а з другого — пролетарське) є наскрізь антиленінська, антимарксистська теорія, яку партія на протязі всієї історії своєї боротьби рішуче засуджувала»²⁷. У доку-

²³ Див.: Ленін В. І. Товариші-робітники! Ідемо в останній, рішучий бій! — Повне зібр. творів, т. 37, с. 38.

²⁴ Літопис революції, 1930, № 5, с. 29.

²⁵ Там же, с. 28.

²⁶ Історик-марксист, 1930, т. 15, с. 167—168; Літопис революції, 1930, № 1, с. 326—328; № 5, с. 434.

²⁷ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенограф. звіт. Харків, 1930, с. 285.

ментах з'їзду аналізувалися причини виникнення націоналістичної історичної концепції М. Яворського, зокрема зазначалося, що так звана «яворщина» своєчасно не дістала належної відсічі внаслідок нестачі висококваліфікованих істориків-марксистів. «Із всього цього,— підкреслював С. В. Косіор,— ми повинні зробити слідуючий висновок: партія повинна на фронті наукової роботи на підготовку своїх кадрів звернути найсерйознішу увагу — розвиток марксистської теоретичної думки є необхідною умовою правильного розв'язання ряду найважливіших проблем соціалістичного будівництва»²⁸.

Саме такий підхід був покладений в основу діяльності всіх ідеологічних установ України. Значним ідеологічним центром у республіці став Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ). З метою поліпшення наукової розробки актуальних проблем соціалістичного будівництва, наближення всієї роботи цієї установи до потреб ідеологічної діяльності партії у 1931 р. УІМЛ було реорганізовано. На базі його науково-дослідних відділів і кафедр утворено самостійні інститути, об'єднані у Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), яка існувала до 1936 р. Для підготовки теоретичних кадрів організовано 7 інститутів червоної професури, об'єднаних у 1934 р. в один інститут.

Важливу роль в ідеологічній діяльності КП(б)У, у підготовці та ідейному загартуванні кадрів, у комуністичному вихованні широких мас трудящих відігравав створений у 1929 р. на базі реорганізованого Істпарту Інститут історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. Його співробітники багато зробили для утвердження в історичній науці на Україні марксистсько-ленінської методології, ленінської концепції історії партії. Вони вели боротьбу з троцькістськими, правоопортуністичними та буржуазно-націоналістичними поглядами на історію КППС, внесли значний вклад у розвінчування «теорій» «дво-та «багатокорінності» КП(б)У, «національно-демократичної революції», «двокуркульства» тощо.

Боротьба з цими та подібними фальсифікаторськими твердженнями сприяла ідейному загартуванню та згуртуванню істориків на принципах марксизму-ленінізму.

Використовуючи ленінську теоретичну спадщину, документи Комуністичної партії, науковці інституту створили ряд змістовних праць, присвячених діяльності більшовицьких організацій України в роки трьох революцій, їх боротьбі за захист завоювань Великого Жовтня та побудову соціалізму. І хоча з точки зору сучасних досягнень науки цим працям притаманні певні недоліки — низький рівень археографічної обробки документів, подекуди прояви суб'єктивізму у висвітленні й оцінці окремих історичних подій і фактів тощо — все ж загалом вони стали вагомим доробком радянської історико-партійної історіографії періоду створення основ соціалізму. Глибоко партійна позиція істориків-марксистів, які дали рішучу відсіч спробам фальсифікувати історію Компартії України, сприяла активізації цілеспрямованої боротьби партії проти націоналізму всіх мастей.

Велику роботу здійснили історики-марксистів для ліквідації наслідків «яворщини». У зверненні ради Українського товариства істориків-марксистів одним з головних було поставлено завдання «...продовження боротьби проти яворщини як ідеології націонал-демократизму та проти всіх націоналістичних ухильників, як і примиренського ставлення до них...»²⁹.

Поряд з викриттям будь-яких проявів буржуазного та дрібнобуржуазного світогляду готувалися та ідейно загартовувалися кваліфіковані кадри, здатні з марксистсько-ленінських позицій висвітлювати

²⁸ Там же, с. 286.

²⁹ Літопис революції, 1930, № 5, с. 429.

найскладніші питання історичного процесу. «Все це, — підкреслив у виступі на сесії ВУАМЛІН секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев, — говорить про величезну силу більшовицької принциповості в науці, про зростання наших молодих наукових кадрів, про безперечне зміцнення теоретичного фронту...»³⁰.

Партія підкреслювала, що науковці повинні глибше опанувати теоретичну скарбницю марксизму, оволодівати ленінською методологією історико-партійного дослідження. У зв'язку з цим зростає інтерес учених до вивчення творчої лабораторії В. І. Леніна. На сторінках «Літопису революції» М. С. Волін першим в українській радянській історіографії звернувся до теми «Ленін як історик партії», яка має величезне значення для правильного розуміння історико-партійних аспектів ленінської теоретичної спадщини і для вдосконалення методології наукових досліджень у цій галузі суспільствознавства.

Боротьба істориків-марксистів проти дрібнобуржуазних націоналістичних концепцій історії революційного руху була складовою частиною процесу становлення історико-партійної історіографії. В результаті цієї боротьби, в якій перевірялися політична зрілість науковців-суспільствознавців та їх уміння не тільки захищати ленінізм, а й творчо розвивати і збагачувати його, марксистський напрям у середині 30-х років утвердився, визначив зміст і характер дальшого розвитку всієї історичної науки. В ході викриття антинаукових схем глибше засвоювалася ленінська теоретична спадщина, визначалася та розроблялася проблематика дальших досліджень, до наукового обігу вводилися нові документи. Все це сприяло створенню ґрунтовних наукових досліджень, присвячених різним етапам героїчної історії КПРС.

Однак вузькість джерельної бази досліджень, слабка розробленість деяких принципових питань історії більшовизму, недостатня кількість висококваліфікованих учених — істориків партії в республіці були істотними причинами того, що автори навіть кращих праць, створених у 20-х — середині 30-х років, припускалися помилкових положень. Ці та ряд інших причин призвели, між іншим, до перебільшення в статтях М. О. Скрипника ролі національного питання, впливу Центральної ради і дрібнобуржуазних партій на трудящі маси в період Жовтневої революції на Україні, а також переоцінку ним впливу меншовизму на робітничий рух України, недооцінку важливості роботи більшовиків по залученню на свій бік селянства і сільського пролетаріату, помилки у висвітленні окремих питань партійного будівництва в початковий період існування КП(б)У, що мали місце в працях М. М. Попова та М. С. Воліна.

Проте у цілому в тогочасній історіографії утвердився науковий, марксистсько-ленінський підхід до розв'язання основних проблем історії революційного руху на Україні, що було запорукою дальшого успішного розвитку історико-партійної науки.

Викриття націоналістичних фальсифікацій історії Комуністичної партії не втрачає своєї актуальності й цині. Адже основні положення націоналістичних «теорій», вперше обнародованих у 20-х роках, повторюються на сторінках сучасних «історичних досліджень» антирадянщиків, виданих за кордоном.

І сьогодні вимисли про «націоналістичне коріння» КП(б)У, «незакономірність» соціалістичної революції на Україні, про «революційність української буржуазії» тощо широко використовуються не тільки «дослідниками» з буржуазно-націоналістичного табору, а й представ-

³⁰ Більшовик України, 1934, № 5—6, с. 13.

никами офіційної буржуазної «науки»³¹. Вивчення процесу становлення марксистсько-ленінської концепції історії партії, боротьби істориків-марксистів з антинауковими націоналістичними поглядами на історію Компартії України сприяє переконливому спростуванню вигадок сучасних фальсифікаторів.

С. С. Діброва

УТВЕРЖДЕНИЕ НА УКРАИНЕ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЙ КОНЦЕПЦИИ
ИСТОРИИ БОЛЬШЕВИЗМА
(20-е — середина 30-х годов)

Резюме

В статье освещаются вопросы утверждения в историко-партийной науке на Украине ленинской концепции истории большевизма. Показано острую борьбу историков-марксистов 20-х — середины 30-х годов против троцкистских и националистических фальсификаторов истории партии.

³¹ Докладніше про це див.: Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., 1968; Нагорна Л. П. Проти буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС. К., 1974; її ж. Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні. К., 1971; її ж. Правда Великого Жовтня і вимисли фальсифікаторів. К., 1977 та ін.

Наукове життя в братніх республіках СРСР

Ш. Т. ТАШЛІЄВ

директор Інституту історії АН Туркменської РСР ім. Ш. Батирова

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ В ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ У ТУРКМЕНСЬКІЙ РСР

Основні напрями розвитку науки на десяту п'ятирічку визначено XXV з'їздом КПРС. Згідно з його рішеннями історики Туркменістану зосередили свої зусилля на дослідженні загальних закономірностей і специфічних особливостей некапіталістичного шляху розвитку туркменського народу, висвітленні досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва, на вивченні кардинальних проблем різних періодів і аспектів історії Туркменії. При цьому серйозна увага приділялася координації діяльності вчених у підготовці великих колективних досліджень.

Центральним напрямом у науково-дослідній роботі інституту, як і в попередні роки, було вивчення історичного досвіду будівництва соціалізму і комунізму в Туркменській РСР. З цієї проблеми розроблялися дві теми: «Питання переходу туркменського народу до соціалізму, минаючи капіталізм» та «Виробнича й суспільно-політична діяльність трудящих Туркменістану в період завершення будівництва соціалізму і розгортання комуністичного будівництва».

Завершено серію монографічних праць з історії адміністративно-територіального поділу Туркменістану, перших аграрних перетворень у 1917—1924 рр., культурного будівництва у відбудовний період (1921—1925 рр.), соціалістичного перетворення кустарної промисловості, жіночої освіти в республіці, розвитку нафтової й текстильної промисловості, трудового подвигу робітничого класу Туркменістану в роки Великої Вітчизняної війни та ін. Всі ці праці створені на основі багатого фактичного матеріалу та писемних джерел. Розкриваючи той чи інший бік творчої діяльності трудящих, вони відтворюють загальну картину величезних соціально-економічних і культурних перетворень у республіці, здійснених під керівництвом Комуністичної партії, за допомогою братніх народів нашої країни, і насамперед великого російського народу.

Останнім часом багато уваги приділялося вивченню історичного минулого туркменського народу і матеріальної культури Туркменістану. Проводилася робота по таких темах: «Пам'ятки матеріальної культури Туркменістану з найдавніших часів до пізнього середньовіччя (за новими археологічними даними)», «Історико-етнографічний атлас Туркменістану», створювалися «Нариси з історії Туркменістану (дожовтневий період)». Було підготовлено ряд праць, присвячених цим проблемам, зокрема «Нові дослідження з археології Туркменістану», в якій характеризуються пам'ятки матеріальної культури Північного, Північно-Західного й Південного Туркменістану з епохи неоліту до античності. Науково проаналізовані археологічні дані поглиблюють наші знання про найдавніші цивілізації, які існували на території республіки. Археологи успішно здійснили також передбачені існуючим законодавством роботи по обстеженню і охороні пам'яток матеріаль-

ної культури в районах новобудов, зокрема в зоні Каракумського каналу ім. В. І. Леніна.

Цікаві дослідження присвячено різним аспектам соціально-економічної й політичної історії краю в епоху середньовіччя, писемним джерелам тимуридів, соціально-економічному ладу середньоамудар'їнських туркменів, зародженню і розвитку добувної і обробної промисловості у другій половині XIX — на початку XX ст., аграрній політиці царизму в колоніальну епоху.

Значних результатів досягнуто у вивченні російсько-туркменських відносин у XVIII—XIX ст. З цієї теми підготовлено велику монографію, в якій простежується, як розвиток торгово-економічних зв'язків підготовляв умови для добровільного приєднання Туркменістану до Росії.

Важливі дослідження проведено з проблеми «Економіка, політика й історія країн зарубіжного Сходу, що розвиваються». Завершено ряд цікавих праць, присвячених історії російсько-іранських і туркменсько-іранських торгово-економічних і політичних відносин у XIX ст.— на початку XX ст., персидським і хивінським джерелам, арабським рукописам, що зберігаються у фондах Академії наук Туркменської РСР, середньовічній історії туркменів Іраку, а також питанням сучасного становища зарубіжних туркменів. Підготовлено до видання такі монографії: «Соціально-економічний і політичний розвиток Іракської республіки після липневої революції 1958 р.», «Політика англійського імперіалізму у Північно-Східному Ірані (Астрабад і Хоросан) у другій половині XIX — на початку XX ст.» Завершено також дві джерелознавчі праці: «Науковий опис і каталогізація арабомовних рукописів» та «Датування документів архіву хивінських ханів, що стосуються ірано-туркменських відносин».

З проблеми «Історія світової культури» створено монографію «Сучасні етнічні процеси і консолідація туркменів у соціалістичну націю», в якій, зокрема, показано процес відмирання пережитків, що перешкождали розвитку міжетнічних контактів. Підготовлено ряд невеликих праць, присвячених весільній обрядності міського населення, подоланню пережитків у сучасному побуті.

В рамках теми «Еволюція деяких проблем у мистецтві Радянського Туркменістану» досліджувалися питання режисерської творчості і героя в туркменському кіно, взаємодії літератури і кіно, народного образотворчого мистецтва тощо. В монографії «Монументальне в туркменському образотворчому мистецтві» висвітлюється його роль і значення у формуванні духовної культури розвинутого соціалізму.

На початку десятиї п'ятирічки в інституті було створено сектор історії науки. В ньому вивчалася історія ботанічних і зоологічних досліджень, охорони природи, геліотехніки, хімічного дослідження солей, міжнародних наукових зв'язків Туркменії. В результаті підготовлено монографію «Історія ботанічних досліджень у Туркменістані» та збірник статей «З історії науки в Туркменістані», в якому поряд з іншими питаннями висвітлено велику роль Російської Академії наук у вивченні природних солей Закаспія.

Видано також 8 збірників рефератів і перекладів «Наукова і соціально-політична інформація про Туркменістан». Це — реферативний виклад статей зарубіжних авторів про Середню Азію, присвячених різним аспектам духовного та економічного життя цього регіону.

Значних успіхів досягнуто у видавничій діяльності інституту. Загальний обсяг опублікованої наукової продукції становить понад 350 друкарських аркушів. Найбільш визначними публікаціями є великі колективні монографії «Історія сільського господарства і дайханства Радянського Туркменістану (1917—1977 рр.)», «Великий Жовтень і соціально-економічний прогрес у Радянському Туркменістані», «Історіографія соціалістичного і комуністичного будівництва в Туркмені-

стані», «Нарис етнографії населення Південного Туркменістану», «Каракумські старожитності», а також нові дослідження щодо архітектури республіки та ін.

Отже, є всі підстави стверджувати, що колектив істориків республіки в роки десятої п'ятирічки досяг значних успіхів і вніс певний вклад у розвиток історичної науки.

Нові завдання поставлені перед радянською наукою XXVI з'їздом КПРС. План нашого інституту на одинадцяті п'ятирічку зорієнтовано на розробку найбільш актуальних, комплексних проблем сучасності. Так, ряд нових секторів (історії промисловості й робітничого класу, історії культури, мистецтва, науки, етнографії) братимуть участь у розробці цільової комплексної програми «Розвиток і вдосконалення соціалістичного способу життя», яка включає в себе п'ять підпрограм:

1. Закономірності переростання розвинутого соціалізму в комунізм;
2. Закономірності розвитку національної державності й права Туркменської РСР у період розвинутого соціалізму;
3. Соціалістична культура Туркменістану та її роль у комуністичному будівництві;
4. Закономірності формування людини комуністичного суспільства;
5. Сучасна туркменська сім'я.

Цю багатопланову і складну роботу здійснюватимуть науковці 18 секторів академічних установ і всі вузівські кафедри суспільних наук. Співробітники Інституту історії братимуть участь у розробці питань третьої і п'ятої підпрограм.

В результаті здійснення цієї програми заплановано підготувати ряд монографій з таких тем, як «Культура Радянського Туркменістану. Сучасний стан і перспективи розвитку», «За комплексне виховання», «Сучасна туркменська сім'я». Передбачається також розробити практичні рекомендації щодо вдосконалення соціалістичного способу життя.

Ця програма — одна з головних у нашому плані. В ньому передбачена також розробка таких важливих проблем, як історія докапіталістичних соціально-економічних формацій в Туркменістані, етногенез туркменського народу, історія Туркменістану до Великої Жовтневої соціалістичної революції та соціалістичне і комуністичне будівництво у республіці, становлення і розвиток у ній науки, актуальні питання історії, економіки і політики країн Близького і Середнього Сходу, наукова і соціально-політична інформація про Туркменістан.

В плані на одинадцяті п'ятирічку значне місце займає вивчення аграрної історії республік Середньої Азії і Казахстану. Спільними зусиллями вчених цього регіону буде підготовлено велику колективну монографію, присвячену цій проблемі. Передбачено також створення разом з викладачами вузів історії окремих передових колгоспів і радгоспів республіки.

Велика увага приділяється дослідженню історичного минулого туркменського народу та його матеріальної культури. Перед археологами республіки стоїть велике і складне завдання — створити узагальнюючу працю «Археологія Туркменської РСР». Намічено також вирішити ряд проблем щодо втілення у життя Закону про охорону і використання пам'яток історії і культури.

Буде продовжено вивчення середньовічної історії Туркменістану, зокрема таких соціально-економічних проблем цього періоду, як класове розшарування в суспільстві, заняття населення (землеробство, скотарство, ремесла), розвиток міст, аграрних відносин та ін.

У 1984 р. відзначатиметься 100-річчя завершення процесу приєднання Туркменістану до Росії. У зв'язку з цим активізувалася робота по вивченню цього періоду, зрушень, які відбулися в соціально-економічному й політичному розвитку краю в результаті цієї події.

У дослідженнях істориків Туркменистану головна увага приділяється показу переваг соціалістичної системи перед капіталістичною, висвітленню керівної ролі Комуністичної партії у суспільстві, всесвітнього значення ідей пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

Ш. Т. Ташлієв

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ
В ОБЛАСТИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ
В ТУРКМЕНСКОЙ ССР

Резюме

В статье анализируется развитие исторической науки в Туркменской ССР на современном этапе, а также рассматриваются задачи, которые ученым республики предстоит решить в будущем.

Проти буржуазної фальсифікації історії

І. С. ХМІЛЬ (Київ)

З ПРИВОДУ КНИГИ П. Р. МАГОШІ «ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАЛЕЖНОСТІ. ПРИКАРПАТСЬКА РУСЬ, 1848—1948»

Як на важливе й актуальне завдання суспільних наук ХХVІ з'їзд КПРС вказав на необхідність дальшого посилення боротьби проти буржуазної ідеології. Для історичної науки це означає, зокрема, викриття тих злісних фальсифікацій історії, особливо історичного минулого нашої країни, до яких все ширше вдаються ідеологи імперіалізму, намагаючись таким чином дискредитувати реальний соціалізм і марксистсько-ленінське вчення, дезорієнтувати народи світу, які у виборі шляху свого розвитку віддають перевагу соціалізму перед капіталізмом.

Саме цій підступній меті підпорядкована й книга канадського «радянознавця» П. Р. Магоші «Формування національної належності. Прикарпатська Русь, 1848—1948»*, що є показовою як щодо антирадянських, антикомуністичних мотивів, так і щодо застосованих у ній фальсифікаторських прийомів. Зауважимо, що книга ця — не є результатом зусиль самого лише автора, чие прізвище значиться на її обкладинці. Протягом десяти років, поки П. Магоші працював над нею, його по черзі утримували Принстонський університет, Управління міжнародних досліджень та обмінів США, Американська рада вечних товариств і, нарешті, Гарвардський університет. Роботу на різних її стадіях спрямовували політично і концептуально більше двох десятків провідних буржуазних політикознавців США.

Ідейно-політичний задум автора та його меценатів і наставників багатозначний і далекосяжний. Уже у вступі до своєї «праці» Магоші між іншим обмовився, що «ембріональну стадію національного розвитку, на яку нібито в історії Закарпаття припали 1848—1948 рр., «кілька африканських і азіатських народів усе ще переживають сьогодні» (с. 3). Карл Дейч, представляючи книгу читачам, розкриває цю думку повніше. «Питання мови, політики, урядування, адміністрації, освіти і масової інформації в багатомовних районах,— зазначає він,— постають у різних частинах світу», і Магоші, мовляв, «простежує ці проблеми в районі, що дає значущі паралелі для країн, які розвиваються, поза Європою».

Відповідно до стереотипного тлумачення імперіалістичною пропагандою національно-визвольного руху наших днів як «вибуху націоналізму» Магоші заявляє, що його книга і є дослідженням цього суспільного явища. За визначенням автора, націоналізм — це «ідеологія, яка вчить, що людство поділене на нації, що національне самоврядування є єдиною формою правління і що політичний суверенітет або якась інша форма незалежності є головною метою» (с. 1, 2). Але, твердить він,

* Mogoosi, Paul Robert. The Shaping of a National Identity. Subcarpathian Rus', 1848—1948. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts; London, England. 1979, 640 p.

«людина не народжується з національною належністю», «набуття національної свідомості і, отже, членства в нації є процесом, що має бути здійснений за допомогою ідеологічного й соціального повчання» (с. 3).

Такою, з дозволу сказати, є «методологічна основа», на якій Магоші взявся дати на прикладі історії Закарпаття «предметний урок» країнам, що розвиваються. Основа явно хибна і неспроможна. Адже, поперше, поняття «формування націй», «національні рухи» і «націоналізм» далеко не рівнозначні. Останній є лише однією з тенденцій при формуванні націй і в національних рухах, що пов'язана з участю в них експлуататорських класів. Націоналізм — це психологія, ідеологія, політика і соціальна практика буржуазії як соціального класу, що за самим характером свого експлуататорського панування прагне до відособлення в рамках своєї соціально-етнічної спільності на протипагу і шкоду іншим спільностям. Але ж буржуазія разом з усіма, хто перейшов на її позиції, — це тільки незначна частина будь-якої соціально-етнічної спільності, що складається в націю і веде боротьбу за своє визволення.

По-друге, ні націоналізм, ні тим більше національні рухи ніколи не замикалися в одній лише ідеології, і їх мета ніколи не зводилася до самої тільки державної чи якоїсь іншої форми політичної незалежності як ідеї-фікс. Своїми тлумаченнями «націоналізму» Магоші повністю видає, яке розуміння завдань національно-визвольної боротьби хотіли б нав'язати імперіалісти країнам, що здобули політичну незалежність. Тим часом ця боротьба давно вже переросла рамки, якими обмежує її автор книжки. Нині перед молодими державами Азії, Африки і Латинської Америки стоїть завдання ліквідації всіх форм неокolonіалістської експлуатації і завоювання економічної незалежності як вирішальної умови їх соціального прогресу. Так виглядає справа з країнами, для повчання яких адресує свою книгу Магоші. Те ж саме можна сказати й про боротьбу етнічних меншостей у багатонаціональних капіталістичних країнах, суть якої полягає насамперед у ліквідації умов для експлуатації і дискримінації. При цьому державна чи інша форма незалежності розглядається як засіб досягнення цієї мети.

По-третє, висуваючи тезу про те, що люди не народжуються із свідомістю національної належності, а набувають її за допомогою «ідеологічного та соціального повчання», автор ігнорує такі важливі фактори, як суспільне буття людини, її соціальне становище і соціальна практика. Тим часом саме цим визначається суспільна свідомість особистості, включаючи й свідомість тієї чи іншої національної належності.

По-четверте, інтелігенція як соціальний прошарок ніколи не відігравала і не може відігравати провідної ролі в суспільних рухах, у тому числі й національних. Така роль в епоху переростання феодалізму в капіталізм і буржуазних революцій належить буржуазії, а в епоху соціалістичних революцій і переходу від капіталізму до соціалізму — робітничому класові. Інтелігенція ж лише приймає точку зору і виражає інтереси одного з цих класів. Це не тільки засвідчено всім досвідом історії і науково пояснено класиками марксизму-ленінізму, а й визнано окремими представниками буржуазного суспільствознавства.

Нарешті, по-п'яте, незважаючи на те, що національні процеси, які відбувалися на Закарпатті і вже стали історією, і які відбуваються сьогодні в країнах, що розвиваються, однакові за суттю, між ними не може бути прямих паралелей з огляду на різницю їх конкретно-історичного змісту. Адже на Закарпатті вони відбувалися в інші періоди загальної історії, в іншому міжнародному контексті. Найістотнішою з цих відмінностей є, зокрема, те, що з 1917 р. по 1945 р. національна й політична свідомість трудящих Закарпаття розвивалася під визначальним впливом прикладу й ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції і факту існування народженої в цій революції Української Радянської

держави. Це був вплив з боку етнічної спільності, частиною якої народні маси Закарпаття вважали себе протягом століть. Возз'єднання краю з Радянською Україною в 1945 р. було таким чином історичною закономірністю.

Однак для буржуазних істориків не існує системи законів і категорій, що впливають з досвіду суспільного розвитку і застосовуються до аналізу окремих подій і ланок історичного процесу. Нехтує цими закономірностями й Магоші, який менше всього думає про встановлення наукової істини і який тлумачить історію Закарпаття з антирадянських, антикомуністичних позицій, так, як це вигідно імперіалістичній пропаганді.

Одверто, однак, він своїх цілей не декларує. У книжці, за винятком останнього, 13-го розділу («Радянський період»), міститься лише кілька побіжних згадок про нашу країну, здебільшого у безпосередньому зв'язку з подіями, що мали місце на Закарпатті. Про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, наприклад, автор обмовився лише двома фразами. «Русини, — змушений визнати віш, — також виражали прагнення до національного й соціального визволення, особливо після того, як солдати, що поверталися додому, розповідали про революцію в колишній Російській імперії» (с. 86). Ці солдати, «якщо не за переконанням, то за почуттями», були більшовиками і, мовляв, «поширювали байки» про Ради та про передачу селянам поміщицьких земель (с. 90).

Отже, вплив Великого Жовтня на Закарпаття у книжці, по суті, ігнорується. У викривленому дзеркалі показано в ній і роль тих 7 тис. колишніх військовополонених-закарпатців, які були свідками, а нерідко й учасниками революційних подій в Росії і на Україні. Натомість автор безпідставно твердить, що визначальний вплив на події 1918—1919 рр. у Закарпатті мала діяльність «русинських іммігрантів у Сполучених Штатах», а ідею створення «національних рад» представляє як таку, що була висунута членами віденського парламенту від Галичини «згідно з принципом самовизначення Вільсона» (с. 86).

Історію Закарпаття 1917—1945 рр. важко уявити без руху солідарності трудящих з Країною Рад, без їх боротьби за возз'єднання з Радянською Україною. Магоші, однак, обходить цей загальновідомий факт мовчанням. Як про щось випадкове в розвиткові подій пише він і про Угорську Радянську республіку. Її утворення трактується як заміна режиму Карольї, мовляв, «більшовицькими елементами». Про Радянську владу в Руській Країні, проголошеній у березні 1919 р. в складі Радянської Угорщини, сказано, нібито вона «не пустила в краї глибокого коріння» (с. 94—95). З неприхованим злорадством пише автор про придушення цієї влади на Закарпатті та в Угорщині об'єднаними силами місцевої контрреволюції, чехословацьких і румунських інтервентів при підтримці всього міжнародного імперіалізму.

Тлумачення подій і процесів, що відбувалися на Закарпатті протягом усього охопленого в книжці періоду, зводиться згідно з її «методологічними засадами» до того, як виражала і вела себе закарпатська інтелігенція. До останньої, як підкреслює сам автор, належали переважно священики, юристи, вчителі, тобто категорії населення, які у своїх ідейно-політичних поглядах трималися рамок, що визначалися умовами їх соціально-економічного буття. А воно, як відомо, залежало від місцевих та іноземних експлуататорів. Тому ідейно-політичний плюралізм серед інтелігенції, в яких би формах він не проявлявся, був по суті виразом різної орієнтації тих чи інших груп експлуататорів, що намагалися забезпечити свої егоїстичні інтереси. Поряд з визріванням місцевого, русинського буржуазного націоналізму, це — орієнтація до 1917 р. або на Австро-Угорщину (у варіантах мадяризації чи об'єднання з Галичиною), або на Росію (в русофільському чи українському буржуазно-націоналістичному варіантах). Під час розпаду Австро-

Угорської імперії цей спектр доповнився орієнтацією на Чехословаччину і навіть на Польщу та Румунію.

«Політична реальність, однак, — пише Магоші, — допомогла звизити сферу вибору». При цьому він зауважує, що орієнтація на Росію та Україну була, мовляв, «виключена більшовицькою революцією 1917 р. та громадянською війною в тій країні», чим недвозначно дає зрозуміти, для яких саме класів «Чехословаччина залишилася єдиною можливою альтернативою» (с. 101).

Але ж народні маси Закарпаття, якщо й мали до цієї гри в орієнтацію якесь відношення, то тільки те, що вони протягом усієї своєї історії боролися проти будь-яких іноземних поневолювачів та їх місцевих поплічників. Тому, щоб якоесь звести кінці з кінцями, автор змушений час від часу визнавати, що ні асиміляторські, ні націоналістичні зусилля не знаходили ґрунту в краї (с. 51, 63, 75, 221). Це, на його думку, начебто пояснювалося неписьменністю та малописьменністю населення.

У праці Магоші даремно шукати бодай поверхового дослідження процесу «формування національної належності» народних мас Закарпаття, національно-визвольної боротьби населення краю, її справжніх цілей, характеру і зумовленості. По суті, книжка являє собою інвентаризацію отих самих асиміляторських та націоналістичних зусиль, складену з педантичною скрупульозністю, що видається буржуазною історіографією за «науковість». Саме в такому плані написані її 1-а частина («Підґрунття»), де йдеться про культурницьку діяльність на Закарпатті з часів, що передували революції 1848 р., до інкорпорації краю Чехословаччиною, 2-а («Культурні основи»), в якій робиться загальний огляд різних немарксистських і антимарксистських тлумачень проблем історії Закарпаття, його мови, літератури та культури, освіти й релігії, і 3-я («Політичне середовище») — відверта апологетика колоніального панування в краї чехословацького буржуазного (1919—1939 рр.) та угорського фашистського (1938—1944 рр.) режимів.

Лейтмотив, яким керувався Магоші, добираючи і викладаючи матеріал з усіх зазначених вище аспектів, сформульований так: «По суті, як етнічна група, підкарпатські русини могли б консолідуватися в незалежну націю або вони могли б з'єднатися і стати частиною угорської, словацької, української чи російської націй». Виходячи з цього, автор ставив своєю метою «розглянути, яка з даних альтернатив, кінець кінцем, прийнята і чому одна взяла верх, а інші виявилися програшними» (с. 14). Щоб надати відповіді більшого драматизму, всі п'ять альтернатив зображаються як однаково можливі аж до 1944 р., тобто до визволення Закарпаття Червоною Армією, а словацька — до підписання радянсько-чехословацького договору про возз'єднання краю з Українською РСР у складі СРСР (29 червня 1945 р.).

З того часу кількість альтернатив, твердить Магоші, звузилася до трьох — русинської, української і російської, і кожна з них начебто з однаковим успіхом могла бути обрана для закарпатців. Якщо ж вибір впав на український варіант, то це, мовляв, було зроблено Радянським Союзом для того, щоб «додержати відповідність з ідеологією місцевої комуністичної партії, а також з аргументами, висунутими на міжнародній арені для виправдання свого нового територіального придбання» (с. 275). Про те, що населення Закарпаття у своїй масі вважало себе частиною українського народу і протягом віків боролосся за возз'єднання краю з Україною, автор чомусь «забуває».

Магоші визнає видатні успіхи, досягнуті Закарпаттям за Радянської влади, але весь хід його думки підпорядкований тому, щоб створити враження, нібито над закарпатцями у формуванні їх національної належності вчинено якоесь насилля. «Для русинопільської орієнтації, — заявляє він з награною журбою, — немає ніякого місця в новому сус-

пільстві» (с. 269). І тільки в цьому контексті Магоші торкається радянської історіографії, намагаючись кинути на неї тінь за допомогою звичайних для буржуазної пропаганди стереотипів.

Щоб зрозуміти повністю антирадянський, антикомуністичний зміст книжки, слід підкреслити, що, хоч вона й рекламується як «наукове дослідження» національного руху, чи то пак націоналізму, в ній автор фактично обійшов мовчанкою марксистсько-ленінське вчення з національного питання, досвід Радянського Союзу в його розв'язанні. Звичайно, ми далекі від думки про те, щоб Магоші визнав їх велике значення. Але й у полеміку, як інші його однодумці, він не кинувся. І зроблено це для того, щоб зайвий раз не привертати увагу громадськості ні до нашого вчення, ні до нашого досвіду розв'язання національного питання, а спрямувати її натомість у хибне русло вигадок імперіалістичної пропаганди про зовнішню політику СРСР. Саме цій недобрій меті служить і наведена вище вигадка про те, що, мовляв, українська національність для закарпатців була обрана Радянським Союзом на «виправдання свого нового територіального придбання». Підпорядкована цій брехливій тезі, книга Магоші являє собою брудну фальсифікацію історичної правди.

И. С. Хмель

ПО ПОВОДУ КНИГИ П. Р. МАГОШИ
«ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ.
ПРИКАРПАТСКАЯ РУСЬ, 1848—1948»

Резюме

В статье на примере книги П. Магоши «Формирование национальной принадлежности. Прикарпатская Русь, 1848—1948» разоблачается несостоятельность попыток буржуазных фальсификаторов извратить историческое прошлое Закарпатской Украины и процесс формирования сознания национальной принадлежности населения этого края.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

УЧАСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ
У КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ТРУДЯЩИХ (1971—1975 рр.)

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ), Н. В. СТАРУНСЬКА (Київ)

XXVI з'їзд КПРС, формулюючи завдання, на розв'язанні яких працівники суспільних наук повинні зосередити свою увагу у 80-ті роки, як одне з них визначив дослідження проблем теорії і практики комуністичного виховання трудящих¹. На його необхідність вказано також у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.). Партія виходить з того, що поряд з досягненнями у цій справі не всі завдання по формуванню нової людини уже розв'язані, що величезні можливості пропаганди не використовуються ще повною мірою. Як зазначав у доповіді на XXVI з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, насамперед треба добитися того, щоб зміст ідеологічної роботи став актуальнішим, щоб її проводили жваво й цікаво, щоб пропаганда не обминала гострих питань, бо якщо ми не відповімо на них, то цим скористаються наші недруги для наклепів на соціалізм. І далі Леонід Ілліч поставив дуже важливе питання: а чи не надто застигли у нас форми масово-політичної роботи?²

Всі ці конкретні вказівки товариша Л. І. Брежнева повною мірою стосуються й лекторських кадрів, які разом з пропагандистами, агітаторами і політінформаторами несуть у маси думки партії, роз'яснюють її політику.

В даному повідомленні висвітлено форми і методи лекційної пропаганди, визначено те, що було нагромаджено в ній позитивного й має бути використано в наступному або вдосконалено, а що не витримало випробування часом, загалом зроблено аналіз діяльності інтелігенції Радянської України у сфері суспільно-політичної пропаганди, яку вона проводила по лінії товариства «Знання» УРСР у роки дев'ятої п'ятирічки.

В досліджуваний період представники інтелігенції становили 96% усіх членів цього Товариства. Їх кількість зросла з 560 тис. до 636 тис. чол., досягнувши в 1975 р. однієї сьомої частини загальної чисельності фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві республіки. Найбільшу питому вагу серед членів Товариства становили вчителі, за ними йшли інженерно-технічні працівники, лікарі, спеціалісти сільського господарства, викладачі вищих навчальних закладів і т. д. Половину з них становили комуністи, майже п'яту частину — комсомольці³. Такому висококваліфікованому

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 171—172.

² Там же, с. 91.

³ Підраховано за даними: Народне господарство Української РСР в 1975 році: Стат. щорічник. К., 1976, с. 360; Общество «Знание» Украинской ССР. 1972—1976 гг.: Краткий статистический справочник (далі — Краткий статистический справочник). К., 1977, с. 7, 9—10; Статистичний звіт про діяльність товариства «Знання» Української РСР за 1968—1971 рр. (далі — Статистичний звіт). К., 1972, с. 5.

складові членів Товариства було під силу виконувати ті завдання, які перед ними поставила партія, зокрема її XXIV з'їзд.

ЦК КПРС, конкретизуючи його рішення, у привітанні VI з'їзду Всесоюзного товариства «Знание» (1972 р.) вказав, що виховання радянських людей у дусі беззавітної відданості ідеалам комунізму, великій справі Леніна, формування у трудящих комуністичного світогляду, постійне підвищення ефективності та якості цієї діяльності становлять важливе завдання товариства «Знание»⁴. Виходячи з цих настанов партії, його члени посилили увагу до пропаганди суспільно-політичних знань, помітно розширили її масштаби. Так, якщо в 1971 р. з цієї тематики було прочитано 2780,2 тис. лекцій, то у 1975 р. — 3262,8 тис. Їх питома вага в загальній кількості всіх лекцій зросла відповідно з 58,9 до 61,1%⁵.

Таким чином, згадана проблематика у зазначені роки була провідною в лекційній пропаганді членів Товариства. Вони використовували такі її форми і методи, як організація циклів лекцій, постійно діючих лекторіїв, Днів науки, суспільно-політичних читань, науково-практичних конференцій тощо.

Вміло доносили до широких мас трудящих велич ленінських ідей, торжество марксизму-ленінізму лектори, зокрема, Дніпропетровської області. Центральне місце в їх діяльності займало глибоке роз'яснення актуальних теоретичних проблем, висунутих XXIV з'їздом КПРС. Цим питанням присвячувалися суспільно-політичні читання й Дні науки, які проводилися на промислових підприємствах, у колгоспах і радгоспах регіону. Було організовано також обласний телевізійний лекторій⁶.

Активно вели роботу по пропаганді ленінської теоретичної спадщини й практичних завдань будівництва нового суспільства, по формуванню марксистсько-ленінського світогляду і комуністичної моралі радянських людей представники інтелігенції, об'єднані в організації товариства «Знання» Запорізької області. Їх діяльність відбувалася під керівництвом партійних комітетів спільно з радянськими, профспілковими, комсомольськими організаціями й творчими спілками. Вони прагнули якнайтісніше пов'язувати пропаганду теорії марксизму-ленінізму із завданнями кожного виробничого колективу⁷.

Позитивний досвід пропаганди марксистсько-ленінської теорії нагромадила інтелігенція Львівської області. Система лекційної пропаганди у цьому регіоні охоплювала всі сторони трудового і духовного життя трудящих. Члени Товариства добивалися того, щоб оволодіння теорією марксизму-ленінізму масами було дійовим фактором розвитку їх трудової й політичної активності в боротьбі за дострокове виконання планів та соціалістичних зобов'язань дев'ятої п'ятирічки⁸.

Практичному втіленню ідей В. І. Леніна у життя велику увагу приділяла первинна організація товариства «Знання» київського заводу «Арсенал». У створеній тут Ленінській народній школі слухачі вивчали біографію вождя, переглядали кінофільми про нього, брали участь в екскурсіях у київській філіал музею В. І. Леніна, по місцях, де проживала сім'я Ульянових у Києві, прослуховували записи його виступів, розповіді старих комуністів про зустрічі з Іллічем⁹.

⁴ Матеріали VI съезда Всесоюзного общества «Знание». М., 1972, с. 6.

⁵ Краткий статистический справочник, с. 28; Статистичний звіт, с. 11.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4618, оп. 1, спр. 1333, арк. 201; Архів Дніпропетровської обласної організації товариства «Знання», ф. Постійного зберігання (далі — ПЗ), протокол звітно-виборної конференції, 1975, арк. 160.

⁷ Архів Всесоюзного товариства «Знання» (далі — Архів ВТЗ), ф. ПЗ, протокол № 3 засідання президії правління, 1974, пункт 2, арк. 116—117.

⁸ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. Р-1658, оп. 1, спр. 338, арк. 3.

⁹ Коржов В. И. Пропаганда революционных, боевых и трудовых традиций в заводском коллективе. М., 1973, с. 12.

Таким чином, у роки дев'ятої п'ятирічки інтелігенція продовжувала розширювати й удосконалювати пропаганду марксистсько-ленінської теорії, матеріалів і рішень партійних з'їздів та пленумів ЦК КПРС. Проте не всі наявні резерви використовувалися для її дальшого поліпшення. Ще мало читалося лекцій з теоретичних проблем на окремих підприємствах Одеси, в ряді районів Чернівецької, Черкаської, Кіровоградської та Сумської областей¹⁰. У цілому по республіці кількість прочитаних лекцій, наприклад, з історії КПРС навіть зменшилася з 790,6 тис. у 1971 р. до 641,9 тис. — в 1975 р.¹¹ У лекційній пропаганді ще недостатньо розкривалися наукові основи політики КПРС, висвітлювалися зростання керівної ролі партії в умовах комуністичного будівництва, актуальні питання соціально-економічного і політичного розвитку радянського суспільства.

Одним з головних напрямів ідеологічної роботи, у тому числі й лекційної, в досліджуваній період була пропаганда радянського, соціалістичного способу життя. Вона набувала дедалі більшого значення в зв'язку з ідеологічною боротьбою, що загострювалася між соціалізмом і капіталізмом на міжнародній арені. Спробам ідеологів буржуазії зображувати у кривому дзеркалі радянську дійсність протиставлявся яскравий показ незаперечних переваг соціалізму над капіталізмом, величезних досягнень нашого народу в економічному, соціальному й духовному розвитку, в усіх сферах діяльності.

«Обов'язок наших працівників пропагандистського, агітаційно-масового фронту, — підкреслював у Звітній доповіді на XXIV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, — ... нести сотням мільйонів людей правду про соціалістичне суспільство, про радянський спосіб життя, про будівництво комунізму в нашій країні. І робити це треба переконано, переконливо, дохідливо і яскраво»¹². Думка про необхідність розширення і вдосконалення пропаганди радянського, соціалістичного способу життя проходить червоною ниткою через рішення партії з ідеологічних питань, прийняті після XXIV з'їзду КПРС. На це зверталася особлива увага в постанові ЦК КПРС «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії»¹³.

Керуючись вказівками партії, інтелігенція, об'єднана в товаристві «Знання» Української РСР, глибше і предметніше почала займатися пропагандою радянського способу життя. Великого розмаху ця робота досягла в столиці республіки — Києві. Тільки в 1975 р. лектори міської організації Товариства прочитали з даної проблематики близько 20 тис. лекцій, провели 175 теоретичних конференцій і майже 800 тематичних вечорів та усних журналів¹⁴. Багатий досвід пропаганди переваг радянського способу життя нагромадила викладач біології Ніжинського педінституту, доцент І. В. Марисова. До початку 1975 р. вона побувала в усіх наших союзних республіках, відвідала 17 зарубіжних країн і з кожної такої поїздки привозила цікавий матеріал про успіхи братніх радянських народів, про становище трудящих у капіталістичних країнах. До того ж І. В. Марисова свої усні виступи доповнювала цікавими кіносюжетами. Природно, що її лекції завжди збирали велику аудиторію. Особливим успіхом вони користувалися серед молоді¹⁵.

¹⁰ Архів товариства «Знання» УРСР (далі — Архів ТЗ УРСР), ф. ПЗ, оп. 1, спр. 1423, арк. 8.

¹¹ Краткий статистический справочник, с. 28.

¹² Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1972. Т. 3, с. 284.

¹³ См.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1978. Т. 11, с. 445—452.

¹⁴ О работе общества «Знание» Украинской ССР по пропаганде советского, социалистического образа жизни. М., 1975, с. 5.

¹⁵ Материалы VII пленума правления Всесоюзного общества «Знание». М., 1975, с. 9.

В досліджуваний період визначилися основні напрями, по яких у республіці велася пропаганда радянського, соціалістичного способу життя. Це, насамперед, популяризація принципів та ідей радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. ЦК КПРС розглядав її як одне з важливих завдань членів товариства «Знання»¹⁶.

Пропаганда марксистсько-ленінської теорії та програмних положень КПРС з національного питання, дружби народів СРСР, соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму займала центральне місце в діяльності членів товариства «Знання» Львівської області. Особливо зросло число прочитаних лекцій з названої тематики напередодні та під час святкування 50-річчя утворення Союзу РСР. Цьому сприяла теоретична й організаційно-методична допомога, яку обласній організації подавало республіканське правління товариства «Знання»¹⁷. В результаті розширювалася тематика пропаганди, збільшувалася кількість лекторів, які виступали з питань ленінської національної політики. Якщо у 1970 р. їх було 800, то в 1973 р. — 3 тис.¹⁸

У ювілейний період поліпшили пропаганду дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму й члени Товариства Сумської області. Вони почали частіше організовувати зустрічі з трудящими, зокрема, сусідніх Курської та Белгородської областей¹⁹.

Лекційна пропаганда з вказаних питань значно активізувалася при підготовці до 50-річчя утворення Радянського Союзу у Київській області. В її районах і містах з участю кращих лекторів проводилися тематичні суспільно-політичні читання «50 років утворення СРСР», організовувалися Дні науки, вечори інтернаціональної дружби, Дні республіки і т. п.²⁰

Систематично проводилися лекції й інші заходи, присвячені патріотичному та ідейному вихованню, на підприємствах Дніпропетровської області, що сприяло зростанню політичної свідомості трудящих. Це виявилось, наприклад, у тому, що металурги заводу ім. Петровського стали ініціаторами проведення тижнів трудової слави. Під лозунгом «50-річчю утворення СРСР — 50 ударних тижнів» за їх почином в області розгорнулося соціалістичне змагання за гідну зустріч славного ювілею. Ініціатори почину взяли на себе зобов'язання виробити у другому році п'ятирічки понад план 12 тис. т чавуну, 12 тис. т прокату, 15 тис. т сталі. У грудні 1972 р. було підбито підсумки змагання, які засвідчили, що металурги заводу значно перевищили свої зобов'язання, виробивши близько 26 тис. т чавуну, понад 28 тис. т сталі й більш як 20 тис. т прокату²¹. Велику роботу по патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих проводили лектори заводської організації товариства «Знання» П. А. Вольховський, Н. В. Важненко, Н. Е. Вордянська, О. І. Макарова, В. А. Проскуряков, С. А. Бірюков та ін.

Велика роль у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих належить пропаганді славних традицій радянського народу. Члени товариства «Знання» широко висвітлювали сторінки героїчного минулого, особливо серед підростаючого покоління. На конкретних прикладах вони показували бойову співдружність радянських людей різних національностей під час Великої Вітчизняної війни, допомогу братніх народів у визволенні Радянської України від німецько-фашистських загарбників, у відбудові й дальшому розвитку народного

¹⁶ Матеріали VI съезда Всесоюзного общества «Знание», с. 6.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 576, арк. 127.

¹⁸ ЛОДА, ф. Р-1638, оп. 1, спр. 354, арк. 2—3.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4618, оп. 1, спр. 1333, арк. 45.

²⁰ Архів Київської обласної організації товариства «Знання», ф. ПЗ, стенограма XII звітно-виборної конференції, 1975, арк. 13.

²¹ Архів Дніпропетровської обласної організації товариства «Знання», ф. ПЗ, протокол III пленуму правління, 1973, арк. 64.

господарства республіки. Найбільше серед усіх інших лекцій зростала кількість їх з військово-патріотичної тематики. Так, у 1971 р. таких лекцій було прочитано 222,9 тис., а в 1975 р. — 383,2 тис., тобто їх чисельність збільшилася на 72%²².

Українська РСР, як відомо, займає важливе місце в зовнішньо-економічних зв'язках нашої країни. Республіка має ряд великих морських портів, через її територію проходять міжнародні залізниці й автостради, в ній розташована велика кількість природних і культурних заповідників, які привертають увагу іноземних туристів. На прикордонні області України поширюються радіо- й телевізійні передачі з-за рубежу. Члени Товариства у лекційній пропаганді враховували це і відповідно приділяли велику увагу інтернаціональному вихованню трудящих. Так, цікаву роботу в цьому напрямі проводили лектори у клубі моряків Ялти. Вони виступали в університеті інтернаціонального виховання, в якому у 1973 р. навчалися понад 150 чол. Спеціалісти різних галузей народного господарства, що входили до ради університету, розробили чітку програму лекцій і практичних занять, усних журналів, тематичних вечорів, які давали можливість трудящим оволодівати певними теоретичними знаннями, знайомитися з економікою й культурою народів нашої країни і зарубіжних держав, здобувати навички роботи з екіпажами іноземних суден, що прибували в місто. Лектори здійснювали також значну роботу по вихованню юнаків та дівчат на революційних, бойових і трудових традиціях партії й народу²³.

Як позитивне явище слід відзначити те, що роботу по інтернаціональному та патріотичному вихованню трудящих члени товариства «Знання», які живуть у прикордонних областях, проводили спільно з комсомольськими організаціями та культурно-освітніми закладами. Йдеться, зокрема, про первинні організації Товариства на Закарпатті²⁴.

Разом з тим у цій роботі мали місце недоліки і упущення. Так, хоча взагалі питанням соціалістичного інтернаціоналізму й радянського патріотизму в досліджуваній період приділялося достатньо уваги, зміст, тематична спрямованість, ідейно-політичний рівень відповідних лекцій та інших пропагандистських заходів ще не повністю відповідали сучасним вимогам.

Постійним зростанням сфери дії морального фактора в житті соціалістичного суспільства визначався й такий важливий напрям діяльності товариства «Знання», як виховання трудящих на принципах морального кодексу будівника комунізму, всебічне розкриття духовних цінностей радянського способу життя. У 1971—1975 рр. члени відповідних науково-методичних рад (НМР) і секцій Товариства почали більше уваги приділяти проблемі морального виховання трудящих. Наприклад, у Запорізькій області, де набули поширення цикли лекцій про роль КПРС в ідейному вихованні будівників комунізму, широко пропагувалися сутність і принципи комуністичної моралі, актуальні проблеми марксистсько-ленінської етики²⁵.

Виконуючи постанову пленуму правління Всесоюзного товариства «Знання», який розглянув питання про роботу своїх організацій у Литовській РСР і Новосибірській області по пропаганді норм комуністичної моралі, члени правління Кримської обласної організації ТОВА-

²² Підраховано за даними: Статистичний звіт, с. 11; Краткий статистический справочник, с. 28.

²³ Архів Кримської обласної організації товариства «Знання», ф. ПЗ, оп. 1, спр. 614, арк. 128—129.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 747, арк. 74.

²⁵ Архів ВТЗ, ф. ПЗ, протокол № 2 засідання президії правління, 1974, арк. 147.

риства намалювали і здійснили ряд заходів для поліпшення діяльності в даному напрямі²⁶.

Цікаво була поставлена ця робота у Чернігівській області. На промислових підприємствах, у колгоспах і радгоспах, в багатьох населених пунктах тут були організовані цикли лекцій: «Формування будівника комунізму», «Людина і мораль», проводилися тематичні вечори, усні журнали про покликання людини, любов, дружбу, товаришування і сімейно-побутові відносини, про радянський етикет. Пропагуючи принципи комуністичної моралі, члени товариства «Знання» вели непримиренну боротьбу з пережитками минулого в свідомості й поведінці людей — пияцтвом, хуліганством, дармоїдством, прагненням до користюлюбства, хабарництвом, міщанськими смаками та іншими негативними явищами.

Моральне виховання нерозривно зв'язане з естетичним. Мистецтво активно сприяє формуванню почуттів добра, краси, виховує смаки, допомагає загальному зростанню культури й освіченості трудящих. Завдяки йому у людини формуються моральні ідеали, свідомість високої громадянськості, вимогливості до себе. Керуючись рішеннями XXIV з'їзду партії та постановами ЦК КПРС, лектори товариства «Знання» республіки, насамперед творча інтелігенція, розширювали пропаганду досягнень радянської літератури і мистецтва, а також кращих здобутків зарубіжної культури, скарбниці класичної спадщини. Ця тематика постійно урізноманітнювалася, поглиблювався зміст і зростала кількість лекцій. Так, у 1975 р. з питань літератури й мистецтва було прочитано 157,8 тис. лекцій, або на 5 тис. більше, ніж у 1971 р.²⁷

В досліджувані роки спостерігалось даліше зростання інтересу трудящих до моральних проблем, до знань у галузях естетики, мистецтва, літератури. Інтелігенція докладала значних зусиль, щоб цей інтерес задовольнити і належно спрямувати. Проте моральна й естетична пропаганда в роки дев'ятої п'ятирічки залишалася ще, на жаль, слабкою ланкою в діяльності членів відповідних НМР і секцій багатьох організацій товариства «Знання». Відсутній був комплексний підхід до цієї справи, не було зв'язку з іншими сторонами виховної роботи, а епізодична пропаганда не давала бажаних результатів.

Одним з важливих напрямів роботи по комуністичному вихованню радянських людей є формування у них комуністичного ставлення до праці. При проведенні цієї роботи інтелігенція, об'єднана в товаристві «Знання» УРСР, виходила з марксистсько-ленінського вчення про трудове виховання мас, з вказівок партії про необхідність його дальшого вдосконалення в умовах розвинутого соціалізму. Виховання комуністичного ставлення до праці в сучасних умовах є надзвичайно актуальним і в економічному плані. Адже прогули, простой, плінність кадрів завдають значних збитків виробництву. Тому наша партія вважає виховання соціалістичної дисципліни праці одним з найважливіших завдань. «На одному з перших місць в ідеологічній роботі, яку проводить партія,— відзначав товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії,— стоїть **виховання в радянських людей нового, комуністичного ставлення до праці**»²⁸⁻³⁰.

Пропаганда докорінної відмінності соціалістичних виробничих відносин від капіталістичних, принципів праці за соціалізму була предметом особливого піклування членів товариства «Знання» Української РСР у досліджуваній період. Основні свої зусилля вони зосе-

²⁶ О работе общества «Знание» Украинской ССР по пропаганде советского социалистического образа жизни, с. 11.

²⁷ Статистичний звіт, с. 11; Краткий статистический справочник, с. 28.

²⁸⁻³⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 95.

реджували на вихованні у трудящих комуністичного ставлення до праці, всебічному показі соціалістичного змагання як могутнього джерела творчості мас, поширення передового виробничого досвіду.

Актуальність проблеми формування у радянських людей комуністичної моралі зумовлюється також рецидивами приватновласницької, міщансько-споживацької психології. Саме з цими пережитками наші ідеологічні вороги пов'язують свої плани «ерозії» соціалізму, «розмивання його основ» і намагаються якраз в цьому напрямі вплинути на радянське суспільство в цілому і на його окремі верстви. «Нове обличчя радянської людини, її комуністична мораль і світогляд, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — утверджуються в постійній, безкомпромійній боротьбі з пережитками минулого. Не може бути перемоги комуністичної моралі без рішучої боротьби з такими її антиподами, як користоловство, хабарництво, дармоїдство, наклепи, анонімки, пияцтво і т. п.»³¹.

Важлива роль в утвердженні комуністичної моралі належить пропаганді радянських законів та інших правових норм соціалістичного суспільства. Питання теорії та практики радянського державного управління, соціалістичної законності й правопорядку перебувають у безпосередньому зв'язку з завданнями будівництва комунізму. Нові проблеми, що їх висуває економічний і соціально-культурний розвиток нашого суспільства, можна розв'язувати лише за умови дальшого зміцнення соціалістичного правопорядку, підвищення організованості й трудової дисципліни. Велике значення для поліпшення якості правової пропаганди у роки дев'ятої п'ятирічки мали республіканський семінар лекторів-юристів, який відбувся в 1971 р. в м. Тернополі³², Дні юридичної науки та науково-практичні конференції на правові теми, що проводилися в областях з допомогою київських лекторів. У правовій пропаганді було досягнуто певної погодженості зусиль науковців і практичних працівників адміністративних органів, профспілкових і комсомольських організацій. На це значною мірою вплинуло створення координаційної Ради по правовій пропаганді при Міністерстві юстиції УРСР і подібних рад при відділах юстиції облвиконкомів. Члени Товариства брали активну участь у діяльності цих органів. Внаслідок усієї проведеної роботи у республіці значно активізувалася пропаганда правових знань. Якщо в 1970 р. з цієї тематики юристи прочитали 258,6 тис. лекцій, то в 1975 р. — 329,6 тис., тобто на 27% більше, а порівняно з 1965 р. — на 53%³³. В окремих областях, наприклад у Кримській, ці показники були ще вищими³⁴.

Формування у широких мас трудящих наукового, марксистсько-ленінського світогляду нерозривно зв'язане з наполегливою, безкомпромійною боротьбою проти пережитків минулого, які заважають радянським людям успішно розв'язувати завдання комуністичного будівництва. «Боротьба з тим, що ми називаємо пережитками минулого в свідомості і вчинках людей, — відзначав у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев, — це справа, яка потребує постійної уваги партії, всіх свідомих передових сил нашого суспільства»³⁵.

До числа найбільш живучих пережитків минулого належать і релігійні передсуди. Як відомо, переважна більшість населення в нашій країні додержується матеріалістичних поглядів на світ. Проте було б

³¹ Там же, с. 96.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 383, арк. 4.

³³ Підраховано за даними: Статистичний звіт, с. 11; Краткий статистический справочник, с. 28; Статистический отчет о лекционной пропаганде общества «Знание» УССР за 1965 год. К., 1966, с. 6.

³⁴ Архів Кримської обласної організації товариства «Знання», ф. ПЗ, оп. 1 спр. 614, арк. 57.

³⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. с. 96.

серйозною помилкою вважати, що релігія, як явище, несумісне з соціальним і науково-технічним прогресом, «зникне» сама по собі, без активної, цілеспрямованої пропаганди проти неї.

Атеїстичне виховання має завжди було важливим програмним завданням ідеологічної роботи Комуністичної партії. «Наша програма, — писав В. І. Ленін, — вся побудована на науковому і, до того ж, саме матеріалістичному світогляді. Тому роз'яснення нашої програми неодмінно включає і роз'яснення справжнього історичного і економічного коріння релігійного туману. Наша пропаганда неодмінно включає і пропаганду атеїзму...»³⁶.

Велику увагу питанням атеїстичного виховання трудящих партія приділяла і в досліджуваній період, розглядаючи боротьбу проти релігійних передсудів як складову частину комуністичного виховання. Важливе місце в системі атеїстичної пропаганди займала робота товариства «Знання». В структурі його організації існують науково-методичні ради і секції по пропаганді атеїстичних знань. Їх члени у 1971—1975 рр. прочитали 1254 тис. лекцій з відповідної тематики³⁷. Антирелігійну спрямованість мали також мільйони лекцій на природничо-наукові та суспільно-політичні теми.

Особливе значення атеїстична пропаганда мала для західних областей України, які пізніше стали на шлях соціалістичних перетворень і продовжують залишатися й нині об'єктом посиленої уваги представників ворожої нам ідеології, в тому числі й релігії. Саме з цього виходила інтелігенція Львівської області, докладаючи зусиль для організації циклів лекцій, тематичних вечорів, проведення індивідуальної роботи з віруючими. Значну увагу вона приділяла критиці ідеології уніатства та сектанства³⁸.

Певну роботу по підвищенню ефективності науково-атеїстичної пропаганди здійснювала інтелігенція Ровенської області. З урахуванням обстановки на місцях збільшувалася кількість прочитаних лекцій, розширювалася аудиторія слухачів, особливо на селах. Застосовувалися й такі дійові форми пропаганди, як цикли лекцій, тематичні вечори, зустрічі з колишніми віруючими, вечори запитань і відповідей, диспути з віруючими, кінолекторії, дискусії на морально-етичні теми. Ця діяльність членів товариства «Знання» сприяла тому, що в області знижувалася релігійність населення³⁹.

Однак загалом у розглядувані роки атеїстична пропаганда в республіці потребувала рішучого поліпшення. Багатьом антирелігійним заходам, які проводили члени Товариства, не вистачало наступальності й дієвості. Факти свідчили про те, що ці заходи не завжди справляли належний вплив на віруючих. Не всюди забезпечувався диференційований підхід до різних груп населення. Ще недостатньо була розгорнута атеїстична пропаганда, зокрема, серед молоді та жінок. В результаті цього малосвідома частина населення республіки продовжувала здійснювати релігійні обряди хрещення новонароджених, вінчання, похорону.

Аналізуючи в доповіді на XXIV з'їзді КПРС питання про формування нової людини, товариш Л. І. Брежнев відзначав: «Ми живемо в умовах нестихаючої ідеологічної війни, яку веде проти нашої країни, проти світу соціалізму імперіалістична пропаганда, використовуючи найбільш витончені прийоми і потужні технічні засоби. Всі інструменти впливу на умі, які є в руках буржуазії, — преса, кіно, радіо — мобілізовані на те, щоб вводити в оману людей, навіювати їм уявлення про мало райське життя при капіталізмі, зводити наклепи на

³⁶ Ленін В. І. Соціалізм і релігія.— Повне збір. творів, т. 12, с. 135.

³⁷ Краткий статистический справочник, с. 28; Статистичний звіт, с. 11.

³⁸ ЛОДА, ф. Р-1658, оп. 1, спр. 374, арк. 8, 9.

³⁹ Архів ТЗ УРСР, ф. ПЗ, протокол № 5 засідання президії правління, 1976, питання 1, арк. 4.

соціалізм. Ефір буквально насичений всілякими вигадками про життя нашої країни, братніх країн соціалізму»⁴⁰.

Виходячи з цього, лектори товариства «Знання» УРСР у роки дев'ятої п'ятирічки велику увагу приділяли показові переваг соціалістичного способу життя над капіталістичним, критиці буржуазних «життєвих стандартів», викриттю ворожої ідеології. «Принципальна протилежність соціалістичного і капіталістичного способів життя: міфи і дійсність», «Проблема «якості життя» в сучасній ідеологічній боротьбі», «Критика буржуазної теорії споживацького суспільства» — такі лекції, а також їх цикли з цієї тематики читалися в усіх областях республіки.

З допомогою лекційної пропаганди представники інтелігенції брали активну участь у боротьбі проти націоналізму всіх мастей. Викриваючи, зокрема, український буржуазний націоналізм, його соціально-класові корені, вони на конкретних прикладах показували, якої шкоди завдала ця реакційна ідеологія народові. Роботу в даному напрямі було широко розгорнуто у Львівській області. Там, на підприємствах і будовах, в колгоспах і радгоспах, у навчальних закладах, клубах читалися лекції, в яких аргументовано розвінчувався український буржуазний націоналізм, викривалися ворожі фальсифікації національних відносин у нашій країні, показувалася неспроможність нападків ідеологів імперіалізму й ревізіоністів на соціалістичну систему, радянський спосіб життя. Організація лекційної пропаганди по викриттю буржуазної ідеології в області була предметом особливої турботи правління республіканського товариства «Знання». Воно подавало постійну допомогу лекторам, які виступали з критикою ідеології українського буржуазного націоналізму та міжнародного сіонізму.

Із сучасною ідеологічною боротьбою тісно пов'язані завдання по вихованню молодого покоління. Буржуазна пропаганда багато зусиль витрачає на те, щоб будь-якими засобами вплинути на нашу молодь, прищепити їй аполітичність та індивідуалізм, прагнення до користюлюбства і байдужість до суспільного життя. І хоч ці сподівання не мають під собою ніякого ґрунту, наміри наших ідейних ворогів не можна просто ігнорувати. Виховання молоді потребує величезної уваги. По суті це питання про дальший розвиток нашого суспільства, його майбутнє. Саме тому в Програмі КППРС записано, що партія надає особливого значення вихованню підростаючого покоління⁴¹.

Відповідно до цього інтелігенція, об'єднана в товаристві «Знання», разом з комсомолом у роки дев'ятої п'ятирічки проводила велику пропагандистську роботу серед різних категорій молоді республіки. Київська міська організація Товариства, наприклад, доручила пропаганду суспільно-політичних знань серед юнаків і дівчат найбільш ерудованим, авторитетним лекторам. На батьківщині Миколи Островського, в Шепетівському районі Хмельницької області, члени «Знання» створили пересувний молодіжний лекторій «Корчагінець», у програмі якого були такі теми: «Корчагін — наш сучасник», «Микола Островський — приклад мужності й героїзму», «Честь і слава сім'ї трудовій»⁴² та ін.

Важливим завданням у справі формування комуністичного світогляду у радянських людей було постійне вдосконалення суспільно-політичної пропаганди на ударних будовах, яких в Українській РСР на кінець 1973 р. налічувалося близько 30⁴³ і де зосереджувалася пере-

⁴⁰ Матеріали XXIV з'їзду КППРС, с. 103.

⁴¹ Див.: Програма КППРС. К., 1977, с. 104.

⁴² О работе общества «Знание» Украинской ССР по пропаганде советского, социалистического образа жизни, с. 14.

⁴³ Архів ТЗ УРСР, ф. ПЗ, довідка про роботу на ударних будовах п'ятирічки, 1973, арк. 5.

важно молодь, яка приїжджала з різних кінців країни. У цих юнаків і дівчат були різні життєвий досвід, рівень політичної та загально-освітньої підготовки, стаж трудової діяльності. Завданням політико-виховної, в тому числі й лекційної, роботи було сформувати на кожній будові здоровий, згуртований колектив, здатний продовжувати традиції будівників Харківського тракторного заводу, Дніпрогесу, «Азовсталі», створити там такий психологічний мікроклімат, який би надихав кожну молоду людину на творчу працю, розкривав її кращі якості. В цьому і полягала особливість виховної роботи на ударних будовах.

Великий досвід пропагандистської діяльності на цих будовах по лінії товариства «Знання» нагромадила, зокрема, інтелігенція Донецької області. Особлива увага приділялася роз'ясненню рішень XXIV з'їзду партії, постанов ЦК КПРС і Радянського уряду, положень, висунутих у виступах товариша Л. І. Брежнєва. На багатьох будовах читалися лекції на правові теми, з окремих питань наукового атеїзму, проводилися вечори, присвячені військово-патріотичному вихованню, організовувалися зустрічі з героями Великої Вітчизняної війни, Дні науки. Майже в усіх гуртожитках виступали члени Товариства з лекціями про морально-етичні питання, зокрема проти пияцтва і хуліганства. До виступів на ці теми залучалися також юристи, працівники міліції, лікарі⁴⁴. Активну роботу по поліпшенню лекційної пропаганди на ударних будовах проводила, зокрема, Ждановська міська організація, що було відзначено президією Всесоюзного товариства «Знання»⁴⁵.

Таким чином, товариство «Знання» УРСР проводило різноманітну роботу серед колективів ударних будов. На жаль, не всюди і не завжди лектори вміло пропагували теоретичні проблеми, розроблені XXIV з'їздом КПРС, переконливо розкривали корінні переваги соціалізму над капіталізмом, достатньо уваги приділяли питанню про побудову в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства.

Практика підтвердила, що проведення епізодичних лекцій не дає необхідного ефекту. В зв'язку з цим виникла потреба у створенні постійних аудиторій слухачів, більш-менш однорідних за своїми інтересами та рівнем підготовки. Йдеться, зокрема, про народні університети суспільно-політичних знань. У досліджуваній період наукова інтелігенція разом з місцевими організаціями Товариства докладали багато зусиль до поліпшення функціонування цих закладів, збільшення їх чисельності в різних областях республіки, зростання в них кількості слухачів. Завдяки цьому протягом 1971—1975 рр. чисельність народних університетів цього профілю збільшилася з 350 до 535, або на 53%, а їх слухачів — з 57,9 тис. до 89,2 тис. чол., або на 54%⁴⁶. Зростала також кількість циклів лекцій із суспільно-політичних читань та інших форм пропаганди.

Отже, в досліджуваній період участь у формуванні у радянських людей комуністичного світогляду була першорядним завданням інтелігенції, об'єднаної в товаристві «Знання» Української РСР. Вивчення й використання досвіду діяльності організацій і членів Товариства по поширенню суспільно-політичних знань серед трудящих у роки дев'ятої п'ятирічки, врахування досягнень у цій справі й нерозв'язаних в той час питань сприятимуть поліпшенню лекційної пропаганди у наступні роки.

⁴⁴ Там же, протокол № 2 засідання президії правління, 1974, довідка, арк. 3, 5.

⁴⁵ Архів ВТЗ, ф. ПЗ, протокол № 3 засідання президії правління, 1975, пункт 2, арк. 80.

⁴⁶ Підраховано за даними: Краткий статистический справочник, с. 44.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА В УРСР НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В. М. ХОЛЄВЧУК (Чернівці)

Питання комплексного дослідження культурного будівництва в Українській РСР, особливо в її західних областях, в умовах розвинутого соціалізму ще не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. Тим часом саме на прикладі цього регіону республіки яскраво простежується життєдайна сила ленінської національної політики економіки і культури земель, які протягом багатьох століть були відірвані від України і населення яких зазнавало жорстокого соціального та національного гноблення. Вивчення даного питання має важливе науково-практичне й політичне значення. Адже грандіозні досягнення трудящих західних областей республіки у всіх галузях соціалістичного будівництва переконливо спростовують твердження буржуазних і буржуазно-націоналістичних істориків, які всіляко вихваляють минуле західноукраїнських земель і водночас грубо фальсифікують мету й значення історичного акту возз'єднання всіх українських земель у єдиній Українській Радянській державі в складі СРСР.

Невпізнанно змінилося соціально-економічне та культурне обличчя західних областей Української РСР під зорею Радянської влади. За порівняно короткий строк трудящі цього регіону республіки, ставши повновладними господарями своєї долі, при братерській допомозі народів-братів зробили гігантський, небачений за всю історію стрибок до вершин сучасного прогресу.

Економічний потенціал західних областей, порівняно з іншими районами України, розвивався випереджаючими темпами. Так, якщо протягом 1946—1978 рр. капітальні вкладення в народне господарство УРСР загалом зросли у 13 разів, то у Волинській і Львівській областях — у 17, Закарпатській і Ровенській — у 22, Чернівецькій — у 24, Тернопільській — у 27, в Івано-Франківській — у 29 разів. Завдяки цьому економіка краю вийшла на рівень загальнореспубліканських показників, а за деякими позиціями навіть випередила їх. У 1978 р. обсяг промислового виробництва перевищив рівень 1940 р. у Львівській області в 58 разів, Ровенській — у 41, Івано-Франківській — у 29, Волинській — у 31, Тернопільській — у 39, Закарпатській (порівняно з 1946 р.) — у 45, в Чернівецькій — у 19, тоді як загалом по республіці — у 14 разів¹. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький зазначає: «Переваги соціалізму, його величезну творчу силу особливо зримо видно на практиці західних областей України, які внаслідок відомих умов пізніше стали на шлях соціалістичних перетворень. Возз'єднавшись в єдиній Радянській соціалістичній державі, трудящі цих областей повною мірою відчули життєдайну силу ленінської національної політики КПРС, дружби народів СРСР. Сьогодні за рівнем економічного і соціально-культурного розвитку західні області стали врівень з усією республікою, з усією нашою країною»².

На основі бурхливого зростання економіки країни в період розвинутого соціалізму ще вищого рівня досягла культура, у тому числі західних областей України.

Складовою частиною культурного будівництва є вдосконалення системи народної освіти. В досліджуваний період партійні та радянські органи західних областей України постійно дбали про поліпшення

¹ Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади. К., 1979, с. 7, 25.

² Комуніст України, 1978, № 4. с. 8.

діяльності загальноосвітніх шкіл. Зокрема, хід виконання «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти» (1958 р.), а також партійні документи про школу неодноразово обговорювалися на засіданнях бюро Івано-Франківського, Закарпатського та інших обкомів Компартії України³⁻⁴.

Перехід на восьмирічний строк навчання і збільшення у зв'язку з цим контингенту учнів викликали потребу розширення й вдосконалення структури шкільної мережі. Характерною особливістю таких структурних змін було зменшення, починаючи з 1959/60 навчального року, кількості початкових і збільшення восьмирічних шкіл. Так, якщо в 1960/61 навчальному році у західних областях республіки працювало 2853 початкові і 3037 восьмирічних шкіл, то в 1965/66 навчальному році, — відповідно, 2527 і 3141⁵.

Згодом, з переходом до обов'язкової середньої освіти, значно збільшилася кількість загальноосвітніх середніх шкіл. Про розвиток шкільної мережі в західних областях республіки у 70-х роках свідчать дані таблиці⁶:

Область	1971/72 навчальний рік				1979/80 навчальний рік			
	Всього шкіл	у тому числі			Всього шкіл	у тому числі		
		початкових	восьмирічних	середніх		початкових	восьмирічних	середніх
Волинська	901	326	401	174	797	247	343	207
Закарпатська	731	244	331	156	699	211	299	189
Івано-Франківська	783	207	404	172	709	137	372	200
Львівська	1781	631	751	399	1252	195	657	400
Ровенська	890	320	393	177	764	206	324	234
Тернопільська	1022	411	439	172	866	267	390	209
Чернівецька	470	97	232	141	427	60	194	173

Одночасно із зростанням числа середніх шкіл поліпшувалася їх матеріально-технічна база і навчально-виховна робота. Так, протягом 1973—1977 рр. лише у селах Івано-Франківської області було споруджено 133 школи та 14 пришкольніх інтернатів, 35 майстерень і 25 спортзалів⁷. Широкий розмах шкільного будівництва дав можливість поступово перейти на однозмінну форму навчання. Якщо в 1959/60 навчальному році тільки близько 70% шкіл західних областей України працювали в одну зміну, то в 1979/80 році — вже більше 94%. Це сприяло кращому засвоєнню учнями програмного матеріалу, розширенню можливостей для їх участі у роботі різних гуртків, для проведення виховних заходів.

Виконуючи заповіти В. І. Леніна, Комуністична партія і Радянська держава багато уваги приділяють також підготовці висококваліфікованих педагогічних кадрів. Зокрема, у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.) вказувалося на необхідність «...повсякденно дбати про педагогічні кадри, вище підносити авторитет учителя...»⁸. На XXVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев знову наголосив, що у підвищенні якості навчання, трудовому і моральному вихованні підростаючого покоління, в підго-

³⁻⁴ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 49, спр. 22, арк. 25; Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 868, арк. 16.

⁵ Народна освіта, наука і культура Української РСР. Стат. зб. К., 1973, с. 43, 58, 64, 77, 89, 95, 110.

⁶ Підсумки розвитку народної освіти в Українській РСР за 1970—1975 рр. Планово-статистичний збірник. К., 1976, с. 42, 44, 46, 48; Освіта в Українській РСР. Стат. зб. К., 1980, с. 25—28.

⁷ Холевчук В. М. Від темряви до світла. К., 1979, с. 30.

⁸ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 14.

товці школярів до суспільно корисної праці «вирішальна роль ...належить учителю. Не слід скупитись на увагу до його праці, побуту, підвищення кваліфікації»⁹.

Як відомо, у 60-х роках у ряді шкіл, зокрема західних областей УРСР, не вистачало вчителів, особливо з вищою освітою. Наприклад, у 1959/60 навчальному році у Волинській області лише 32,1% педагогів мали вищу освіту¹⁰. Подібне становище було характерне й для інших областей краю. Тому для підвищення ідейно-теоретичного рівня місцевих педагогів на базі Інституту підвищення кваліфікації вчителів МО УРСР і відповідних обласних інститутів, а також трьох університетів і п'яти педагогічних інститутів західних областей України створено курси перепідготовки з відривом від виробництва. А при Івано-Франківському педагогічному інституті ім. В. Стефаника було відкрито зональний факультет підвищення кваліфікації директорів шкіл¹¹.

Крім того, партійні та радянські органи постійно дбали про поліпшення житлово-побутових умов педагогів. Зокрема, партійні та радянські організації Буського району запропонували за рахунок місцевого бюджету, а також коштів промислових підприємств, колгоспів і радгоспів споруджувати житлові будинки для вчителів. Цю цінну ініціативу схвалив Львівський обком Компартії України і облвиконком¹². Всього за чотири роки десятої п'ятирічки лише для педагогів Львівщини було виділено 509 квартир¹³.

Праця вчителя користується великою повагою в нашій країні. Наприклад, 2 344 педагога Івано-Франківської області нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу, 35 — присвоєно почесне звання Заслуженого вчителя УРСР, 15 — нагороджені медаллю ім. А. С. Макаренка, 852 — значком «Відмінник народної освіти». За великі заслуги в справі навчання і комуністичного виховання школярів учительці Львівської середньої школи № 74 кандидату педагогічних наук Є. М. Кучеренко і директору Вербської середньої школи-інтернату Ровенської області члену-кореспонденту АПН СРСР Г. Д. Нестеренку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці¹⁴. Загалом у школах західних областей України в 1979/80 навчальному році працювало 111,2 тис. учителів і навчалось 1396,2 тис. учнів¹⁵.

У результаті великої роботи партійних і радянських організацій, наполегливої праці вчительських колективів у 60-х роках у регіоні було здійснено восьмирічний всеобуч, а в дев'ятій п'ятирічці в основному завершено перехід до загальної середньої освіти. Нині органи народної освіти, педагогічні колективи шкіл західних областей України втілюють у життя рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977 р.)¹⁶, рекомендації Всесоюзного з'їзду вчителів (1978 р.), в яких накреслено магістральні шляхи інтенсифікації навчально-виховного процесу і забезпечення на цій основі міцних знань, поліпшення трудового виховання і професійної орієнтації учнів.

Однією з важливих форм трудового загартування сільських учнів стала їх робота на пришкольніх ділянках і в шкільних лісництвах. Во-

⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 72.

¹⁰ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1081, арк. 221.

¹¹ Радянська освіта, 1979, 14 лют.

¹² Львовская правда, 1978, 22 авг.

¹³ Вільна Україна, 1980, 31 серп.

¹⁴ Радянська школа, 1980, № 6, с. 80.

¹⁵ Освіта в Українській РСР, с. 33, 135.

¹⁶ Радянська Україна, 1977, 29 груд.

на сприяє тому, що дедалі більше випускників шкіл залишаються працювати в селах, пов'язавши свою долю з сільськогосподарським виробництвом. Іншою ефективною формою професійної орієнтації учнів стали табори праці й відпочинку. Останнім часом у західних областях України, як і по всій країні, почали створюватися міжшкільні навчально-виробничі комбінати. Так, у 1979/80 навчальному році тут діяло 63 подібні комбінати, в яких опановували ази робітничих професій майже 50 тис. учнів IX—X класів¹⁷.

Педагогічні колективи шкіл західних областей республіки проводять також значну роботу по комуністичному вихованню підростаючого покоління, в процесі якої широко використовують твори В. І. Леніна, матеріали партійних з'їздів, книги Л. І. Брежнєва «Спогади», «Мала земля», «Відродження» і «Цілина». Важливими ідеологічними центрами стали шкільні музеї, зали і кімнати В. І. Леніна, музеї та зали бойової й трудової слави радянського народу, клуби інтернаціональної дружби. Наприклад, у школах Чернівецької області працюють 268 музеїв, залів і кімнат В. І. Леніна¹⁸. На Львівщині діють громадсько-політичні клуби ім. Я. Галана, «Слава батьків — крила синів», музеї комсомольської слави «Молода гвардія». Вже традиційними стали походи молоді по місцях революційної й бойової слави, її зустрічі та листування з ветеранами партії, війни і праці.

Велика увага приділяється формуванню в учнівської молоді науково-матеріалістичного світогляду. Крім вивчення основ наук на уроках, атеїстичне виховання проводиться в позаурочний час. Цій меті служать, зокрема, тематичні піонерські й комсомольські збори, цикли лекцій, читацькі конференції, тематичні вечори, перегляди кінофільмів, обговорення книг, зустрічі з людьми, що порвали з релігією, діяльність музеїв атеїзму, атеїстичних клубів «Світоч», «Юних атеїстів», «До світла», клубів ім. Я. Галана, які функціонують у багатьох школах західних областей України.

Педагогічні колективи постійно дбають про естетичне та фізичне виховання підростаючого покоління. У школах щороку організуються огляди-конкурси художньої самодіяльності, спартакіади. У 1979/80 навчальному році в західному регіоні республіки працювали 21 художня і 207 музичних шкіл, в яких навчалось, відповідно, 3 064 і 56 723 учні¹⁹.

Протягом останніх років проводиться значна робота по дальшому розвитку і вдосконаленню загальноосвітньої підготовки працюючої молоді. Укрупнено вечірні школи, що дало змогу розширити мережу заочних шкіл у всіх обласних та районних центрах. При масових середніх та сільських восьмирічних школах створено навчально-консультаційні пункти. Більшість вечірніх шкіл, відкритих у сільській місцевості, перейшли на сесійну форму навчання. Систематичні заняття в них проводяться в основному взимку, коли в колгоспах менший обсяг робіт. У 1979/80 навчальному році у 294 вечірніх (змішних) та заочних школах західних областей республіки навчалось понад 188 тис. чол.²⁰

Швидкими темпами розвивається в західному регіоні УРСР й система професійно-технічної освіти. Тут працюють 153 заклади, в яких готують висококваліфіковані робітничі кадри для різних галузей народного господарства. До послуг учнів—навчально-виробничі майстерні, оснащені необхідними інструментами, механізмами, наочними посібниками, лабораторії, бібліотеки, читальні зали, їдальні, медпунк-

¹⁷ Освіта в Українській РСР, с. 110.

¹⁸ Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 12, спр. 179, арк. 4.

¹⁹ Архів Міністерства культури УРСР. Зведені звіти по дитячих художніх і музичних школах на початок 1979/80 навчального року, арк. 1.

²⁰ Освіта в Українській РСР, с. 90, 92.

ти, актові й спортивні зали, стадіони. Причому їх матеріально-технічна база постійно зміцнюється.

Бурхливий розвиток продуктивних сил даного регіону республіки потребує дедалі більшої кількості висококваліфікованих спеціалістів усіх галузей народного господарства. Цю проблему покликана розв'язувати вища школа. Ще у 1957 р. в Тернополі було відкрито медичний інститут. У 1959 р. Київський меліоративний інститут перебазований у Ровно і переіменований на Український інститут інженерів водного господарства. У 1967 р. на базі загальнотехнічного факультету Львівського політехнічного інституту в Івано-Франківську створено Інститут нафти і газу. В 1966 р. у Тернополі почав працювати факультет Київського інституту народного господарства, а через п'ять років там відкрито фінансово-економічний інститут. На базі культурно-освітнього факультету Київського державного інституту культури, що функціонував з 1970 р. в Ровно, в 1979 р. там створено державний Інститут культури. У Луцьку і Тернополі працюють філіали Львівського політехнічного інституту, а в Чернівцях — філіал Київського торгово-економічного інституту. Останнім часом значно розширилася мережа структурних підрозділів вузів, відкрито ряд нових факультетів і кафедр. Загалом на початку 1981 р. 25 вузів і 3 філіали готували спеціалістів більш як 150 професій. Якщо в 1960/61 навчальному році тут налічувалося 30,6 тис. студентів, то в 1979/80 році — 146 тис.^{21–25}, серед яких — представники більш як 50 національностей.

Успішно розвивається і мережа середніх спеціальних навчальних закладів. Училща і технікуми стали важливим джерелом поповнення кадрів середньої ланки. Якщо в 1960/61 навчальному році у регіоні працювали 123 середні навчальні заклади, в яких навчалася 61 тис. учнів²⁶, то в 1979/80 навчальному році в 138 технікумах здобували освіту 126,2 тис. чол.²⁷

Невпізнанно змінився науковий потенціал західних областей Української РСР. До возз'єднання в краї було лише 5 вищих навчальних закладів: чотири — у Львові і один — у Чернівцях, не діяло жодної академічної наукової установи. Завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії та Радянського уряду, дійовій допомозі Академії наук СРСР і академій наук союзних республік, Президії АН УРСР протягом 40–50-х років тут створені академічні й галузеві науково-дослідні установи, співробітники яких розробляють актуальні проблеми математики, механіки, фізики, хімії, геології, біології, кібернетики, вимірювальної техніки, суспільних наук.

З метою дальшого розвитку науки досліджень у галузі природничих і суспільних наук, більш ефективного вивчення та використання природних ресурсів і продуктивних сил та поліпшення підготовки висококваліфікованих кадрів для народного господарства у 1969 р. ЦК Компартії України прийняв постанову «Про дальший розвиток наукових досліджень у західних областях УРСР». Згідно з нею у підпорядкування АН УРСР були передані Інститут суспільних наук Львівського державного університету, Львівський музей етнографії та художнього промислу, Львівська державна наукова бібліотека Міністерства культури УРСР²⁸. Було також розширено існуючі й відкрито нові наукові академічні установи. Зокрема, створено ряд відділів інститутів АН УРСР: теоретичної фізики (Львів, Ужгород), біохімії (Львів), ботаніки (Львів), напівпровідників (Чернівці), філософії (Івано-Франківськ), історії (Ужгород, Чернівці), сектор математики і механіки у Фізико-механічному інституті АН УРСР (Львів)²⁹.

^{21–25} Українська РСР в цифрах у 1979 р. Стат. зб. К., 1980, с. 120.

²⁶ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР, с. 120, 172.

²⁷ Українська РСР в цифрах у 1979 р., с. 121.

²⁸ Радянська Україна, 1969, 3 квіт.

²⁹ Панасюк В. Під зорею Радянської влади. К., 1979, с. 30.

Важливу роль для координації науково-дослідної роботи, підвищення її ефективності та прискорення темпів впровадження досягнень науки у виробництво відіграла постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР (1971 р.) про створення п'яти наукових центрів АН УРСР, у тому числі Західного наукового центру АН УРСР³⁰. Його очолює академік АН УРСР Я. С. Підстригач. Зона діяльності цього центру охоплює Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Ровенську, Тернопільську і Чернівецьку області. Нині у західному регіоні республіки функціонують 17 академічних установ, у тому числі 4 інститути АН УРСР — Фізико-механічний, прикладних проблем механіки і математики, геології та геохімії корисних копалин та Інститут суспільних наук, понад 60 науково-дослідних і проектно-конструкторських підрозділів, 25 вищих навчальних закладів, з них — три університети і один з найбільших у країні Львівський політехнічний інститут. Там працюють 15,2 тис. наукових і науково-педагогічних працівників, серед них — 17 академіків, членів-кореспондентів АН УРСР і галузевих академій СРСР, понад 500 докторів і 5,6 тис. кандидатів наук³¹.

У Західному науковому центрі АН УРСР при сприянні Львівського обкому партії з 1976 р. почали функціонувати міжвідомчі цільові науково-виробничі об'єднання і сформовані на їх базі міжгалузеві науково-виробничі комплекси—приладобудівний, машинобудівний, геолого-геофізичний і сільськогосподарський. Досвід роботи партійних організацій і ЗНЦ АН УРСР по організації таких об'єднань і комплексів та дальшому вдосконаленню управління науково-технічним прогресом здобув схвальну оцінку у виступі товариша Л. І. Брежнєва на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПКР³².

На воз'єднаних землях створено всі умови для розвитку літератури і мистецтва. У Львові, Луцьку, Івано-Франківську, Ужгороді та Чернівцях функціонують міські організації Спілки письменників України, в яких налічується понад 100 членів. Найбільшою письменницькою організацією є Львівська, яка наприкінці 1980 р. об'єднувала 57 прозаїків, поетів, критиків, перекладачів і публіцистів³³.

Вірні принципам соціалістичного реалізму, найвищим гуманістичним цілям мистецтва, письменники західних областей України в своїх творах розкривають характер людини в найрізноманітніших сферах її діяльності. Зокрема, в романах «Кам'яне поле» Р. Федоріва, «Місто» Р. Іваничука, «Пробуджене місто» Т. Мигаля, «Дорога у вересень» Є. Куртяка, «Літак міняє курс» І. Гребенюка показано складні процеси, що відбувалися в краї після його воз'єднання з Радянською Україною, різні грані радянського способу життя, місце людини в суспільстві. Роман Г. Книша «Приціл», написаний на документальному матеріалі, викриває співробітництво українських буржуазних націоналістів з фашистами. Про мужність радянських людей у Великій Вітчизняній війні розповідають твори «Вирок» і «Серце не камінь» М. Івасюка.

За роки десятої п'ятирічки тільки письменники — члени Львівської організації видали понад 200 книг прози, поезії, публіцистичних, критичних та літературознавчих статей. Твори 20 прозаїків і поетів, написані російською мовою або перекладні, за цей же час видані в Москві і, таким чином, стали надбанням всесоюзного читача³⁴. Літературне життя західного регіону республіки є складовою частиною загальнореспубліканського і загальносоюзного літературного процесу.

³⁰ Радянська Україна, 1971, 26 трав.

³¹ Архів ЗНЦ УРСР. Дані про розвиток наукових досліджень і зв'язки з виробництвом в західному регіоні УРСР в десятій п'ятирічці.

³² Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 143—144.

³³ Львовская правда, 1980, 30 дек.

³⁴ Там же.

Творчість письменників західних областей України розвивається під благодійним впливом усієї радянської багатонаціональної літератури, водночас збагачуючи її.

Справжня революція відбулася в мистецькому житті краю. На великий культурний центр не тільки республіки, а й усієї країни перетворився за роки Радянської влади стародавній Львів. В його шести театрах нині працюють 5 народних артистів СРСР, 14 народних артистів УРСР, 3 заслужені діячі мистецтв, 49 заслужених артистів УРСР. За високий рівень постановки вистави «Тил» (за п'єсою М. Зарудного) в Львівському українському драматичному театрі ім. М. Заньковецької її автор і виконавці головних ролей удостоєні Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка.

Значних успіхів досягло музичне мистецтво. В своїх творах композитори оновленого краю розвивають кращі традиції народної музики і професійної музичної класики. Однак провідною в їх творчості є сучасна тематика. За великий вклад у музичну культуру один з найстаріших львівських композиторів народний артист СРСР, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, доктор мистецтвознавства, професор С. П. Людкевич у 1978 р. був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. Вагомий внесок у її розвиток зробили також композитори А. Кос-Анатольський, Є. Козак, М. Колесса та інші. Здобули широке визнання й твори самодіяльних композиторів Р. Савицького, М. Машкіна, В. Михайлюка, В. Івасюка, які увійшли в репертуар багатьох самодіяльних і професійних колективів країни.

Великий заїгн майстрів декоративно-прикладного мистецтва і пензля працює в творчих організаціях західних областей України. Зокрема, в Львівській обласній організації налічується 190 членів Спілки художників УРСР, Івано-Франківській — понад 60, в Закарпатській і Чернівецькій — близько ста³⁵. В 1980 р. у Москві, в щойно збудованому Будинку художника, була організована ретроспективна виставка образотворчого мистецтва західних областей республіки — Львівської, Івано-Франківської, Волинської, Ровенської та Тернопільської. З експозиціями подібних виставок мали змогу ознайомитися також жителі Ульяновська, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Миколаєва. В свою чергу, у містах західного регіону республіки постійно проводяться виставки творів митців Москви та інших міст нашої країни, а також майстрів пензля держав соціалістичної співдружності.

Значного розвитку в західних областях України набула мережа культурно-освітніх закладів. Якщо в 1960 р. у регіоні тільки в системі Міністерства культури УРСР працювало 5388 клубних установ, то в 1980 р. їх кількість уже досягла 6202³⁶. Дбаючи про дальше вдосконалення діяльності закладів культури, про пошуки нових форм роботи з людьми, партійні й радянські органи приділяють постійну увагу розвитку творчої ініціативи їх працівників. Так, партійні органи Львівщини й колегія Міністерства культури УРСР підтримали починання культурміщів області про розгортання змагання за відмінне обслуговування населення. В 1980 р. там працювало 417 клубів і будинків культури відмінної роботи.

Важливий показник підвищення рівня діяльності закладів культури — розмах самодіяльної художньої творчості. На Львівщині створено понад 15 тис. самодіяльних колективів, в яких бере участь майже 300 тис. чол., 104 колективам присвоєно звання народних і 3 — заслужених³⁷. У Чернівецькій області працюють понад 6 тис. гуртків, які об'єднують більш як 75 тис. чол. Буковинські аматори неодноразово

³⁵ Звіт правління Львівської організації Спілки художників УРСР за 1980 р.; Хованець О. Розквітають народні таланти. К., 1979, с. 26, 29.

³⁶ Основні показники діяльності клубних установ Міністерства культури УРСР за 1980 р. К., 1981, с. 22.

³⁷ Соціалістична культура, 1980, № 9, с. 2.

з великим успіхом виступали на кращих сценах Москви, Ленінграда, Києва та інших міст країни. Зокрема, колектив оперної студії Палацу культури працівників легкої промисловості демонстрував своє мистецтво на сцені Кремлівського палацу з'їздів. В його виконанні там йшли опери М. Мусоргського «Борис Годунов», П. Чайковського «Євгеній Онегін», «Черевички», «Мазепа». Ще в 1940 р. у Чернівцях була створена обласна державна філармонія, до складу якої тоді входив лише один хоровий колектив. Згодом на його базі виник Заслужений буковинський ансамбль пісні і танцю. Нині у філармонії працюють камерний оркестр, вокально-інструментальні ансамблі «Смерічка», «Черемш», «Жива вода», музичний лекторій, експериментальний театр естради³⁸.

Велика робота в західному регіоні республіки проводиться для розвитку бібліотечної справи. Якщо в 1970 р. тут діяло 5738 бібліотек системи Міністерства культури УРСР з книжковим фондом 62389 тис. примірників, то в 1980 р., — відповідно, 6286 і 68255,4 тис.³⁹ До послуг трудящих 32 державні музеї, сотні народних музеїв, музейних кімнат, картинних галерей, кімнат бойової і трудової слави.

Бажлива роль у комуністичному вихованні населення належить кіно, радіо, телебаченню і пресі. У 1960 р. в західних областях республіки працювало 4525 стаціонарних і пересувних кіноустановок, а в 1980 р. — 5905. Якщо в 1960 р. кінофільми переглянули 99,5 млн. чол., то в 1980 р. — 141,1 млн.⁴⁰ Всі населені пункти регіону радіофіковані. У Львові, Ужгороді та Чернівцях працюють телевізійні студії. В ряді областей побудовано телетранслятори, що дає можливість дивитися передачі жителям усіх сіл західних областей УРСР. Практично кожна сім'я передплачує газети та журнали.

Таким чином, в умовах зрілого соціалізму небаченого розвитку у західних областях України досягли освіта, наука, література, мистецтво. Цей процес відбувався у нерозривному зв'язку з розвитком усієї радянської багатонаціональної соціалістичної культури, під її благодотворним впливом. Історичні рішення ХХVІ з'їзду КПРС відкривають нові горизонти для розвитку соціально-економічного і культурного життя трудящих західних областей республіки, як і всієї нашої багатонаціональної Батьківщини.

³⁸ Соціалістична культура, 1980, № 8, с. 6.

³⁹ Основні показники обслуговування населення республіки масовими бібліотеками Міністерства культури УРСР у 1970 р. К., 1971, с. 3; Основні показники розвитку і діяльності масових бібліотек Української РСР за 1980 р. К., 1981, с. 1, 6.

⁴⁰ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР, с. 256, 263; Справочник основных показателей развития и работы киносети Украинской ССР за 1976—1980 годы. К., 1981.

До 1500-річчя Києва

ТРУДЯЦІ КИЄВА В БОРЬБІ ЗА ВІДБУДОВУ МІСТА (1943—1945 рр.)

М. В. КОВАЛЬ (Київ), П. І. МЕЛЬНИК (Чернівці)

Історичним завданням, що постало перед усім радянським народом з початком визволення Червоною Армією захоплених фашистами територій, була відбудова народного господарства, міст і сіл, закладів культури, потерпілих від окупації. Відступаючи, гітлерівці перетворили багату українську землю на «зону пустелі».

Страшні картини незлічених руїн і згарищ відкрилися очам радянських солдатів і офіцерів, які ступили на багаторождальну землю Києва. Особливо жахливими були рапи, що їх завдали фашисти центрові міста. Майже в суцільних руїнах лежали Хрещатик, вулиці Карла Лібкнехта, Фрідріха Енгельса, Пушкінська, Свердлова, Карла Маркса, Жовтневої революції, Заньковецької. Значної шкоди заподіяли гітлерівські варвари площі Калініна, бульвару Шевченка, вулицям Леніна, Червоноармійській. Загалом у центрі міста було зруйновано три кілометри забудованих вулиць: 940 великих житлових і адміністративних будівель, у тому числі 5 кращих кінотеатрів, театр, цирк, консерваторія, центральний поштамт, два універмаги, п'ять готелів і 1. д. Із загальної кількості 39 630 будівель міста площею 5648 тис. кв. м. вороги спалили і висадили в повітря 6282 площею 1041 тис. кв. м. Без житла залишилося 200 тис. киян, у тому числі 67 тис., які мешкали на Хрещатику та прилеглих до нього вулицях¹. З 1176 підприємств міста з ладу було виведено понад 800². Всі заводи, фабрики, музеї, театри, вузи, науково-дослідні установи Києва фашисти нещадно пограбували. Збитки, завдані місту, становили 1 104 667,3 тис. крб.³

Відразу ж після визволення Києва його населення, незважаючи на виснажливу війну, на чолі з міською партійною організацією та органами державної влади, керівництвом яких прибуло до міста разом з радянськими військами, приступило до відбудови житлових будинків, промислових підприємств, закладів культури, міського господарства. Це стало можливим завдяки перевагам радянського суспільного й державного ладу, небувалому патріотичному піднесенню трудящих, викликаному вигнанням фашистських загарбників із столиці УРСР. «Є образне, точне за змістом, містке українське слово **перемога**,— писав у книзі «Відродження» Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев.— Все перебороли радянські люди, все перетерпіли, винесли і перемогли в найтяжчії із воєн. Тепер їм треба було... здобути перемогу в мирній праці»⁴.

Програмою відбудовних робіт у визволених населених пунктах, в тому числі й у Києві, стала постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». Її положення були конкретизовані у виданих незабаром після визволення столиці Радянської України постановах ЦК КП(б)У і РНК УРСР «Про облік і використання житлового фонду і про порядок збереження бездоглядного майна населення і підприємств м. Києва» та «Про першочергові заходи по відбудові енергетики, житлового фонду і комунальних підприємств м. Києва», які охоплювали весь комплекс заходів, пов'язаних з відродженням міста⁵.

Кореспондент американського журналу «Нешнл джіографік», який перебував тоді в Києві, так писав про обстановку в місті: «Біля будинків місцевих Рад скупчуються групи людей, які розглядають написані часто від руки оголошення: «Потрібна робоча сила», «Потрібні чоловіки й жінки для кладки цегли», «Будівельний трест шукає досвідчених теслярів (будь ласка, приносьте з собою пилки і молотки, якщо тільки німці їх у вас не вкralи)», «Міські школи потребують учителів», «Потрібні водопровідники», «Терміново потрібні електрики...»⁶.

Одним з найважливіших завдань трудящих Києва, як і всього населення визволених територій, була відбудова промисловості й транс-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 26, оп. 2, спр. 3, арк. 161—162; Київська правда, 1944, 11 лют.

² История Киева. К., 1964. Т. 2, с. 501.

³ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сб. док. К., 1963, с. 365.

⁴ Брежнев Леонид Ілліч. Відродження. К., 1978, с. 5.

⁵ Київська правда, 1943, 16, 17 листоп.

⁶ За рубежом. 1975, № 14 (771).

порту з метою подання невідкладної допомоги діючій армії. Тому міська партійна організація, що на кінець листопада 1943 р. налічувала близько 1 тис. чол., насамперед визначила основні напрями відбудовних робіт, подбала про те, щоб на всіх провідних ділянках працювали комуністи⁷. 27 грудня 1943 р. відбулися збори партійного активу Києва, які відіграли важливу роль у мобілізації зусиль громадськості на виконання намічених заходів та посилення допомоги фронту⁸.

Вже наступного дня після визволення міста за сигналом заводського гудка одного з найбільших його підприємств «Ленінської кузні» зібралось 350 робітників. Від їх імені група ветеранів заводу звернулася до всіх робітників, інженерно-технічних працівників та інтелігенції Києва з листом, у якому закликала їх до творчої відбудовної праці. Через кілька днів у місті частково відновили роботу 75 підприємств. На заводі «Трансигнал», наприклад, почав діяти телефонний цех, на «Червоному екскаваторі» — ливарний, деревообробний і гри кузні, на хіміко-фармацевтичному заводі ім. Я. М. Свердлова — ампольний цех, дистиляційна установка і т. д.⁹

Використовуючи допомогу Радянської держави, капіталовкладення якої у промисловість і залізничний транспорт Києва в 1944—1945 рр. становили майже 1,5 млрд. крб.¹⁰ (з 18,2 млрд. крб., асигнованих на відбудову народного господарства України в цілому), а також місцеві ресурси, трудящі столиці УРСР самовіддано боролися за відродження промислових підприємств та нарощування їх виробничих потужностей. Величезну організаторську роботу у цій справі проводили партійні організації. Так, у серпні 1944 р. бюро Київського обкому КП(б)У розглянуло питання про хід відбудови верстатобудівного заводу ім. М. Горького і, вказавши на цілий ряд серйозних недоліків, визнало за необхідне допомогти колективу підприємства кваліфікованими кадрами¹¹.

Могутнім джерелом успішного розгортання відбудовних робіт та налагодження виробництва був трудовий героїзм робітників. Вказуючи на вирішальну роль робітничого класу на господарському фронті, В. І. Ленін у роки громадянської війни писав: «Рішучість робітничого класу, його непохитність здійснити свій лозунг — «ми скоріше загинемо, ніж здамося» — є не тільки історичним фактором, а й фактором вирішальним, перемагаючим»¹².

Трудові патріотичні звершення робітників та інженерно-технічних працівників мали важливе значення для відбудови такого об'єкта першорядного значення, як ТЕЦ-3. Протягом короткого часу були розібрані завали, вивезені тисячі тонн щебеню та понівеченого заліза. Головний інженер ТЕЦ Г. А. Дядюша разом з прорабом Г. В. Гудим виготовили спеціальні пристосування, за допомогою яких вдалося без демонтажу, гідравлічними домкратами підняти котел № 1 і поставити його на місце. Оскільки на будівництві не було мулярів, захисник Сталінграда інвалід Вітчизняної війни Г. П. Кузнецов організував жіночу бригаду і навчив її членів мулярської справи. Тільки завдяки цьому на будові вдалося вчасно здійснити обмуровку котлів^{12-а}.

Активну участь у відродженні міста брали комсомольці, які на заклик міськкому ЛКСМУ створювали спеціальні виробничі бригади. У 1944 р. на відбудові Київського залізничного вузла, наприклад, юна-

⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 779, оп. 1, спр. 152, арк. 37.

⁸ Київська правда, 1943, 29 груд.

⁹ Історія Києва, т. 2, с. 503.

¹⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 1292, арк. 29.

¹¹ Там же, спр. 412, арк. 8.

¹² Ленін В. І. Доповідь Центрального Комітету, 29 берез.: IX з'їзд РКП(б), 29 берез.— 5 квіт. 1920 р.— Повне збір. творів, т. 40, с. 238.

^{12-а} Київська правда, 1944, 13 серп.

ки і дівчата відпрацювали в позаурочний час 111 тис. людино-годин. Справжній трудовий героїзм виявила молодь у процесі відбудови Дарницького вузла, за що ЦК ВЛКСМ нагородив комсомольські організації Дарницького району Почесною Грамотою. На відбудову станції Київ-Пасажирський працювали 2 тис. комсомольців і молоді, тобто 40% загальної кількості осіб, зайнятих на цих роботах. Всього було відновлено 435 км залізничної колії, 573 стрілочних переводи, 61 будівлю¹³.

Завдяки масовому трудовому героїзмові киян, насамперед робітників, до ладу ставало дедалі більше промислових об'єктів. Якщо в грудні 1943 р. у місті діяло близько 100 підприємств місцевого, республіканського і союзного підпорядкування, то в травні 1945 р. — 400, а в грудні — уже 734¹⁴.

Одним з найважливіших завдань партійних, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій була боротьба за підвищення продуктивності праці, збільшення виробництва продукції. Велике значення в цій справі мав розвиток усіх форм соціалістичного змагання. В той час на заклик комсомольської організації міста на підприємствах почали створюватися комсомольсько-молодіжні бригади. Їх кількість постійно зростала. Так, якщо в травні 1944 р. у Києві таких бригад налічувалося лише близько 150 (1211 членів), то в липні 1945 р. — 667 (5260 членів). 123 з них за доблесну працю було присвоєно звання фронтівих¹⁵.

Уже в перші дні після визволення комсомольсько-молодіжні бригади з'явилися на заводі «Ленінська кузня». Через рік їх там налічувалося 40, з них 15 завоювали звання фронтівих. Найбільше відзначилися бригади А. Говоровського та А. Свердличенко, які виконували норми на 600%. До 27-ї річниці Великого Жовтня комсомольська організація заводу зобов'язалася підвищити продуктивність праці кожного молодого робітника на середньому на 10%¹⁶.

Широко впроваджувався на підприємствах Києва передовий досвід бригадира зварювальників Челябінського тракторного заводу Є. П. Агаркова — ініціатора змагання за високу організацію праці. Так, комсомольсько-молодіжна бригада І. Орадовського із заводу ім. Артема, застосувавши метод новатора, добилася систематичного виконання планових завдань на 300—400%, навіть незважаючи на те, що кількість її членів зменшилася на 3 чол.¹⁷

Велика увага приділялася на заводах і фабриках міста підготовці кваліфікованих фахівців з числа молодих колгоспників. Адже тільки в машинобудівній промисловості Києва вони становили 60% робітників, які вперше прийшли на виробництво. Так, на заводі ім. Лепсе колишня колгоспниця О. Гончар уже через півроку роботи з учнів була висунута на посаду помічника майстра. Очолювана нею бригада щомісяця виконувала план на 180—190%¹⁸. Кращою комсомольсько-молодіжною бригадою Києва в 1944 р. стала бригада Л. Гришани. Кожен її член виконував норму на 150—300%, а бригадир — на 400%. Передовому колективу було вручено перехідний Червоний прапор Київського міськкому комсомолу¹⁹.

¹³ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 430, арк. 119; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 1237—1238, арк. 208—209; ф. 7, оп. 10, спр. 86, арк. 284; Історія Києва, т. 2, с. 506.

¹⁴ Київська правда, 1945, 20 квіт.; Історія Києва, т. 2, с. 518.

¹⁵ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 779, оп. 1, спр. 12, арк. 71; ф. 1616, оп. 1, спр. 21, арк. 209.

¹⁶ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 430, арк. 120.

¹⁷ Київська правда, 1945, 31 січ.

¹⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 430, арк. 12, 14.

¹⁹ Київська правда, 1944, 28 квіт.

Самовіддана праця робітничого класу сприяла швидкому налагодженню чіткого трудового ритму на підприємствах столиці України, систематичному виконанню і перевиконанню ними виробничих програм. Так, верстатобудівний завод ім. Горького першу свою продукцію дав у березні 1944 р., а вже через квартал перевиконав план на 200%. На 120—150% перекирвали денні норми колективи заводів «Ленінська кузня», «Укркабель», ім. Лепсе, «Арсенал», «Більшовик», ім. Письменного, 6-ї взуттєвої фабрики. 90% підприємств міста систематично виконували плани. У 1944—1945 рр. промисловість Києва випустила продукції на 662 млн. крб.²⁰ Виробництво електроенергії в 1945 р. досягло 26%, а випуск валової продукції промисловості області — 25% довоєнного рівня²¹. При цьому, незважаючи на величезні труднощі, колективи ряду підприємств навіть перевершили довоєнний рівень виробництва. Так, обсяг продукції заводу ім. Лепсе в 1945 р. збільшився порівняно з 1941 р. у 4 рази, заводу «Укркабель» — в 3, ім. Артема — майже в 2 рази.

З перших днів відбудови в цехах заводів і фабрик Києва було організовано виконання замовлень фронту. Так, робітники «Ленінської кузні» і «Арсеналу» ремонтували важкі танки, «Червоного екскаватора» та заводу ім. Лепсе — випускали запасні частини для бойової техніки. Невдовзі після визволення міста на заводах ім. Артема, «Більшовик», «Ленінська кузня», «Арсенал» за допомогою нескладного обладнання і верстатів, що приводилися в дію вручну, оскільки електроенергії ще не вистачало, було виготовлено велику кількість кріпильних деталей для київських висоководних мостів. Усі швейні фабрики і майстерні виготовляли й лагодили армійське обмундирування. Активну участь у цій справі брали трудячі міста, які в 1944 р. полагодили понад 2 млн. комплектів білизни і верхнього одягу²².

Ударна праця виробничих колективів дістала високу оцінку партійних, радянських і профспілкових органів: 23 підприємства міста 67 разів нагороджувалися перехідними прапорами Державного Комітету Оборони, ВЦРПС і наркоматів, десятки заводів були відзначені преміями за підсумками Всесоюзного соціалістичного змагання²³.

Героїчною сторінкою трудової епопеї населення Києва і області стала відбудова центральної магістралі міста — Хрещатика та прилеглих до нього вулиць. Про труднощі, які треба було подолати, красномовно свідчать такі дані. Із загального обсягу 3636 тис. м³ зруйнованих і спалених будинків 2600 тис. м³ підлягали розбиранню. Вага будівельного сміття та металобрухту на всій зруйнованій території центру Києва становила 1055 тис. т²⁴.

1 березня 1944 р. на Хрещатику та прилеглих вулицях розгорнулися масові відбудовні роботи. Комуністична партія і Радянський уряд приділили їм величезну увагу. Було створено спеціальне Управління по реконструкції та відбудові Хрещатика, асигновано необхідні кошти, виділено понад 40 тис. одиниць різних інструментів тощо²⁵. В умовах воєнного часу в цій справі доводилося долати численні труднощі. Так, у розпорядженні Управління налічувалося тільки 1300 робітників та інженерно-технічних працівників замість необхідних 10 тис., 5 автомашин замість 100, 200 коней замість 900²⁶. У квітні 1944 р. в Раднаркомі УРСР відбулася нарада будівельників і архітекторів, на якій обговорювалися питання, пов'язані з відбудовою та ре-

²⁰ Історія Києва, т. 2, с. 518.

²¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 1292, арк. 29—30.

²² Там же, арк. 29; спр. 430, арк. 55; Київська правда, 1944, 6 листоп.

²³ Київська правда, 1945, 31 січ.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 2312, арк. 56.

²⁵ Там же, спр. 1133, арк. 1.

²⁶ Там же, спр. 2310, арк. 13.

конструкцією Хрещатика²⁷. Особлива увага була приділена архітектурному оформленню центральної магістралі столиці Радянської України.

Велику роль у відбудові Хрещатика та прилеглих до нього вулиць відіграла патріотична ініціатива широких мас населення, які на заклик партійних і радянських органів прийшли на допомогу будівельникам. Трудящим кожного з восьми районів міста було виділено певну ділянку, намічено обсяг робіт, якими безпосередньо керували перші секретарі райкомів партії.

За прикладом Сталінграда і Воронежа відбудова центральних вулиць Києва здійснювалася в основному методом «народної будови», тобто представниками всіх верств населення добровільно, безплатно, у вільний від роботи час і власним інвентарем. Ще в лютому 1944 р. важливу ініціативу виявили домогосподарки будинків № 10, 12, 14 по вулиці Леніна. Жінки зібрали для будівельників, що працювали на Хрещатику, 26 кг цвяхів та велику кількість інструментів. Крім того, вони зобов'язалися працювати на відбудові не менше 5 годин на тиждень. Цей почин був схвалений Київським міськкомом партії²⁸.

З початком відбудовних робіт на Хрещатику робітники, службовці, студенти, учні — всі кияни брали в них найактивнішу участь. Лише за перші 20 днів березня тут відпрацювали понад 50 тис. трудящих. У літні місяці їх кількість досягала 15 тис. чол. щодня. Так, бригада добровольців з «Укрспецзв'язку», очолювана В. С. Колосом, у 1944 р. працювала на «Хрещатикбуді» 150 разів, систематично виконуючи норму на 500 і більше процентів. Рішенням міськкому партії та міськвиконкому за членами цієї бригади було закріплено постійний об'єкт — зруйнований п'ятиповерховий будинок по вулиці Червоноармійській № 49. Вони вручну винесли звідти 6,5 тис. м³ будівельного сміття, розвантажили і перенесли на поверхи близько 100 тис. цеглин, балки, труби, батареї парового опалення тощо. За успіхи у відбудові столиці України бригаді під керівництвом В. С. Колоса було вручено перехідний Червоний прапор Київського міськкому партії та міськради, а колективу «Укрспецзв'язку» надано право заселити цей будинок. Майже 200 колективів підприємств і установ міста наслідували приклад передової бригади.

В авангарді патріотичного руху за відбудову столиці республіки йшла молодь. Обком ЛКСМУ звернувся до сільських юнаків і дівчат з відозвою, в якій, зокрема, говорилося: «Нам, комсомольцям і молоді Київщини, партія і уряд дали відповідальне і почесне завдання: відбудувати столицю України — наш рідний Київ. На відбудові Києва працюй так, як воюють наші герої на фронті!»²⁹ Обласна комсомольська організація мобілізувала на відбудову житлового фонду Києва 10 тис. чоловік сільської молоді, переважно дівчат³⁰. Сільське населення, вірне союзу робітничого класу і колгоспного селянства, подавало киянам велику допомогу в усуненні дефіциту робочої сили та в постачанні продовольства.

Вже на 1 червня 1944 р. на Хрещатику та прилеглих до нього вулицях працювало 456 комсомольсько-молодіжних бригад³¹. Заслууженою славою користувалися бригади робітниць швейної фабрики на чолі з О. Хавро, робітників заводу «Укркабель» (бригадир А. Сурова), трамвайників (бригадир Л. Верба), студентів Інституту харчової промисловості (бригадир У. Савицька) та багато інших, які перевиконували виробничі завдання у 2—3 рази.

²⁷ Там же, ф. 26, оп. 2, спр. 11, арк. 21.

²⁸ Київська правда, 1944, 5 лют.

²⁹ ЦА ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 103, арк. 296.

³⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Док. и материалы в 3-х томах. К., 1980. Т. 3, с. 375.

³¹ Київська правда, 1944, 24 трав.

За ініціативою Ленінського райкому партії розпочалося масове навчання юнаків і дівчат будівельних професій. Протягом 1944 р. лише у стахановських школах «Хрещатикбуду» було підготовлено понад 200 кваліфікованих будівельників³².

До кінця листопада 1944 р. роботи по розбиранню завалів у районі Хрещатика підійшли до кінця. Були розчищені майданчики для нового будівництва площею 300 тис. кв. м, вивезено 52 тис. т будівельного сміття³³. Особливо трудомістким виявилось спорудження на Хрещатику колектора довжиною 1274 м, яке здійснювалося взимку і влітку 1945 р. Загалом до весни 1945 р. на відродженні центру міста кияни відпрацювали на громадських засадах понад 400 тис. людиноднів, розібравши понад 500 тис. т завалів³⁴.

Поряд із заходами по відбудові центральної частини столиці республіки партійні та радянські органи, громадськість багато зробили для відбудови й ремонту житлових будинків, підприємств та комунального господарства в інших районах Києва. До березня 1945 р. в місті було вже відбудовано 232 тис. кв. м житлоплощі (30% усього зруйнованого житлового фонду) і відремонтовано 746 тис. кв. м³⁵. Багато будинків і квартир (не менше 20%) відбудували й відремонтували самі кияни. Крім того, вони здійснили значні роботи по очистці, асфальтуванню та озелененню дворів і вулиць, а також по благоустрою та впорядкуванню приміщень і територій підприємств.

Заходи, вжиті до відновлення житлового фонду Києва, дали змогу вже до кінця війни частково ліквідувати величезний дефіцит у житлі, забезпечити ним значну кількість реєвакуйованого населення, в тому числі багатьох спеціалістів народного господарства. Якщо на 1 січня 1944 р. в місті мешкало 250 тис. чол. (28% довоєнної кількості населення), то через рік — 472 тис.³⁶

Відразу ж після вигнання фашистів із столиці Української РСР партійні й радянські органи, дотримуючись найголовнішої заповіді Комуністичної партії та Радянської держави — у будь-яких умовах піклуватися про благо радянських людей, приділили першочергову увагу налагодженню продовольчого постачання та побутових умов киян, які в роки окупації зазнали неймовірних страждань. Насамперед були відбудовані хлібопекарні, їдальні, продовольчі магазини. Разом з передовими частинами Червоної Армії в Київ для організації постачання населення прибули працівники «Головхлібу» та інших продовольчих органів. Тоді ж у місто було доставлено 25 ешелонів з продовольством і предметами першої необхідності, завезено 300 т гасу, 38,5 т картоплі³⁷. Невдовзі після визволення населення одержало з фондів спеціалізованого постачання майже 20 тис. т хлібопродуктів³⁸. Значною мірою задоволенню попиту на продукти харчування сприяв розвиток городництва, яким у 1945 р. займалося 50% киян.

Поступово життя у сплюндрованому фашистами місті налагоджувалося. До січня 1944 р. були введені в дію дві турбіни ТЕЦ, до травня — значна ділянка водопровідної мережі, до червня — відновлено трамвайний рух на 6 маршрутах, а до січня 1945 р. — тролейбусний. Було також відкрито 14 поліклінік і лікарень. Навіть у той тяжкий період Комуністична партія і Радянський уряд, виявляючи далекоглядність, дбали не тільки про насущні потреби столиці Радянської України, а й про її розвиток у перспективі. Так, у 1944 р. було прий-

³² ЦА ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 103, арк. 298.

³³ Київська правда, 1944, 22 листоп.

³⁴ Київська правда, 1945, 20 квіт.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 26, оп. 2, спр. 31, арк. 6; Київська правда, 1945, 30 берез.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 26, оп. 2, спр. 3, арк. 179; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 19, спр. 2, арк. 143—144.

³⁷ Київська правда, 1943, 21 листоп.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 1645, арк. 24.

нято рішення про будівництво Київського метрополітену, а в 1945 р. розгорнулися підготовчі роботи по спорудженню газопроводу Дашава — Київ.

Запорукою трудового піднесення населення визволеного міста була невтомна ідейно-виховна та культурно-освітня робота, що її проводили партійні організації. Лише протягом перших десяти днів після вигнання ворога спеціальні бригади пропагандистів прочитали киянам більш як 150 доповідей і лекцій, провели 250 бесід, охопивши ними 55 тис. чол. У листопаді 1943 р. в місті працювали 950 агітаторів, а в 1945 р. — уже 6 тис.³⁹ Ще до визволення столиці УРСР, 28 жовтня 1943 р., вийшов перший номер газети «Київська правда» — органу обкому партії та обласної Ради депутатів трудящих. Пізніше у Києві, на «Хрещатикбуді», почали працювати виїзні редакції газет «Труд» і «Київська правда».

З величезним інтересом трудящі столиці України знайомилися з новими кінофільмами, присвяченими героїчній боротьбі радянського народу проти фашизму. Як відзначалося в інформації Київського міськкому партії, «на сеансах зали переповнені... Вигуками «ура» супроводжуються кадри кінохроніки, де показано переможний наступ Червоної Армії»⁴⁰. В перші дні після визволення у місті працювало 4 кінотеатри, а вже в 1944 р. їх стало 13. За цей же час удвічі зросла кількість міських бібліотек, втричі — клубів. На початку 1944 р. відновив роботу Український радіокомітет, а в квітні того ж року відкрився Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна.

Надзвичайно важливим завданням, що постало перед партійними і державними органами, всією громадськістю в процесі нормалізації обстановки у визволеному місті, була відбудова та відновлення діяльності загальноосвітніх шкіл, вузів, закладів науки і культури. Заняття у школах розпочалися вже 20 листопада 1943 р. В цей день у тридцять одній школі Києва сіли за парти 13 тис. учнів і приступили до роботи майже 500 учителів⁴¹. Педагоги та діти самі приводили в порядок приміщення, ремонтували меблі, поповнювали літературою шкільні бібліотеки, заготовляли дрова. До кінця 1944/45 навчального року в місті діяло майже 100 шкіл, в яких навчалось 68 тис. дітей⁴².

Складним був і процес відновлення роботи вузів. Велику роль у відбудові їх навчально-матеріальної бази відіграли студентські бригади штукатурів, теслярів, сантехніків, слюсарів. Так, на відбудові Київського державного університету невтомно працювали бригади на чолі з М. Плютою, В. Дикою, О. Квашенко, які виконували норми на 200—250%. 15 січня 1944 р. в ньому почалися заняття, до яких приступили 500 майбутніх спеціалістів. У червні 1944 р. із Кзил-Орди до столиці України повернулися евакуйовані туди у 1941 р. викладачі та студенти КДУ. На початку 1944/45 навчального року на 13 факультетах університету навчалися 2100 чол. Серед 290 викладачів цього вузу було 13 академіків і 10 членів-кореспондентів АН УРСР, 52 доктори наук⁴³.

Великих успіхів у підготовці лікарів протягом короткого часу добився Київський медінститут, що відновив роботу 13 грудня 1943 р. Після повернення з евакуації великої групи викладачів і студентів вузу на 5 його факультетах та 54 кафедрах у 1944/45 навчальному році працювали понад 300 професорів і викладачів, у тому числі 8 академіків і членів-кореспондентів АМН СРСР та АН УРСР, а

³⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 633, арк. 9; оп. 16, спр. 70, арк. 4.

⁴⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 20, арк. 9.

⁴¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 166, арк. 9—25.

⁴² Історія Києва, т. 2, с. 521.

⁴³ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 158, оп. 1, спр. 2, арк. 85.

курс навчання тут проходили 3411 студентів, 650 з яких стали того року дипломованими лікарями⁴⁴.

Про досягнення працівників вищої школи столиці УРСР в досліджуваний період переконливо свідчать такі дані: якщо невдовзі після визволення міста в ньому діяло 11 вузів, де навчалися 513 студентів, то на кінець війни в Києві налічувалося 22 вузи, у яких здобувало вищу освіту 18,3 тис. чол.⁴⁵

Як завдання, що має важливе політичне і народногосподарське значення, розглядали партійні й радянські органи столиці УРСР відновлення діяльності науково-дослідних установ. Уже наступного дня після визволення міста в статті, надрукованій «Київською правдою», група вчених від імені наукових працівників Києва висловила готовність «віддатись повністю відбудовній творчій праці»⁴⁶. До 1 грудня 1943 р. у місті налічувалося близько 450 вчених⁴⁷.

У листопаді 1943 р. з Москви до Києва прибули представники АН УРСР на чолі з її віце-президентом О. В. Палладіним, які провели значну підготовчу роботу для переїзду в столицю Радянської України Академії наук республіки. Перша група її вчених приїхала до Києва 25 березня 1944 р., а вже через тиждень було проведене перше після повернення в рідне місто засідання Президії АН УРСР. На першочергові відбудовні роботи для Академії наук республіки виділялося 24,4 млн. крб. Крім того, партія і уряд вжили заходів до реорганізації її інститутів, тимчасово укрупнених у період евакуації. На кінець війни в системі АН УРСР діяло 29 наукових інститутів та установ, у яких працювали 50 академіків, 63 члени-кореспонденти та понад 600 інших наукових працівників⁴⁸.

З поверненням до столиці України творчих спілок письменників, композиторів, художників активізувалося культурне життя в Києві. 23 грудня в місті відбувся перший літературний вечір, на якому з киянами зустрілися А. Головка, А. Малишко, О. Носенко, Ю. Мартич та інші письменники⁴⁹. В 1944—1945 рр. зустрічі діячів культури з робітниками, студентами, службовцями міста, художні виставки стають звичайним явищем.

Перемоги Червоної Армії, визволення Києва від фашистів викликали у працівників літератури і мистецтва приплив творчої паснаги. Яскраві твори написали в цей час письменники і поети П. Тичина, М. Рильський, П. Панч, О. Копиленко, композитори Б. Лятошинський, М. Вериківський, П. Козицький, Л. Ревуцький, художники О. Шовкуненко, К. Трохименко, В. Касіян, М. Шаронов та ін. Глибоко патріотичним змістом пройняті цикл віршів М. Бажана «Київські етюди», п'єса Л. Дмитерка «Хрещатий яр», батальні полотна М. Глушенка «Дорога на Київ», О. Пашенка «Київ 1944 року» та інші твори.

Оглядом досягнень діячів культури республіки стали проведені в цей період пленуми спілок художників (травень 1944 р.), письменників (червень 1944 р.) та композиторів України (травень 1945 р.), на яких високу оцінку дістали, зокрема, й здобутки творчих працівників столиці УРСР.

Уже в листопаді 1943 р. партійні і радянські організації подбали про створення в місті тимчасових театральних та естрадних колективів для обслуговування воїнів діючої армії і населення. Такою, наприклад, була трупа музичного театру, що працював у приміщенні театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. 14 листопада 1943 р. тут

⁴⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 154, арк. 31.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 2, спр. 91, арк. 175.

⁴⁶ Київська правда, 1943, 7 листоп.

⁴⁷ Київська правда, 1943, 4 груд.

⁴⁸ Вісн. АН УРСР, 1980, № 5, с. 9.

⁴⁹ Київська правда, 1943, 25 груд.

було дано великий концерт на честь визволителів міста — бійців і офіцерів Червоної Армії. Повернувшись з евакуації, артисти театру опери та балету протягом сезону 1944—1945 рр. поставили 8 опер і 3 балети, показали 176 спектаклів, які подивилися 168 тис. глядачів. Велику роботу проводив цей прославлений колектив серед воїнів діючої армії. Так, у серпні 1944 р. Військова рада 57-ї армії 3-го Українського фронту оголосила подяку одній з фронтових бригад театру. При цьому відзначалося, що «якістю своїх виступів бригада артистів добилася великої популярності серед частин армії»⁵⁰. Великим успіхом у глядачів користувалися колективи російського драматичного театру ім. Л. Українки та українського драматичного театру ім. І. Франка, які повернулися з евакуації в 1944 р. У їх складі грали такі відомі актори, як М. Белоусов, А. Бучма, В. Добровольський, Ю. Лавров, М. Романов, Ю. Шумський та багато інших.

Новими творчими здобутками ознаменувалася робота кінематографістів міста. Незадовго до закінчення війни на Київській студії були завершені такі художні фільми, як «Нескорені» за повістю Б. Горбатова (режисер М. Донської), «Зигмунд Колосовський» (режисери С. Навроцький і Б. Дмоховський), «В далекому плаванні» за мотивами творів К. М. Станюковича (режисер В. Браун), що мали свого часу помітний успіх у глядача. Майже 140 кіножурналів та короткометражних стрічок випустив після повернення в Київ до кінця війни колектив студії хронікальних фільмів⁵¹.

Велике значення для успішного відродження столиці України мала всебічна допомога, що її подали киянам усі братні народи СРСР. Зусиллями трудящих десятків міст країни був створений фонд відбудови Києва. Перший внесок (10 тис. крб.) у нього зробили трудящі Хабаровського краю. Кілька мільйонів карбованців внесли до цього фонду івановські колгоспники, оленярі Якутії, бавовнярі Таджикистану. Колективи підприємств Поволжя допомагали відбудовувати заводи «Арсенал» і «Ленінська кузня», хіміки Уралу — «Більшовик», енергетики Омська — «Точелектроприлад», зв'язківці Новосибірська — телефонну станцію і т. д.

Майже щодня залізнична станція Київ-2 приймала ешелони з устаткуванням, інструментами, сировиною, будівельними матеріалами, що надходили із Свердловська й Горького, Ташкента й Москви, Ленінграда й Казані. Канаські вагоноремонтники (Чуваська АРСР) взяли шефство над відбудовою Дарницького вагоноремонтного заводу. Вони відправили на його адресу велику кількість обладнання, запасних частин та інструментів, виготовлених у позаурочний час⁵².

Особливо яскраво братерська співдружність народів СРСР виявилася в ході відбудови Хрещатика. Замовлення «Хрещатикбуду» виконували понад 120 підприємств країни. Зокрема, ешелон з різноманітними матеріалами і механізмами прибув з Ярославля, 2 вагони сортового заліза і труб — з Пермі. Нафтобітум надіслали нафтовики Баку і Сизрані, будівельний ліс — залізничники Амурської і Північно-Печорської залізниць та лісоруби Карело-Фінської РСР⁵³. Відправляючи відбудовникам Хрещатика свої подарунки — 3 вагони бляхи, 2 вагони цвяхів і 10 тис. відер, робітники Чермозького заводу Пермської області у своєму листі киянам писали: «Бажаємо Вам нових успіхів у відбудовних роботах і запевняємо Вас, що колектив Чермозького металургійного заводу зробить усе, щоб сильніше допомогти у від-

⁵⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 157, арк. 53.

⁵¹ Там же, ф. 166, оп. 3, спр. 307, арк. 30.

⁵² И ж о й к и н А. Ф. Рабочий класс Чувашии в годы Великой Отечественной войны. Чебоксары, 1961, с. 104.

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 1133, арк. 46; УІЖ, 1978, № 5; Київська правда, 1944, 4 листоп.

будові Києва — матері міст руських, прекрасної столиці Радянської України»⁵⁴.

Важливу роль у відродженні міста відігравали також виробничі зв'язки киян з трудящими промислових центрів інших братніх республік. Особливе значення мало встановлення таких зв'язків між Києвом і Сталінградом, у діяльності будівельних організацій яких було багато спільного. Навесні 1944 р. кияни звернулися до сталінградців з проханням поділитися з ними досвідом організації відбудовних робіт. Трудящі міста на Волзі не тільки дали українським колегам цінні поради, а й направили в Київ у липні 1944 р. свою делегацію на чолі з секретарем обкому партії І. І. Бондарем. У лютому 1945 р. в Сталінграді побувала делегація відбудовників Києва⁵⁵.

Істотну допомогу закладам науки і культури столиці Радянської України подали відповідні установи братніх республік. Відомі вчені Москви, Ленінграда та інших культурних центрів країни взяли безпосередню участь у налагодженні роботи Академії наук УРСР, науково-дослідних інститутів та вузів Києва. Так, у жовтні — листопаді 1944 р. перед студентами вузів міста з лекціями виступали академіки В. М. Образцов, Є. В. Тарле, К. В. Островітянов та інші. Для участі в розробці проектів реконструкції Хрещатика у квітні 1944 р. до Києва приїздили віце-президент Академії архітектури К. С. Алабян, академік О. В. Щусев, відомі московські архітектори О. В. Власов, А. Є. Страментов, Д. М. Чечулін. Завдяки допомозі працівників Центрального музею В. І. Леніна у Москві та його ленінградського філіалу, а також художників Вірменії і Білорусії стало можливим своєчасне відкриття Київського філіалу музею В. І. Леніна⁵⁶.

Велике значення для налагодження діяльності розорених фашистами київських вузів мала матеріальна підтримка, що була подана їм братніми закладами вищої школи. Так, Московський і Ленінградський університети допомогли відбудовувати навчально-лабораторну базу КДУ, а колектив Челябінського медичного інституту і громадськість міста надіслали своїм київським колегам 10 вагонів з дефіцитними матеріалами та інструментами⁵⁷.

Надзвичайним патріотичним піднесенням характеризувалося суспільно-політичне життя в Києві після вигнання фашистів. Політичну активність трудящих спрямовувала міська партійна організація. За рахунок кращих представників робітничого класу та інтелігенції столична парторганізація швидко зросла кількісно і якісно, організаційно зміцніла і зайняла авангардні позиції на всіх ділянках суспільного життя. До початку звітно-виборної кампанії 1944—1945 рр. в ній налічувалося вже близько 14 тис. комуністів, об'єднаних у 619 первинних організаціях⁵⁸. Перші підсумки відбудовних робіт у Києві підбила VIII міська партконференція, що відбулася 25—27 січня 1945 р.

Велику роль у відбудові зруйнованого ворогом господарства та налагодженні суспільно-політичного життя трудящих столиці України відігравали виконавчий комітет Київської міськради, а також виконкоми Рад, що почали діяти в усіх восьми районах міста. Оскільки багато депутатів в умовах воєнного часу вибуло із складу Рад, їх функції тимчасово виконували громадські активісти, які широко залучалися до роботи в постійно діючих комісіях державних органів. Значно активізували свою діяльність також міська комсомольська організа-

⁵⁴ Правда України, 1944, 12 сент.

⁵⁵ Київська правда, 1944, 4 лип.; 1945, 2 берез.

⁵⁶ Київська правда, 1944, 2 квіт.

⁵⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, К., 1975.

Т. 3, с. 298.

⁵⁸ Київська правда, 1945, 2 лют.

ція, в якій до кінця війни налічувалося 24 тис. членів ВЛКСМ⁵⁹, та профспілкові організації.

Після визволення Києва у місті були створені спеціальні тсоавіахімівські команди по розмінуванню його території. До їх складу входили 15 тис. чол. В 1944—1945 рр. вони знешкодили 335 тис. бомб, мін і снарядів на площі в 65,6 тис. га. За цей же час на тсоавіахімівських навчальних пунктах Києва було підготовлено майже 20 тис. військових спеціалістів⁶⁰.

Виявляючи високу політичну свідомість, кияни активно включилися у всенародний рух за подання всебічної допомоги Червоній Армії. Загалом разом з передплатою на державні воєнні позики населення столиці республіки в 1943—1945 рр. здало на зміцнення оборондатності Радянської держави майже 300 млн. крб.⁶¹ За ініціативою колективу заводу «Більшовик» у лютому 1944 р. на кошти трудящих міста розпочалося будівництво танкової колони «Київ», яка була передана 3-й гвардійській танковій армії під командуванням генерала П. С. Рибалка.

Масового характеру набули зв'язки киян з воїнами діючої армії, насамперед з бійцями і командирами дивізій, що визволяли їх рідне місто і носили почесне найменування «Київських». Так, наприкінці 1943 р. трудящі столиці України зібрали для них понад 10 тис. новорічних подарунків, у тому числі 150 особливо цінних для Героїв Радянського Союзу, написали велику кількість вітальних листів фронтовикам⁶². Урочисто зустрічали мешканці міста представників «Київських» дивізій, які в 1944—1945 рр. приїздили у столицю УРСР на святкування річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, Днів міжнародної солідарності 1 Травня та Червоної Армії.

14 жовтня 1944 р., коли в Києві урочисто святкувалося завершення визволення території Радянської України від фашистів, у місто прибули делегації воїнів 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських і 1-го Білоруського фронтів. Вони зустрічалися з киянами на мітингах, побували на підприємствах, у вузах.

Важливою формою допомоги трудящим фронтам було шефство над військовими госпіталями і пораненими воїнами. Одразу ж після визволення Києва його населення на власні кошти організувало ряд госпіталів. Перший з них прийняв поранених уже 7 листопада 1943 р. В місті активно діяв Комітет допомоги пораненим бійцям. У 40 госпіталях, розміщених у столиці республіки, безплатно і постійно працювали 700 ентузіастів⁶³. Лише в 1944 р. громадськість міста й області зібрала і передала для госпіталів майже 1500 т різних продуктів, худобу, птицю, 5 тис. штук білизни і постільних речей, багато меблів. За цей же час силами артистів та учасників художньої самодіяльності у київських госпіталях було дано майже 900 концертів. Крім того, організовано 460 кіносеансів, прочитано близько 20 тис. лекцій та бесід⁶⁴.

В 1943—1945 рр. населення столиці УРСР взяло активну участь у поданні матеріальної підтримки сім'ям військовослужбовців, інвалідам війни, дітям, які залишилися без батьків. З метою створення позабюджетного фонду матеріальних і грошових коштів для централізованого розподілу серед тих, хто потребував допомоги, у місті прово-

⁵⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 779, оп. 1, спр. 152, арк. 37.

⁶⁰ Київська правда, 1945, 14 квіт.

⁶¹ Київська правда, 1945, 31 січ.; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 919, арк. 69.

⁶² Київська правда 1943, 31 груд.

⁶³ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 413, арк. 64—65.

⁶⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 953, арк. 29; оп. 34, спр. 47, арк. 41; оп. 14, спр. 953, арк. 29.

дилися місячники, декадникі, суботники, недільники. В одному з таких місячників, що тривав з 20 вересня по 20 жовтня 1944 р., взяли участь 33 тис. чол. Сім'ям фронтовиків, інвалідам війни було передано велику кількість продовольства та палива, багатьом відремонтовано квартири. Благородний почин патріотів був схвалений Київським обкомом партії⁶⁵. У 1945 р. фонд громадської допомоги сім'ям військовослужбовців, інвалідам війни, дітям-сиротам становив у Києві та області 4653 тис. крб., понад 8 тис. т продуктів харчування, 2717 голів худоби, 48 тис. кубометрів дров, 83 т торфу і т. д.⁶⁶

Завершальний період Великої Вітчизняної війни характеризувався надзвичайним напруженням усіх духовних і фізичних сил радянського народу, який, продовжуючи винятково тяжку боротьбу з гітлерівським агресором, розгорнув грандіозні відбудовні роботи на визволеній території. Страхіття фашистської окупації не тільки не підірвали морального духу радянських людей, у тому числі й жителів Києва — одного з найбільших міст нашої країни, що опинилося під п'ятою загарбників, а й посилили в них прагнення зробити все для остаточного розгрому ворога.

Звичайно, за короткий строк, що минув після вигнання фашистів із столиці Радянської України і до закінчення війни, не могли бути заліковані всі рани, завдані Києву в період окупації. Але вдалося зробити головне: врятувати від загибелі місто та його жителів, провести першочергові відбудовні роботи, створити умови для розгортання у післявоєнний період процесу відродження і дальшого розвитку промисловості, установ науки і культури, міського господарства Києва, закласти надійний фундамент для справжнього розквіту міста.

⁶⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 15, спр. 41, арк. 82.

⁶⁶ Там же, оп. 14, спр. 953, арк. 18—19; спр. 1836, арк. 67, 105—108.

ВІДОБРАЖЕННЯ ДЕЯКИХ ПОДІЙ З ІСТОРІЇ КИЄВА В ЛІТОПІСУ ЯНА БІНВІЛЬСЬКОГО

Ю. А. МИЦИК (Дніпропетровськ)

Минуле столиці Радянської України — міста-героя Києва дедалі частіше стає предметом дослідження вчених. Відтворення ж якомога повнішої його історії неможливе без залучення нових джерел, зокрема й літописних.

Одне з них коротко розглядає автор даного повідомлення. У 1978 р. у відділі рукописів бібліотеки АН СРСР у Ленінграді в рукописному збірнику середини ХУП ст. ним було виявлено літопис, складений киянином Яном Бінвільським¹.

Ян Бінвільський народився в 1600 р., грамоти навчався у міського писаря. В 1633 р. він служив у міському самоуправлінні Миргорода, належав до заможного міщанства². На жаль, єдиним джерелом відомостей з біографії Я. Бінвільського є його літопис. Тому докладніше описати життєвий шлях хроніста немає можливості.

Літопис до кінця не доведено, він уривається на півслові. У більшості випадків автор не встиг навіть вписати дати подій, хоч завбач-

¹ Бібліотека АН СРСР. Відділ рукописів (далі — БАН СРСР. В. р.), 4.7.25. Літопис вміщено в збірнику на аркушах 381—427 зв. Про результати попереднього вивчення твору Я. Бінвільського див. у кн.: Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978, с. 29—31.

² БАН СРСР. В. р., 4.7.25, арк. 403, 411, 425 зв.—426 та ін.

ливо й залишив для них вільне місце на його сторінках. Відомості, що ввійшли до літопису, запозичено головним чином з трьох джерел: друкованих «Хроніки Польщі» (1597 р.), складеної М. та Й. Бельськими, «Компендіуму» (1625 р.) П. Демитровича та рукописної «Руської кроніки», яка охоплює події другої половини XVI — першої чверті XVII ст.³ Перші два джерела немає потреби детально характеризувати, оскільки вони вже досліджувалися істориками. «Руську кроніку» складено на основі галицько-волинської хроніки, створеної не пізніше 1615—1619 рр. Остання була також важливим джерелом для Львівського, Київського та Острозького літописів⁴.

При створенні літопису Я. Бінвільський використовував і деякі інші джерела. Так, розповідаючи про взяття турками Константинополя в 1453 р., він посилається на «Гисторию о том віри достойная и о смерти и рыцерских поступках цесаря Костянтина. Которая история пришла до рук монах»⁵. Очевидно, автор мав на увазі «Повість про взяття Цареграда турками». Я. Бінвільському були також відомі хроніка М. Стрийковського (1582 р.), давньоруський літопис типу Хлебниковського й, можливо, життя Ольги та Володимира. Він використав і власні спогади та народні перекази.

Літопис можна поділити на три частини. У першій з них (арк. 381—404), складеній переважно за матеріалами хроніки Бельських, розповідається про розвиток південноруських князівств, починаючи від розселення слов'ян та заснування Києва до смерті польського короля Стефана Баторія в 1586 р. Автор залучив також ряд відомостей з історії Росії, України й Польщі XIV—XV ст. (арк. 404—407 зв.).

У другій частині (арк. 407 зв.—424) в хронологічній послідовності викладаються події з історії Польщі — від напівлегендарного Леха (550 р.) до періоду правління Владислава IV, який був королем Речі Посполитої у той час, коли Я. Бінвільський створював літопис (тобто в 1647 р.). Цю частину написано майже виключно на основі відомостей «Компендіуму» П. Демитровича. Твір останнього є скороченим викладом хроніки М. Кромера (П. Демитрович також використав деякі свідчення з творів Я. Длугоша, М. та Й. Бельських та ін.).

І, нарешті, третя частина літопису (арк. 424—427 зв.) ґрунтується на «Руській кроніці». Деякі відомості, зокрема про спорудження мосту через Дніпро поблизу Вишгорода за часів київського князя Святополка-Михайла (1093—1113 рр.) та про освячення церкви Богородиці в Києво-Печерській лаврі, автор узяв з давньоруського літопису типу Хлебниковського.

Я. Бінвільський зафіксував ряд цікавих актів, що стосуються історії України XV — першої половини XVII ст. Це, зокрема, свідчення про хід селянсько-козацьких повстань під проводом С. Наливайка та Я. Острянина, похід запорожців у Крим у 1627—1628 рр. та ін. Деякі відомості безпосередньо стосуються історії Києва. Насамперед слід відзначити переказ, який має багато спільного з відомою легендою про богатиря Михайлика та хана Батия. Цю легенду, записану в 70-х роках XIX ст., ґрунтовно досліджував Ф. Сушицький. Він аргументовано обстоював гіпотезу, згідно з якою відомості про «обезлюднення» Києва після нашестя татаро-монгольських полчищ Батия були перебільшенням, і доводив, що така думка склалася після подій не 1240 р., а 1482 р., коли кримський хан Менглі-Гірей спалив майже все місто⁶. Цей важливий висновок, спрямований проти реак-

³ Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. Т. I—III; Demitrowicz P. Compendium. Lubecz, 1625. Примірник цього рідкісного видання зберігається у відділі рукописів та стародруків музею Чарторийських у Кракові (ПНР).

⁴ Докладніше про це див. у кн.: Мыцык Ю. А. Указ. соч., с. 30—31, 48—49.

⁵ БАН СРСР. В. р., 4.7.25, арк. 426 зв.

⁶ Сушицький Ф. До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батия.— Записки історико-філологічного відділу ВУАН. К., 1919. Т. 1, с. 86—98.

ційної концепції М. П. Погодіна, історика й публіциста офіційно-монархічного напрямку⁷, повністю підтверджується даними літопису. Подалий Я. Бінвільським переказ про боротьбу богатиря Михайлика з татаро-монгольськими поневолювачами є, по суті, найбільш раннім його записом. І що особливо важливо — в ньому йдеться не про татаро-монгольську навалу Батия, а про напад татар на Київ у 1482 р. Ось як про це сказано в літопису: «...Менди Кирей, цар орди перекопскої, злочестивий, взяв приступом Киев, у церквах побрал начини золотое и сребренное. На тот час был в Киве один попович, багатир. Стоячи на валу меском, из луку в кошу татарском убил царика. Где татаре, обачивши так силного багатира, з мешани киевскими учинили трактати таким способом, аби видали того, которий на вале з луку до коша стрелил, обещуючи княном отступити от места. И так мешчане киевские межю собою урядили, оного поповича видали, скоро так силно мужа позбили... И пусто стоял Киев до часов наших...»⁸. Важливим є також свідчення літопису про пожежу в Києві в 1608 р.: «...июля 18 дня замок киевский перун запалил на ден години 4. Тамже и церков пресвятое Б/огороди/ці згоріла. На тот час училем (Ян Бінвільський пише тут про себе.— Ю. М.) в школі у Києві, у Василя, писар/я/ местного. Было мне на тот час літ 8»⁹. Літописець сповіщає про окремі набіги татар на Київ наприкінці XVI — у першій половині XVII ст., про смерть київського митрополита І. Борецького (1631 р.), про призначення міським воеводою Я. Тишкевича та ін.

Особливу увагу привертає згадка про заснування Києва, якою починається літопис: «Киев заложенъ по Х(ри)сте літ 430»¹⁰. Ця дата перейшла до твору Бінвільського з хроніки М. Стрийковського, надрукованої в 1582 р. Наведемо уривок з останньої: «Головою всієї руської монархії був з давніх часів Київ, котрий заснував князь Кий у 430 році після народження Христа, як деякі вважають. Але руські хроніки через древність цього міста не можуть навести певного часу (його заснування)»¹¹. На жаль, нам не вдалося встановити, з твору якого зарубіжного хроніста було запозичене це повідомлення М. Стрийковським. У будь-якому випадку не виключено, що воно має під собою певну реальну основу. Важливим є і той факт, що в другій половині XVI—XVII ст. вітчизняні й зарубіжні істориографи датували заснування Києва, як і сучасні дослідники, V ст. н. е.

Літопис Я. Бінвільського має велике значення не лише тому, що він проливає світло на окремі невідомі раніше факти з історії нашого краю. Він є також цінною пам'яткою історичної думки XVII ст. Я. Бінвільський не просто описує події давньоруської історії, а й дає їм оцінку. Однак аналіз історичних поглядів літописця — це вже тема для окремої статті. Тут же ми відзначимо лише такі важливі моменти. Я. Бінвільський не копіює механічно свідчення зарубіжних хронік, а прагне, хоч іноді, можливо, й наївно, критично їх осмислити¹².

У своєму критичному ставленні до іноземних джерел Бінвільський спирався на традиції давньоруського літописання. Він зумів досить вдало спростувати тенденційне висвітлення історії Київської Русі польськими хроністами, які намагалися очорнити діяльність давньоруських князів. Літописець приділяє також особливу увагу героїчним

⁷ Радянська енциклопедія історії України. К., 1971. Т. 2, с. 398.

⁸ БАН СРСР. В. р., 4.7.25, арк. 405—405 зв.

⁹ Там же, арк. 426.

¹⁰ Там же, арк. 381.

¹¹ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. Т. I, s. 368. З хроніки М. Стрийковського це повідомлення перейшло також до українського хронографу, створеного в першій половині XVII ст. (ЦНБ АН УРСР. В. р., I, 171, арк. 527 зв.). Відомо чимало його списків та редакцій другої половини XVII—XVIII ст.

¹² БАН СРСР. В. р., 4.7.25, арк. 381—381 зв.; Kronika Marcina Bielskiego, t. I, s. 22, 29, 38, 39.

сторінкам в історії нашої батьківщини, підкреслює спільність історичного минулого трьох братніх народів — російського, українського й білоруського.

Як і давньоруські літописці, Бінвільський докладно описує діяльність князів Володимира Святославича, Володимира Мономаха, Данила Галицького та ін. Особливо важливою є його думка про те, що початок «монархії руської» треба вести від Кия, Шека, Хорива та їхньої сестри Либеді. Хроніст зовсім не згадує легенду про закликання варягів. Цей факт, а також антикатолицьку, антиуніатську спрямованість літопису слід, на нашу думку, пов'язувати із загостренням у період його створення боротьби українського народу проти гніту магнатсько-шляхетської Речі Посполитої та експансії Ватикану.

Незважаючи на певну класову обмеженість, яка найбільш виразно виявилася в негативній характеристиці діяльності керівника селянсько-козацьких повстань Я. Острянина, Я. Бінвільський зумів подати оцінку давньоруської історії з прогресивних для свого часу позицій. Таким чином, літопис Я. Бінвільського є важливим джерелом з історії Давньої Русі, а також Росії й України XV—XVII ст., цінною пам'яткою вітчизняної історіографії доби феодалізму. Публікація цього цікавого документа зробить його доступним для широкого кола дослідників.

КИЇВ І ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА НА РУСІ (кінець 60-х — перша половина 70-х років XI ст.)

О. Б. ГОЛОВКО (Київ)

З середини XI ст. розпочався новий важливий період в історії Давньоруської держави, пов'язаний з дальшим розвитком економічних і суспільно-політичних відносин у східнослов'янському суспільстві. В цей же час зростало значення столиці Русі — Києва як її економічного, політичного та культурного центру.

Автор даного повідомлення прагне показати місце стародавнього Києва як у внутріполітичному розвитку Русі, так і в її міжнародних відносинах наприкінці 60-х — у першій половині 70-х років XI ст.

Після смерті в 1054 р. Ярослава Мудрого верховна влада була зосереджена у руках великого київського князя Ізяслава та його молодших братів — Святослава і Всеволода. На Русі тоді склалася своєрідна система «князівського тріумвірату» — відносної політичної рівноваги сил між найбільшими феодальними правителями. «Тріумвірат» Ярославичів проіснував майже два десятиріччя, що пояснювалося як внутріполітичними, так і, особливо, зовнішньополітичними обставинами.

З середини 50-х років XI ст. Давньоруській державі почали загрожувати численні орди кочовиків, які просувалися із сходу, з-за Волги та Дону. Вже у 1055 р. князю Всеволоду, що правив у прикордонному із «степом» Переяславі, довелося зіткнутися з одним із загонів половців, очолюваним ханом Болушем. Після переговорів між ними була укладена мирна угода.

Наприкінці 50-х років на південноруські землі почали здійснювати походи торки. Вони, очевидно, становили велику небезпеку для Русі, оскільки учасники «тріумвірату» створили могутню військову коаліцію, до якої, крім Ярославичів, приєднався полоцький князь Всеслав. Спільними зусиллями їм удалося розгромити торків і на деякий час забезпечити безпеку Давньоруської держави. Однак згодом у прикордонній степі вторгаються половці, які вже у 1061 р. завдали відчутної поразки переяславському князю¹.

¹ Повесть временных лет. М.—Л., 1950. Ч. I (далі — ПВЛ), с. 109.

На жаль, «антикочівницька коаліція» Ярославичів з Всеславом існувала недовго. У 1063—1067 рр. між колишніми союзниками почалися чвари й боротьба, в ході якої Ярославичам вдалося захопити полоцького князя і кинути його у в'язницю². Проте навіть під час перебування там до Всеслава тягнулися опозиційні «тріумвірати», особливо київському князю, сили. Фактична відсутність твердої, централізованої влади на Русі, численні міжусобиці ослаблювали державу, негативно впливали не тільки на розвиток її зовнішньополітичних, торговельних зв'язків, а й на внутрішнє становище, загострювали соціальні конфлікти.

У 1068 р. в степи на південь від Києва вдерлися половці. Знову, як і кілька років тому, Ізяслав, Святослав та Всеволод зібрали в похід свої дружини. Однак у кровопролитній битві, що відбулася на берегах річки Альти, половці здобули перемогу³. Розбиті княжі загоны відступили до Києва, де одразу загострилася політична обстановка. Адже вперше за останні три десятиріччя кочовики не тільки захопили торговельні шляхи між Києвом і Причорномор'ям, які відігравали важливу роль у житті столиці, а й реально загрожували мешканцям багатотисячного міста та його околиць.

Незадоволення народних мас недалекоглядною політикою Ізяслава та його оточення вилилося в антифеодальне повстання, в якому взяли активну участь різні верстви населення: дружинники, торговці, ремісники, а також біженці з навколишніх сіл.* Його використали у власних цілях прибічники Всеслава. Напевне, саме під їх впливом віче зажадало від Ізяслава видати народу зброю для боротьби проти половців, Дещо пізніше було висунуто вимогу визволити Всеслава і проголосити його київським князем.

У ході повстання було розгромлено двори Ізяслава та його головного помічника — воеводи Коснячка, вбито найбільш жорстоких феодалів. Не маючи сил приборкати народний рух, Ізяслав втік до Польщі, де правив його племінник Болеслав II Сміливий, а Всеволод попрямував, певно, до свого брата Святослава в Чернігів⁴.

Антифеодальне повстання 1068 р. фактично закінчилося визволенням Всеслава та проголошенням його київським князем. «На цьому етапі, — зазначав академік Л. В. Черепнін, — городяни вбачали у визволенні Всеслава й вигнанні Ізяслава з його прибічниками свою перемогу»⁵. Не збереглося відомостей про те, чи було що-небудь зроблено новим князем для поліпшення становища народних мас. Однак точно відомо, що він не зумів розгромити війська половців, які загрожували Києву. Небезпека захоплення кочовиками столиці Русі та інших південноруських міст на деякий час була ліквідована лише завдяки перемозі над ними, здобутій дружиною чернігівського князя Святослава в Сновській битві у листопаді 1068 р.⁶

З приходом до влади в Києві Всеслава боротьба за великокнязівський стіл не завершилася, оскільки мешканці міста були зацікавлені у сильній владі, яка б захищала їх інтереси не лише на Русі, а й на міжнародній арені. Новий князь не мав для цього достатніх сил. Тим часом київський престол намагався повернути собі Ізяслав Ярославич. Вичікувальну позицію займали також Святослав і Всеволод. Навесні 1069 р. війська Ізяслава і Болеслава вступили в межі Русі.

² Там же, с. 111—112.

³ Там же, с. 112.

* Докладніше про повстання 1068 р. див.: Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М., 1955, с. 82—104; Толочко П. П. Вече и народные движения в Киеве.— Исследования по истории славянских и балканских народов. М., 1972, с. 132—135; Фроянов И. Я. Вече в Киеве в 1068—69 гг.— Из истории феодальной России. Л., 1978, с. 37—46 та ін.

⁴ ПВЛ, ч. I, с. 112.

⁵ Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, с. 177.

⁶ ПВЛ, ч. I, с. 116.

Однак це не означало початку русько-польської війни, як вважають деякі дослідники⁷. Адже польський князь, який вів тоді складну боротьбу з Германською імперією, прагнув підтримувати із своїм східним сусідом дружні відносини. Тому прибуття до Кракова Ізяслава відкривало можливості для відновлення військово-політичного союзу з Руссю, який існував у 40-х роках XI ст.

Після деяких вагань, Болеслав зібрав дружину і разом з військом Ізяслава вирушив у похід, вважаючи, що повернення останнього на київський престол сприятиме зміцненню позицій Польщі на міжнародній арені.

Головним противником Ізяслава і Болеслава на Русі був Всеслав та його прибічники. У «Повісті временних літ» вказувалося: «В лето 6577 (1069 р.—О. Г.) поиде Изяслав с Болеславом на Всеслава»⁸. Крім вигнання полоцького князя з Києва, Ізяслав, очевидно, розраховував розправитися з народними масами, які змусили його втекти із столиці Русі. У той же час Ізяслав та його брати Святослав і Всеволод займали нейтральні позиції один щодо другого. Проте розвиток подій змусив Ярославичів встановити контакти між собою навіть раніше, ніж вони, можливо, самі того хотіли.

Дізнавшись про прибуття Ізяслава та Болеслава на Русь, Всеслав з дружиною, а також, певно, з київським ополченням вирушив їм назустріч. Однак до збройної сутички справа не дійшла. Не маючи достатніх сил і не будучи впевненим у міцності свого тилу в столиці, Всеслав втік до Полоцька. Звістка про наближення небезпеки загарбання міста польськими військами швидко дійшла до Києва, де знову загострилося політичне становище. На віче кияни вирішили просити Святослава і Всеволода взяти на себе відповідальність за долю столиці. «И послашася к Святославу и к Всеволоду,— зазначав літописець,— глаголюще: «Мы уже зло створили есмы, князя своего прогнавше, а се ведеть на ны Лядьскую землю, а поидета в град отца свосго; аще ли не хочета, то нам неволя: зажегша град свой, ступим в Гречьску землю»⁹. У відповідь на це прохання Святослав і Всеволод направили до Ізяслава посольство на чолі з князем Володимиром Мономахом. «Всеслав ти бежал,— заявили послы Ізяславу,— а не води ляхов Киеву, противна бо ти нету; аще ли хочещи гнев имети и погубити град, то веси, яко нама жаль отня стола»¹⁰. Звичайно, при цьому Святослав і Всеволод прагнули насамперед використати сприятливий момент для зміцнення своїх позицій у країні, змусити старшого брата рахуватися з ними, а не дбати про долю простих киян.

Ізяслав і Болеслав прийняли пропозицію молодших Ярославичів. Для першого вона була певним гарантом повернення у Київ, а другому відкривала перспективи встановити дружні відносини не лише з київським князем, а й з його братами. Більша частина польських воїнів повернулася додому, і тільки невелика дружина продовжувала похід на Київ («Изяслав, остави ляхы и поиде с Болеславом, мало ляхов поим»¹¹). Угода між Ізяславом та його молодшими братами була, як встановив В. А. Кучкін, укладена в прикордонному місті Сутейську, тобто на самому початку шляху від західного кордону Русі до Києва¹². Про ці переговори розповідав і Володимир Мономах у сво-

⁷ Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половни XIV столетия. К., 1884, с. 116—117; Ткаченко М. Повстання в Києві в 1068—69 рр.—Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. Уфа, 1943. Вып. I, с. 148—149; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968, с. 41.

⁸ ПВЛ, ч. I, с. 116.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Кучкин В. А. «Поучение» Владимира Мономаха и русско-польско-германские отношения 60-х—70-х гг. XI в.—Советское славяноведение, 1971, № 2, с. 32.

ему «Повчанні»: «А по Велице дни (після Пасхи.— О. Г.) ис Переяславля та Володимирю на Сутейську мира творить с ляхы»¹³.

На початку травня 1069 р. передовий загін озброєних феодалів під командуванням князя Мстислава з дружини Болеслава та Ізяслава, до якої, очевидно, приєдналися дружини їх руських союзників, вступив до Києва. Почалися репресії, але не проти київської верхівки, яка вела переговори з Ярославичами, а проти простого люду і прибічників Всеслава з числа дружинників і духовенства. «И пришед Мъстислав, исече кияны, иже беша высекли Всеслава, числом 70 чади, а другыя слепиша, другыя же без вины погуби, не испытав»,— розповідав літописець¹⁴.

Слідом за цим загоном до міста ввійшли основні сили Ізяслава і Болеслава. Їх вітали бояри і купці, налякані антифеодальними виступами населення. Під час перебування польських військ у столиці Русі були непоодинокі випадки вбивства киянами іноземних воїнів, яких розселяли «на покорм». Проте в джерелах відсутні свідчення, які давали б підстави говорити про якийсь організований виступ проти загарбників¹⁵. Польський князь виконав свою основну мету— посадив Ізяслава на київський трон і швидко повернувся додому.

Після подій 1068—1069 рр. Київ продовжував залишатися політичним центром Русі. У 1071 р., коли по всій країні посилюлися антифеодальні та антицерковні рухи, в ньому також поширювалися язичницькі, еретичні настрої. Для зміцнення позицій християнської церкви, підвищення авторитету влади Ярославичів і захисту великокнязівського трону від зазіхань на нього інших претендентів у 1072 р. з ініціативи всіх учасників «тріумвірату» була проведена канонізація перших руських «святих» Бориса і Гліба¹⁶. Однак уже наприкінці 1072 р. відносини між Ізяславом та його братами знову загострилися. Незважаючи на відчайдушні спроби Ізяслава зберегти за собою престол (з цією метою він навіть намагався укласти угоду з недавнім ворогом Всеславом), навесні 1073 р. його дружина була розбита, а сам Ізяслав втік у Польщу, де сподівався вдруге одержати допомогу. Але на цьому боротьба за київський великокнязівський престол не завершилася. До того ж вона ще більше, ніж раніше, привертала увагу монархів та дипломатів західних країн, які не могли залишатися байдужими до подій у найбільшій державі Європи.

Про перебування Ізяслава в Польщі коротко повідомляв руський літопис: «Изяслав же иде в ляхы со именем многым, глаголя, яко «Симь налезу вои». Еже все взяша ляхове у него, показавше ему путь от себе»¹⁷. Він прибув туди у складний момент, коли цій країні загрожувало вторгнення армії германського імператора Генріха IV, а водночас розвиток подій в Угорщині вимагав термінової підтримки там прибічників Польщі. Зрозуміло, що за таких умов не могло бути і мови про похід на Київ, тим більше суперниками Ізяслава на цей раз виступали Ярославичі, які навряд чи без боротьби віддали б столицю Русі.

З тексту літописної статті у дослідників створилося враження про короткочасне перебування Ізяслава у Болеслава Сміливого й про негативне ставлення польського князя до вигнання. Однак, очевидно, це було не так. Польський монарх, якого без сумніву цікавила доля київського великокнязівського трону, не міг одразу відмовити в поданій допомогі своєму близькому родичу, до того ж не знаючи, як розгортимуться події на Русі та яку позицію щодо Польщі займе новий київський князь Святослав. Ймовірно, що Ізяслав перебував у Польщі при-

¹³ ПВЛ, ч. I, с. 116.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Линниченко И. Д. Указ. соч., с. 116—117; Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 41 та ін.

¹⁶ ПВЛ, ч. I, с. 116—122.

¹⁷ Там же, с. 122.

близко півтора року. Про це свідчить, зокрема, порівняння літописного матеріалу (стаття «Повісті временних літ» під 1073 р.), де розповідається про зайняття київського престолу Святославом Ярославичем у липні 1073 р., з даними германського хроніста Ламберта Герсфельдського, який писав про прибуття в січні 1075 р. у Майнц (Німеччина) руського князя Ізяслава¹⁸.

Вивчення джерел дає підставу вважати, що Ізяслав, не одержавши допомоги від Болеслава, намагався на свій страх і ризик найняти армію в Польщі, що, зрозуміло, викликало обурення останнього. Наприкінці 1074 р. руського князя було вигнано з Польщі, а гроші, які він видав вільнонайманцям,— конфісковано. Проте ця обставина істотно не позначилася на фінансовому становищі Ізяслава, який прибув до Германії і вручив багаті дари імператору Генріху IV¹⁹. У розмові з ним руський князь розповів про свій конфлікт з Болеславом і про міжусобну боротьбу, що точилася на Русі. Становище в Східній Європі зацікавило Генріха IV, який направив до Києва своє посольство²⁰. Напевно, германський імператор намагався добитися погіршення відносин між Давньоруською державою і Польщею. Що ж до подання допомоги Ізяславу, то це питання мало для Генріха другорядне значення. До того ж реально його було важко здійснити. Германське посольство, яке прибуло до Києва приблизно в середині 1075 р., не досягло конкретних позитивних для імператора результатів. Святослав відмовився укласти союз з Германією²¹. Його рішення значною мірою пояснювалося підписанням наприкінці 1074 — на початку 1075 рр. (тобто вже після вигнання Ізяслава з Польщі) угоди про здійснення спільного русько-польського походу в Чехію — союзницю Германії. Таким шляхом князь Святослав розраховував добитися відмови польського уряду від втручання у внутрішні справи Русі²². «В лето 6584 (1076 р.— О. Г.) ходи Володимир, сын Всеволож, и Олег, сын Святославль, ляхом в помощь на чехы»,— повідомляв літописець²³. Володимир Мономах у «Повчанні» доповнював обставини цієї воєнної акції: «Та посла мя Святослав в Ляхы; ходив за Глоговы (місто в Сілезії.— О. Г.) до Чесьскаго леса, ходив в земли их 4 месяци»²⁴. В. А. Кучкін довів, що цей похід треба датувати не 1076 р., а вереснем 1075—лютим 1076 рр.*

Перебуваючи в Германії, Ізяслав швидко розібрався в обстановці й зрозумів, що імператор навряд чи буде відстоювати права вигнанця на Київ. Тому, не чекаючи повернення германського посольства з Русі, князь направив свого сина Ярополка до Рима, де останній звернувся до папи Григорія VII з проханням допомогти Ізяславу повернути київський престол. Добре знаючи вселенські претензії папської курії, Ярополк пообіцяв покатоличити Русь. Така пропозиція, підкріплена пере-

¹⁸ Там же; *Lamberti Hersfeldensis Annales.*— *Monumenta Germaniae Historica.* Hannoverae, 1844. Т. V, р. 219.

¹⁹ Там же; Рапов О. М., Ткаченко Н. Г. Документи о взаимоотношениях папской курии с великим киевским князем Изяславом Ярославичем и польским князем Болеславом II Смелым в 1075 г.— *Вестник МГУ, серия истории*, 1975, № 5, с. 90.

²⁰ *Lamberti Annales*, р. 230.

²¹ ПВЛ, ч. I, с. 131.

²² *Очерки истории СССР. Период феодализма. IX—XV вв. М., 1953. Ч. I, с. 184.*

²³ ПВЛ, ч. I, с. 131.

²⁴ Там же, с. 159.

* Кучкин В. А. Указ. соч., с. 33. На наш погляд, датування русько-польського походу можна дещо уточнити, якщо порівняти дані Володимира Мономаха з матеріалом Ламберта Герсфельдського про похід Генріха наприкінці серпня з Німеччини в Чехію (ПВЛ, ч. I, с. 159; *Lamberti Annales*, р. 231—233). Це порівняння дає можливість датувати початок походу липнем—серпнем 1075 р.

²⁵ Янин В. Л. Русская княгиня Олсвава-Гертруда и ее сын Ярополк.— *Нумизматика и эпиграфика. М., 1963. Т. 4, с. 161—162.*

ходом Ярополка до католицизму, сподобалася римському папі, який зацікавився проблемами далекої від Італії Русі²⁵. В квітні 1075 р. Григорій VII написав листи Ізяславу і Болеславу II. Першому папа пообіцяв подати допомогу. В листі до польського володаря, присвяченому в основному реформі церкви, він наполягав на поверненні Болеславом руському князю конфіскованої скарбниці²⁶.

Деякі історики вважають, що повернення Ізяслава з Германії в Польщу пов'язане з цими листами, а його проголошення володарем київського великокнязівського престолу в 1077 р. здійснене за допомогою польського князя під прямим тиском римської курії²⁷. Однак таке твердження, на наш погляд, потребує певного уточнення. Польща за часів правління Болеслава Сміливого, як правильно підкреслював відомий дослідник С. Кентжинський, вела боротьбу з Германією не за здійснення планів папи, а виходячи насамперед з власних розрахунків²⁸. Про це свідчив той факт, що між посланням Григорія VII і поверненням на батьківщину Ізяслава пройшло майже два роки, руські та польські війська здійснили спільний похід у Чехію, в організації якого взяв участь противник Ізяслава Святослав. Треба також зазначити, що у листі папи до Болеслава немає жодного слова про повернення Ізяслава до Києва.

В грудні 1076 р. у Києві помер князь Святослав, внаслідок чого великокняжий стіл став вільним. Розуміючи необхідність дальшого розвитку дружніх русько-польських відносин, Болеслав вирішив знову допомогти Ізяславу повернутися на престол. До того ж на Русі, зокрема в Києві, старший син Ярослава Мудрого мав багато прихильників. Всеволод, який став майже одночасно чернігівським і київським князем, в умовах боротьби з Борисом Вячеславичем і Олегом Святославичем потребував сильного союзника. Тому, зустрівшись на Волині з Ізяславом, він без особливих заперечень повернув Київ старшому братові²⁹. Після загибелі Ізяслава у 1078 р. Всеволод знову прийшов до влади в столиці Русі й на цей раз надовго, аж до своєї смерті у 1096 р. В складних історичних умовах він зумів добитися посилення великокнязівської влади і впливу Києва на східнослов'янських землях.

Таким чином, у третій чверті XI ст. в умовах зростання на Русі феодального сепаратизму Київ став центром запеклої внутріполітичної боротьби. Восени 1068 р. у ході бурхливих антифеодальних виступів населення міста з нього було вигнано Ізяслава. Однак і полоцький князь Всеслав недовго перебував у Києві. Спираючись на допомогу Болеслава Сміливого і своїх прибічників на Русі, Ізяслав без особливих ускладнень добився повернення собі князівського столу. Через чотири роки між нащадками Ярослава Мудрого вибухнули міжусобиці, внаслідок чого Ізяслав знову залишив столицю Русі й був вимушений шукати підтримку правителів Польщі, Германії, а також у римського папи. Останні намагалися використати в своїх цілях боротьбу за київський великокнязівський стіл, але цього їм не вдалося досягти.

* * *

²⁶ Рапов О. М., Ткаченко Н. Г. Указ. соч., с. 90.

²⁷ Рамм Б. Я. Папство и Русь в X—XV вв. М., 1959, с. 54.

²⁸ Kętrzyński S. Polska X—XI wieku. Warszawa, 1961, s. 571.

²⁹ ПВЛ, ч. I, с. 132—133.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПО ПІДГОТОВЦІ КАДРІВ ДЛЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ УРСР (1926—1939 рр.)

В. П. БУРМАКА (Харків)

Історичний розвиток нашої держави характеризується неухильним підвищенням керівної ролі Комуністичної партії в радянському суспільстві, посиленням її теоретичної, політичної та організаторської діяльності. Успішно виконувати цю роль вона може, лише маючи необхідні керівні кадри. У Звітній доповіді ЦК XXVI з'їздові нашої партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев наголосив на великому значенні роботи «...по дальшому поліпшенню якісного складу і розстановки керівних кадрів, підвищенню їх кваліфікації»¹. Важливу роль у процесі поліпшення якісного складу цих кадрів відіграє дбайливе вирошування ідеологічних працівників партії.

Керівні кадри радянської інтелігенції, в тому числі й ідеологічні, в основному формуються в стінах вищої школи. Їх успішна підготовка залежить від достатньої кількості висококваліфікованих, відданих Радянській владі кадрів викладачів. Свого часу В. І. Ленін наголосив на тому, що «... справжній характер і напрям школи визначаються не добрими побажаннями місцевих організацій, не рішеннями «Ради» учнів, не «програмами» і т. п., а складом лекторів»².

Особливо відповідальна виховна роль у вищій школі належить викладачам марксистсько-ленінської теорії, суспільствознавцям. Вони є авангардом великого загону представників вищої школи Радянського Союзу, бойовим помічником партії у здійсненні величезних накреслень і боротьбі за ідеологічне загартування та виховання студентської молоді. Звертаючись до учасників Всесоюзної наради завідуючих кафедрами суспільних наук, яка відбулась у жовтні 1981 р., член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС М. А. Суслов наголосив: «Партія довірила вам одну з найвідповідальніших ділянок, яка багато в чому визначає розвиток духовного потенціалу радянського суспільства. Від того, наскільки успішною буде ваша робота, значною мірою залежить рівень ідейно-політичної зрілості кадрів, а отже, й темпи суспільного прогресу»³.

Підготовка, виховання, правильний добір та розстановка суспільствознавців були і є однією з основних умов здійснення політичної лінії КПРС у розвитку вищої школи. В радянській історичній літературі в тій чи іншій мірі висвітлено деякі сторони діяльності партії по підготовці цих кадрів для вузів Радянської України в період побудови соціалізму⁴. Проте спеціального дослідження, присвяченого цій проблемі

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 85.

² Ленін В. І. Лист учням капрійської школи. 30 серпня 1909 р.— Повне збір. творів, т. 47, с. 191.

³ Суслов М. А. Високе покликання і відповідальність.— Рад. Україна, 1981, 15 жовт.

⁴ Синецкий А. Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы СССР. М., 1950; Ким М. П. Коммунистическая партия — организатор культурной революции в СССР. М., 1955; Шерстюк Ф. Ю. Партийное строительство на Украине в 1926—1929 гг. К., 1960; Украинцев В. В. КПСС — организатор революционного преобразования высшей школы. М., 1963; Черепнина Б. И. Деятельность Коммунистической партии в области подготовки научно-педагогических кадров по общественным наукам в СССР (1918—1962): Автореф. дис... канд. истор. наук. М., 1963; Высшая школа за 50 лет (1917—1967). М., 1967; Вища школа Української РСР за 50 років. К., 1967. Т. 1; Иванова Л. В. У истоков советской исторической науки (Подготовка кадров историков-марксистов. 1917—1929). М., 1968; Бабко Ю. В. Партийне будівництво на Україні у 1933—1937 рр. Львів, 1971; Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917—1937). Харків, 1974; Алексеева Г. Д., Желтова Г. И. Становление и развитие советской системы научно-исторических учреждений (20—30 годы). Ташкент, 1977; Андрухов Н. Р. Партийное строительство в период борьбы за победу социализма в СССР (1917—1937 гг.). М., 1977.

в цілому, поки що немає. А тим часом детальне вивчення останньої має великий науковий і практичний інтерес.

В даному повідомленні зроблено спробу узагальнити форми й методи діяльності Комуністичної партії по підготовці викладачів суспільних наук для вузів республіки у період 1926—1939 рр.

Розгорнута робота по підготовці відданих Радянській владі висококваліфікованих спеціалістів-суспільствознавців почалася на Україні в 1920—1921 рр. У той час вища школа УСРР, як і всієї країни, відчувала гостру потребу у викладачах соціально-економічних дисциплін. У 1923 р., наприклад, вузи республіки були укомплектовані ними всього лише на третину⁵⁻⁸. В 1925 р. з 327 вузівських викладачів суспільних наук 127 не були членами партії⁹. Четверта частина з 88 суспільствознавців інститутів і технікумів Києва та Київської губернії не мала вищої освіти¹⁰. Багато які з викладачів не були навіть штатними працівниками навчальних закладів. У 1926 р., наприклад, з 7 суспільствознавців Київського політехнічного інституту лише 3 входили до його штату¹¹. В цілому по республіці тоді 39% цієї категорії викладачів не були членами партії. В багатьох вузах у тих умовах викладання марксистсько-ленінської теорії доручалося молодим комуністам — студентам старших курсів¹².

Слід зауважити, що у другій половині 20-х років партійні організації України вже мали певний досвід у справі забезпечення вузів викладачами-суспільствознавцями. Це здійснювалося в різних формах. Однією з них було направлення на викладання у вузи і партійні навчальні заклади, а також в наукові установи керівних партійних і радянських працівників республіки, обізнаних з даною справою. У числі перших до організації, а також до безпосереднього викладання суспільних наук були залучені, зокрема, С. І. Гопнер, В. П. Затонський, М. М. Попов, М. О. Скрипник і О. Г. Шліхтер. Наприклад, С. І. Гопнер ще в 1918—1919 рр. була членом колегії Наркомосу УСРР, заступником наркома освіти України, а в 30-х роках займалася науково-педагогічною роботою в Інституті червоної професури. В. П. Затонський у 1919, 1922—1923 та 1933—1938 рр. і М. О. Скрипник у 1927—1933 рр. очолювали Наркомос УСРР. О. Г. Шліхтер був ректором Комуністичного університету ім. Артема в Харкові у 1924—1927 рр., директором Українського інституту марксизму-ленінізму в 1930—1933 рр., пізніше — президентом Всеукраїнської асоціації марксистських інститутів. М. М. Попов у 20-х роках викладав в університеті ім. Артема, в Українському інституті марксизму-ленінізму. До того ж деякі з цих партійних і радянських діячів плідно працювали над створенням учбової літератури з суспільних наук. Зокрема, у 1925 р. С. І. Гопнер разом з Е. Й. Квірінгом підготували «Хрестоматію ленінізму для партшкіл і вузів», яка була найбільш повною на той час порівняно з аналогічними виданнями. М. М. Попов був автором підручника для партшкіл і вузів «Очерк истории Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)» — у цілому цінного навчального посібника, який витримав з 1926 по 1934 р. 16 видань. Дослідник написав також першу марксистську узагальнюючу працю з історії Компартії України — «Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України», яка вийшла у світ в 1928 р.

Важливою формою підготовки кадрів суспільствознавців було також навчання комуністів в інститутах червоної професури, комуністичних університетах, партшколах та в аспірантурі науково-дослідних установ. Особливе місце в забезпеченні викладачами суспільних наук

⁵⁻⁸ Известия ЦК КП(б)У, 1923, № 7—8, с. 7.

⁹ Бнстров М. А. Назв. праця, с. 91.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 8983, арк. 207.

¹¹ Київський міський державний архів, ф. 308, оп. 1, спр. 413, арк. 12.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 982, арк. 77.

вищої школи України належало, зокрема, університету ім. Я. М. Свердлова та Інституту червоної професури (ІЧП) у Москві, створеним у 1919 і 1921 рр.¹³ Тільки в 1920—1921 рр. за рознарядкою ЦК РКП(б) парторганізація України направила до першого з них 174 чол. Уже в 1924/25 навчальному році у вузи республіки повернулися перші випускники університету та Інституту червоної професури¹⁴. Таким чином, з боку ЦК РКП(б), вищої школи РСФРР було подано значну допомогу Радянській Україні по забезпеченню її вузів викладацькими кадрами.

Завдання залучення широких мас трудящих СРСР до побудови соціалізму вимагало формування педагогічних кадрів із представників корінних національностей усіх регіонів країни, які були б озброєні теорією марксизму-ленінізму, добре знали специфіку місцевих умов, конкретну обстановку, здатних послідовно і гнучко проводити політичну лінію партії.

В Українській СРР підготовка суспільствознавців для вузів здійснювалася переважно в аспірантурі Інституту марксизму-ленінізму, створеного у Харкові в 1923 р. На трьох відділеннях цього інституту (історичному, економічному та філософському) в 1926/27 учбовому році навчалася вже 117, а в 1927/28 — 145 аспірантів¹⁵. Перший випуск викладачів соціально-економічних наук для вузів заклад здійснив у 1926 р. Тоді ж була організована і розпочала підготовку аспірантів також кафедра марксизму при Академії наук у Києві¹⁶. Всього в аспірантурах навчальних закладів та науково-дослідних інститутів УСРР у тому році налічувалося 199 чол.¹⁷, а в 1927 р. тільки в останніх — уже 155¹⁸. Крім того, підготовку викладачів марксистсько-ленінської теорії для вузів частково здійснював Комуністичний університет ім. Артема в Харкові. Перший випуск його слухачів відбувся у 1925/26 р. До роботи у вищій школі залучалася також певна частина випускників партшкіл. У 1925 р. на Україні діяла 41 партшкола з 5 тисячами слухачів¹⁹.

Партійні організації вживали заходів до поліпшення роботи наукових та навчальних партійних закладів, що готували викладачів марксистсько-ленінської теорії у централізованому порядку. Одним із напрямів цієї роботи були добір осіб і направлення їх партійними організаціями в дані заклади, регулювання якісного складу аспірантури. Багато уваги цій справі приділяв, зокрема, Київський окружний комітет партії. На засіданнях його бюро регулярно розглядалися результати добору кандидатів на навчання в радпартшколах і науково-дослідних закладах. Так, у листопаді 1926 р. було уважно вивчено й затверджено склад аспірантури науково-дослідної кафедри при Академії наук УСРР у кількості 23 чол.²⁰ А в травні — липні 1927 р. на засіданні бюро Харківського окружного партії були відібрані кандидатури для навчання в Інституті червоної професури в Москві й участі в роботі інститутського семінару по підвищенню кваліфікації²¹. Іноді у справі добору кандидатів на навчання у центральних закладах, яка була складною (доводилося враховувати їх партійність і теоретичну підготовку, часом ці особи були вкрай необхідні на місцях), траплялися прорахунки і помилки. Такі випадки не проходили повз увагу ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У.

¹³ Высшая школа за 50 лет (1917—1967), с. 37.

¹⁴ Бистров М. А. Назв. праця, с. 90, 91.

¹⁵ Вища школа Української РСР за 50 років, т. 1, с. 113.

¹⁶ Комуніст, 1926, 9 верес.

¹⁷ Ряппо Я. П. Состояние и организация научной работы на Украине в 1925/26 году.— Научный работник, 1927, № 4, с. 30.

¹⁸ Комуніст, 1927, 25 січ.

¹⁹ Бистров М. А. Назв. праця, с. 90.

²⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1048, оп. 1, спр. 73, арк. 5.

²¹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 19, арк. 45, 59, 104, 170.

У жовтні 1928 р. ЦК ВКП(б) закликав місцеві партійні організації підвищити вимоги до ідеологічної підготовки тих, хто направлявся на навчання до Інституту червоної професури²². В червневій (1929 р.) постанові «Про наукові кадри ВКП(б)» ЦК вимагав забезпечити оперативність і партійне керівництво на всіх етапах затвердження аспірантів²³. Ретельний добір кандидатів для підготовки в наукових і навчальних партійних закладах з урахуванням їх партійності, соціального походження, теоретичної підготовки проводився обласними, міськими, районними та вузівськими парторганізаціями протягом всього наступного періоду²⁴.

Комуністична партія в підготовці кадрів у вищій школі була послідовним виразником інтересів робітничого класу, всіх трудящих. В. І. Ленін вказував на те, що «...зміст навчання, оскільки мова йде про загальноосвітні предмети, особливо ж про філософію, суспільні науки і комуністичне виховання, повинен визначатись тільки комуністами»²⁵. У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) рекомендував максимально залучати комуністів і близьких до партії людей, особливо з середовища робітників і селян, до підготовки їх для наукової та викладацької діяльності. В січневій (1926 р.) постанові «Про постановку викладання соціально-економічного мінімуму в вузах» ЦК КП(б)У висував вимогу розширити залучення комуністів до аспірантури науково-дослідних установ²⁶. Тоді ж ЦК вказав на необхідність старанного добору найбільш гідних з комуністів, що претендували на навчання в науково-дослідних установах та навчальних партійних закладах²⁷. Обов'язковою умовою вступу до аспірантури Інституту марксизму-ленінізму, наприклад, був не менш як п'ятирічний стаж членства в Комуністичній партії. До Інституту червоної професури УРСР також приймалися головним чином члени партії, переважно робітники (не менш як 75% прийому). Для вступаючих до цього інституту був установлений певний партстаж: для робітників — 8 років, для службовців — 10 і досвід керівної роботи не менш як 3 роки. На час прийому заяв створювалася Мандатна комісія ЦК КП(б)У, яка, враховуючи партійний стаж, соціальний стан, рівень освіти, рекомендацію обласним комітетом партії того, хто вступає, вирішувала питання про можливість допуску його до конкурсних іспитів. Внаслідок цього склад слухачів ІЧП був значно пролетаризований. У серпні 1933 р. в інститутах червоної професури на Україні з 398 аспірантів 240 були вихідцями з робітників, 72 — селян, 86 — із службовців²⁸.

Партійні організації постійно піклувалися про вдосконалення викладання марксизму-ленінізму в центрах підготовки вузівських суспільствознавців. Про це свідчить ряд постанов ЦК ВКП(б), в яких було накреслено конкретні заходи по поліпшенню теоретичної підготовки слухачів ІЧП, комуністичних університетів та інших вузів і науково-дослідних установ. Наприклад, у червневій (1926 р.) постанові ЦК ВКП(б) «Про викладання суспільних дисциплін в комвузах, вузах, робфаках і технікумах» наголошувалося на необхідності збільшення контингенту викладачів та слухачів ІЧП, а також строку навчання в них

²² Известия ЦК ВКП(б), 1928, № 9—10, с. 7.

²³ КПСС о культуре, просвещении и науке: Сб. документов. М., 1963, с. 449.

²⁴ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 30, арк. 91; ф. 69, оп. 1, спр. 125, арк. 15; ф. 99, оп. 1, спр. 1, арк. 111, 156—157; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 6, спр. 5, арк. 95; спр. 6, арк. 5—6, 26, 46, 68; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1566, арк. 10; ф. 18, оп. 1, спр. 324, арк. 92; Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 12, оп. 1, спр. 101, арк. 128; ф. 79, оп. 1, спр. 12, арк. 39.

²⁵ Ленін В. І. Директиви ЦК комуністам — працівникам Наркомосу. — Повне зібр. творів, т. 42, с. 309.

²⁶ Известия ЦК КП(б)У, 1926, № 1, с. 26.

²⁷ НА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 982, арк. 76.

²⁸ Бабко Ю. В. Назв. праця, с. 158, 159.

до чотирьох років, посилення його зв'язку з практичними завданнями соціалістичного будівництва в країні, проведення обов'язкової педагогічної практики слухачів ІЧП і аспірантів Російської асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук (РАНДСН) у вузах і комвузах²⁹. У липневій (1927 р.) та січневій (1928 р.) постановках ЦК ВКП(б) «Про історичне відділення ІЧП» були розроблені заходи по розширенню підготовки кадрів на цьому відділенні³⁰.

Велике значення для підвищення ідейно-теоретичного рівня навчання в комуністичних вузах мала прийнята Всесоюзною конференцією комвузів у липні 1927 р. й затверджена Центральним Комітетом партії постанова «Загальна установка роботи комвузів»³¹. У ній вказувалося про необхідність посилення ролі теорії у викладанні суспільних дисциплін, відведення в ньому більше місця вивченню політекономії, історичного матеріалізму та ленінізму. Завдання ідейної боротьби з опозиційними угрупованнями вимагали поглибленого вивчення таких проблем ленінізму, як теорія пролетарської революції, теорія можливості перемоги соціалізму в одній країні, національне питання в СРСР, сутність радянської держави, реконструкція народного господарства та ін. За рахунок скорочення викладання історії розвинутих капіталістичних, а також колоніальних та напівколоніальних країн, теорії та практики II Інтернаціоналу стали ширше вивчатися конкретні історичні дисципліни³². В червневій (1929 р.) постанові ЦК ВКП(б) «Про наукові кадри ВКП(б)» посилювалася відповідальність правлінь науково-дослідних інститутів у справі контролю за ідейно-теоретичним рівнем, ідеологічною витриманістю наукової роботи їх співробітників та аспірантів³³.

Керуючись положеннями згаданих постанов, багато уваги поліпшенню підготовки кадрів суспільствознавців у системі університетів, радпартшкіл приділяли партійні організації України. Наприклад, у липні 1927 р., вивчивши стан викладання марксистсько-ленінської теорії в Комуністичному університеті ім. Артема, ЦК КП(б)У зажадав повного використання в ньому програмного часу при висвітленні історії партії, ліквідації недоліків у змісті та методиці викладання економічної політики³⁴. На засіданні бюро Харківського окружного комітету партії в червні 1927 р. також обговорювалася робота Комуністичного університету ім. Артема й було підкреслено важливість вивчення суспільних наук у тісному зв'язку з загальноосвітніми предметами³⁵.

ЦК партії вимагав підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання і в радпартшколах. У зв'язку з цим Харківський окружком партії, наприклад, у липні 1928 р. рекомендував ввести в навчальні програми Вищої радпартшколи (ВРПШ) курсу історії КП(б)У. Посиленню активності слухачів ВРПШ в учбовому процесі мало служити розширення роботи предметних і тематичних гуртків, а підвищенню кваліфікації — організація для них агітпропвідділом окружного комітету партії читання циклу лекцій з суспільно-політичної тематики³⁶. Послідовна критика «концепцій» та окремих поглядів троцькістських, інших опортуністичних, а також буржуазно-націоналістичних угруповань, що проводилася на лекціях, семінарах, заняттях гуртків, послювала ідейно-теоретичне та політичне загартування слухачів.

Отже, в підготовці кадрів Комуністична партія звертала особливу увагу на озброєння майбутніх суспільствознавців вузів глибоким знан-

²⁹ Справочник партийного работника. М.—Л., 1928. Вып. 6, ч. 1, с. 711—712.

³⁰ Известия ЦК ВКП(б), 1927, № 28, с. 9; 1928, № 1, с. 5.

³¹ Справочник партийного работника, вып. 6, ч. 1, с. 43—44.

³² Там же.

³³ КПСС о культуре, просвещении и науке, с. 449.

³⁴ Культурне будівництво в УРСР: Зб. документів. К., 1959. Т. 1, с. 358.

³⁵ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 11, арк. 65, 69.

³⁶ Там же, спр. 32, арк. 78.

ням марксистсько-ленінської теорії, історії ВКП(б) і КП(б)У, розумінням закономірностей розвитку соціалістичного суспільства. Аспіранти партійних навчальних закладів виховувалися в дусі відданості справі соціалізму, впевненості в його повній перемозі, непримиренності до троцькізму та інших різновидів опортунізму, українського буржуазного націоналізму.

В результаті піклування партії про підготовку висококваліфікованих наукових і викладацьких кадрів кількість аспірантів-суспільствознавців неухильно зростала. Систему аспірантури в СРСР було засновано в 1925 р.³⁷, а вже у 1927 р. тільки в вузах країни налічувалося понад 890 аспірантів. Крім того, у всіх науково-дослідних інститутах РАНДСН, за станом на 15 листопада 1927 р., їх навчалось 489 чол.³⁸

У РСФРР серед аспірантів усіх спеціальностей переважали суспільствознавці³⁹. Те саме на цей час спостерігалось й серед аспірантів науково-дослідних установ УСРР (279 порівняно з 107, які вивчали, наприклад, індустріально-технічні науки⁴⁰). Тільки в аспірантурі суспільних наук інститутів червоної професури в УСРР у серпні 1933 р. налічувалося 398 чол.⁴¹ Однак випуск аспірантів науково-дослідних установ України на початку 30-х років був ще незначним⁴². Навчання молодих науковців у той час ускладнювалося багатьма обставинами: недоліками їх загальноосвітньої підготовки, скрутними матеріальними й поганими побутовими умовами, перевантаженістю учбовою та позаучбовою роботою, нестачею висококваліфікованих лекторів, наукових керівників та ін. Дефіцит викладацьких кадрів призводив до того, що навіть в Інституті червоної професури ще й у 1934 р. до викладання залучалися аспіранти другого і третього року навчання⁴³. Разом з тим слід підкреслити, що випускники науково-дослідних установ, комуністичних університетів, партійних шкіл РСФРР та УСРР тих років у цілому відзначалися політичною зрілістю та високою науковою кваліфікацією. Багато з них стали пізніше гордістю марксистсько-ленінської науки в СРСР.

Загалом по країні кількісно випуски аспірантури вузів та науково-дослідних інститутів на той час були недостатніми. Організація, масштаби підготовки викладацьких кадрів відставали від попиту радянської вищої школи, який дедалі збільшувався. Число вузів у СРСР неухильно зростало (з 1927 р. по 1933 р. у всій країні — з 148 до 832⁴⁴, у тому числі в УСРР — з 39 до 173⁴⁵). В умовах індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції в радянському суспільстві стала настійною потреба у розширенні підготовки кадрів інтелігенції. Вища школа країни гостро потребувала викладачів багатьох спеціальностей. Їх брак призводив до того, що частина випускників залишалася працювати у тих закладах, що їх вони закінчували і яким також потрібні були викладацькі кадри. Як зазначалося в журналі «Коммунистическое просвещение», у 1931 р. «тенденція самопостачання у вузів і науково-дослідних інститутів» була ще дуже сильною⁴⁶. Таким чином, те, що викладачів бракувало, гальмувало і процес їх підготовки.

³⁷ Ким М. П. Указ. соч., с. 339.

³⁸ Синецкий А. Я. Указ. соч., с. 62.

³⁹ Покровский М. Н. О подготовке новых кадров научных работников.— Научный работник, 1927, № 3, с. 38.

⁴⁰ Комуніст, 1927, 25 січ.

⁴¹ Бабко Ю. В. Назв. праця, с. 159.

⁴² Дядиченко В. До проблеми підвищення педагогічної кваліфікації лекторів вишів.— Комуністична освіта, 1931, № 4, с. 82.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1267, оп. 1, спр. 27, арк. 236.

⁴⁴ Культурное строительство СССР: Стат. сборник. М., 1956, с. 201.

⁴⁵ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: Стат. збірник. К., 1973, с. 149.

⁴⁶ Панфилов В. Руководящие и научно-педагогические кадры.— Коммунистическое просвещение, 1931, № 8, с. 28.

На Україні розв'язання кадрової проблеми ускладнювала й реорганізація вищої школи, що здійснювалася на початку 30-х років. Згідно з постановою ЦК РНК СРСР від 23 липня 1930 р. «Про реорганізацію вищих навчальних закладів, технікумів і робітничих факультетів» усі індустріально-технічні вузи і технікуми передавалися ВРНГ, сільсько-господарські — Наркомзему, медичні — Наркомздоров'ю, юридичні — Наркомюсту, педагогічні та інші загальноосвітні вузи були залишені у відомстві Наркомосвіти. Багатофакультетні інститути перетворювалися на галузеві й закріплювалися за госпоб'єднаннями. У зв'язку з цим число інститутів в УСРР збільшилося з 82 до 146⁴⁷.

Реорганізація вузів за галузевим принципом мала в цілому позитивне значення. Вона забезпечувала прискорення темпів і масовість підготовки спеціалістів, сприяла зміцненню матеріальної бази вузів, наближенню навчання до виробництва і т. д. XI з'їзд КП(б) У (1930 р.) схвалив перебудову вищої школи⁴⁸. Проте зумовлене реорганізацією стрімке зростання кількості вузів ускладнювало раціональний розподіл між ними педагогічних сил.

Однак у галузі підготовки суспільствознавців для вищої школи УСРР були й певні успіхи. За наявними даними, на початку 1932 р. у 199 вузах і технікумах України працювали вже 918 викладачів соціально-економічних дисциплін⁴⁹. Поліпшились якісні характеристики вузівського викладацького складу, зокрема збільшився партійний прошарок в їх середовищі. В числі 726 суспільствознавців у той час 71% їх становили члени та кандидати партії, 10% — комсомольці. Питома вага викладачів марксистсько-ленінської теорії, які походили з робітників та селян, збільшилася до 63,2%. Вже майже 79,3% усіх викладачів мали вищу освіту, 68,6% пройшли навчання в комуністичних університетах і 15,4% — в радпартшколах⁵⁰.

У той же час ряду викладачів бракувало освіти, яка б відповідала профілю їх роботи. Питома вага тих, що закінчили аспірантуру, наприклад, була незначною — 16%⁵¹. Народні комісаріати й підвідомчі їм вузи продовжували відчувати гостру потребу у викладачах. Так, 9 наркоматів і госпоб'єднань, за даними на 1932 р., потребували 1123 суспільствознавців, у 27 індустріальних інститутах, які обслуговував ЦК КП(б)У, не вистачало 75, а в 18 сільськогосподарських — 58 і т. д. Взагалі ж у тому році вузам і технікумам необхідно було приблизно 2 тис. викладачів суспільствознавства⁵².

Вивчивши в 1932 р. потреби вищих та середніх спеціальних навчальних закладів УСРР у викладачах марксистсько-ленінської теорії, ЦК КП(б)У розробив конкретні заходи у справі розширення їх підготовки. Зокрема, він санкціонував організацію п'ятих курсів в інститутах професійної освіти з контингентом у 300 чол. в 1932 р. і підготовку аспірантів при соціально-економічних кафедрах цих інститутів — 200 чол.⁵³ Збільшувався набір аспірантів у підвідомчих індустріальних наркоматах інститутах економічних досліджень, Інституті реконструкції сільського господарства при Академії наук УСРР і на кафедрах інженерно-економічних інститутів. У всіх аспірантурах науково-дослідних та навчальних інститутів відкрилися відділи заочного навчання. Народний комісаріат освіти УСРР і обласні комітети партії влітку того ж року забезпечували прискорену підготовку однієї тисячі

⁴⁷ Коновалов М. А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції (Діяльність КП України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів. 1928—1937 рр.). К., 1973, с. 110, 113.

⁴⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів. К., 1976. Т. 1, с. 660.

⁴⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2098, арк. 85.

⁵⁰ Там же, арк. 86, 87.

⁵¹ Там же, арк. 87.

⁵² Там же, арк. 85, 86.

⁵³ Там же, арк. 83.

суспільствознавців для викладання в інститутах і технікумах шляхом організації спеціальних курсів. До підготовки викладачів соціально-економічних дисциплін у 1932 р. приступили і Центральні курси, на які направлялися головним чином комуністи — вихідці з робітничого класу, що мали не менше ніж два роки виробничого стажу і одного року педагогічної практики⁵⁴. Було організовано 7 інститутів червоної професури, які об'єдналися у 1934 р. в один інститут⁵⁵. Почала працювати також аспірантура при Комуністичному університеті ім. Артема на 50 чол., Українському інституті журналістики на 15 і при Всеукраїнському інституті комуністичної освіти — на 20 чол. Було розширено підготовку аспірантів і в університетах та педагогічних інститутах⁵⁶.

В середині 30-х років в основному склалася система підготовки молодих наукових і науково-педагогічних працівників. Велику роль у цьому відіграли вереснева (1932 р.) постанова ЦВК СРСР «Про учбові програми і режим у вищій школі та технікумах»⁵⁷ і січнева (1934 р.) постанова РНК СРСР «Про підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів»⁵⁸, в яких було накреслено напрями корінної перебудови системи комплектування і методів підготовки аспірантів вузів і науково-дослідних установ. Згідно з цими постановами кадри викладачів марксистсько-ленінської теорії для вищої школи стали поповнюватися головним чином за рахунок випускників аспірантури вузів і науково-дослідних установ. Було встановлено також новий порядок комплектування аспірантури: до неї приймалися тільки особи, які мали закінчену вищу освіту, стаж виробничої діяльності за обраним фахом не менше двох років і виявили здібності до науково-дослідної чи науково-педагогічної діяльності. Поряд з цим підвищилися в аспірантурі вимоги до змісту навчання.

Завдяки заходам, що їх вжили партія та уряд, на Україні, як і в цілому по СРСР, зросла кількість аспірантів у вузах і науково-дослідних установах. На початок 1938 р. їх налічувалося 1646 чол.⁵⁹ Багато вузів (особливо педагогічних та університетів) були повністю укомплектовані викладачами суспільних наук⁶⁰. Це істотно збільшувало можливості направлення підготовлених випускників-аспірантів університетів і педінститутів у вузи. В них, наприклад, у 1935/36 навчальному році тільки з чотирьох університетів України для викладання філософії було направлено понад 40 випускників⁶¹.

Підвищився ідейно-теоретичний рівень вузівських суспільствознавців. Уже в 1939 р., наприклад, викладачі 365 кафедр вищої школи країни подали на затвердження до ВАКу 1500 дисертаційних праць⁶². Все це дає можливість зробити висновок, що завдяки організаторській діяльності ЦК ВКП (б) і ЦК КП (б) У в період боротьби за побудову фундаменту соціалізму в нашій країні було створено першу зміну ідейно зрілих і теоретично підготовлених кадрів вузівських викладачів суспільних наук.

Таким чином, досвід підготовки суспільствознавців вищої кваліфікації в партійних навчальних закладах, в аспірантурі у 20—30-х роках, безумовно, заслуговує на увагу. Саме тоді Комуністична партія виробила основні напрями вдосконалення підготовки викладачів суспіль-

⁵⁴ Вища школа Української РСР за 50 років, т. 1, с. 258—259.

⁵⁵ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 414.

⁵⁶ Бнстров М. А. Назв. праця, с. 92.

⁵⁷ Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: Сб. документов 1917—1973 гг. М., 1974, с. 420—426.

⁵⁸ Там же, с. 482, 483.

⁵⁹ Синицкий А. Я. Указ. соч., с. 90.

⁶⁰ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 114, арк. 79; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 2410, арк. 73; Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 79, оп. 1, спр. 19, арк. 27.

⁶¹ Бнстров М. А. Назв. праця, с. 93.

⁶² Украинцев В. В. Указ. соч., с. 231—232.

них наук для вузів. Велике значення мала діяльність парторганізацій по вихованню цих кадрів у дусі непримиренності до троцькізму та інших дрібнобуржуазних ухилів, українського буржуазного націоналізму.

Підготовка кадрів суспільствознавців для вищої школи УСРР, як і всієї країни здійснювалася організовано і планомірно. Аналіз складної багатогранної діяльності партійних організацій у цій галузі дає можливість зробити висновок про те, що вирішальною умовою забезпечення вузів Радянської України викладачами марксистсько-ленінської теорії було керівництво Комуністичної партії.

ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ У СПРИЙНЯТТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

Марксизм-ленінізм відкидає ненаукові, ідеалістичні твердження про те, начебто видатні особи можуть за своїм бажанням, силою своєї волі творити історію. Проте історичний матеріалізм аж ніяк не заперечує ролі в ній визначних діячів, які відбивають інтереси прогресивних суспільних сил, тісно зв'язані з масами й уміють на перехресних шляхах історії обрати правильний напрям і повести за собою не одиниці, а тисячі й тисячі борців за докорінну зміну долі народу, країни. І не викликає сумніву, що до числа таких діячів належав також Богдан Хмельницький. У доповіді «Могутня сила віковичної дружби, монолітної єдності народів-братів», проголошеній членом Політбюро ЦК КПРС, першим секретарем ЦК Компартії України В. В. Щербицьким на урочистих зборах, присвячених 325-річчю возз'єднання України з Росією, відзначалося: «Видатним державним діячем, умілим полководцем і мудрим дипломатом, великим сином своєї епохи, який піднявся, всупереч своїй соціально-класовій належності, до розуміння прогресивних завдань часу, корінних національних інтересів народу, був Богдан Хмельницький»¹.

Народно-визвольні війни справляють великий вплив на хід суспільного розвитку. Вони породжують масовий героїзм, зумовлюють появу керівників, діячів, які ідейно обґрунтовують мету боротьби і ведуть за собою маси. Звичайно це — самовіддані борці за нову, прогресивну справу. До їх числа належить і Богдан Хмельницький. Він був одним з тих небагатьох, яким силою історичних обставин та особистих здібностей довелося стати в центрі важливих подій.

Сучасники (не тільки прихильники, а й недруги) Б. Хмельницького говорили про його розум, енергію та відвагу. В ньому ми бачимо не тільки гетьмана України, видатного державного діяча і полководця, але й людину високого інтелекту, що виявилось в різних сферах його діяльності. Він знав особисто, не лише у зв'язку з своєю гетьманською посадою, а як сучасник і одноступень відомих на той час діячів культури: Феодосія Сафоновича, Лазаря Барановича, Інокентія Гізеля, Йосифа Нелюбовича-Тукальського та багатьох інших.

Сила видатних людей в тому і полягає, що вони краще за інших можуть зробити відповідні висновки з досвіду суспільного історичного розвитку. Адже тільки знання минулого дає можливість правильно розібратися в сучасних їм подіях і визначити шляхи в майбутнє. Факти з життя та діяльності Б. Хмельницького свідчать про те, що він досить ґрунтовно знав історію і часто звертався до неї при розв'язанні різних питань.

¹ Рад. Україна, 1979, 31 січ.

В ряді досліджень радянських вчених висвітлюється державна і полководницька діяльність, соціально-політичні та економічні погляди Б. Хмельницького²⁻⁹. Його документи стали об'єктом вивчення мовознавців¹⁰. Відносно ж того, що він «цікавився історією і знав минуле України», є лише окремі згадки і факти¹¹. Ця думка загалом правильна, але вона ще не досить розкрита, належно не підтверджена зафіксованими історичними даними. Тим часом важливим і цікавим є те, що саме знав з історії, як використовував досвід минулого Б. Хмельницький. Якраз на розгляді цих питань і спиняється автор даного повідомлення.

Б. Хмельницький не залишив після себе спеціальних історичних трактатів, не писав літописів і хронік. Однак матеріали, які дійшли до нас, переконливо свідчать про його знання історії свого народу, рідного краю, про те, що він свідомо і в різноманітних аспектах звертався до неї. Гетьман навколишній світ сприймав не застиглим, а в русі, бачив необхідність відповідних змін у ході розвитку подій та явищ.

Історичні погляди Б. Хмельницького дістали своє відображення в різних пам'ятках, зокрема в численних універсалах, наказах, листах, інструкціях та інших документах, у створенні яких він брав безпосередню участь. При їх вивченні бралось до уваги не тільки написане, а й сказане ним під час розмов. Щодо цього певну цінність становлять, наприклад, щоденники та «статейні списки» іноземних дипломатів, а також їх листи про виконання ними своїх доручень. З цих джерел видно, як з урахуванням історичного досвіду складалися міжнародні договори, зокрема Зборівський 1649 р. і так звані Московські статті 1654 р.

Про Б. Хмельницького є відомості того часу, коли він уже був на Україні діячем найвищого рангу, гетьманом Війська Запорізького і користувався великим авторитетом та повагою не тільки у себе на батьківщині, а й за її межами. Він наполегливо захищав те, в чому був твердо переконаний, при цьому зважаючи більше на історичні обставини, ніж на твердження «авторитетів». В українських літописах XVII—XVIII ст. вміщено цікавий переказ. У ньому розповідається, начебто під час огляду коронним гетьманом Конєцпольським приблизно у 1639 р. відбудованої польськими властями фортеці Кодак на запитання про її міцність і неприступність Б. Хмельницький відповів латинським прислів'ям: «Що збудовано рукою, можна рукою і зруйнувати»¹².

У світогляді Б. Хмельницького дістали відображення інтереси й погляди певних суспільних сил, їх співвідношення, що склалися під час визвольної війни.

Як відомо, у війні 1648—1654 рр. найактивнішу участь брали селяни, козацтво та міські низи, тобто основна маса населення тодішньої України. Вони виступали проти різних форм феодального гніту, іноземних поневолювачів, за суверенність українського народу. Виходець з дрібношляхетської сім'ї, козак за своїм становищем, Б. Хмельницький представляв у народно-визвольній боротьбі, яку очолив,

²⁻⁹ Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (далі — Соціально-політичні погляди...). — УІЖ, 1957, № 1, с. 94—105; Веселаго В. В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького: Нариси із історії економічної думки на Україні. К., 1956, с. 85—101; його ж. Економічна політика і економічні погляди Богдана Хмельницького в галузі ремесла та промислів: Наук. записки Львівського політехнічного інституту. Львів, 1968. Вип. 65, с. 1—33.

¹⁰ Єдліньська І. Я. Питання історичного синтаксису української мови: На матеріалах листів Богдана Хмельницького. К., 1961.

¹¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954, с. 84.

¹² Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке./ Составил Самойл Величко.— К., 1864, с. 300.

прогресивні сили. І відстоював він з позицій старшини інтереси козацтва, роль якого під час війни небувало зросла. Це відбилося в історичному обґрунтуванні гетьманом того становища, яке склалося тоді на Україні.

Спеціальної уваги заслуговує питання про те, звідки Б. Хмельницький черпав відомості про минуле, як формувалися його погляди на історію. Зокрема, цікаво було б знати, що могло дати йому навчання в тогочасних школах. Хоч спеціальним предметом викладання історія тоді не була, але вона присутня майже в усіх галузях знань. Гетьман — людина освічена й начитана — був, безумовно, знавцем книг, що тоді виходили українською, польською та латинською мовами (а ними він володів вільно). Багато цінних історичних відомостей Б. Хмельницький міг почерпнути з полемічної літератури кінця XVI і XVII ст. Вона стала провідним суспільно-політичним явищем тієї епохи. Найвидатніші пам'ятки цього жанру визначаються як «гостро актуальні, публіцистичні, злободенні, для них характерний історизм, високий емоційний запал»¹³. Слід зазначити, що запорізьке козацтво входило тоді до складу Київського братства, і, безумовно, що Б. Хмельницький стежив за боротьбою, яка точилася між православними й католиками, що знайшла своє відображення в полемічній літературі. В його документах не тільки відчутний її вплив, але й мають місце посилання на факти, взяті з неї*.

Посилання Б. Хмельницького на історичні події свідчать про його знайомство з літописами. Знання з історії він здобув, мабуть, від київських учених, таких, як Феодосій Сафонович та Інокентій Гізель, які в той час вивчали стародавні літописи¹⁴. Згадаємо ще один цікавий факт. Під час визвольної війни в Генеральній військовій канцелярії служив Михайло Гунашевський — автор відомого Львівського літопису¹⁵. Наприкінці XVI і в XVII ст. на Україні набули поширення хроніки та праці польських авторів (Мартина і Йоакіма Бельських, Яна Длугоша, Матвія Стрийковського та інших), які використовувалися при складанні літописів і перекладалися на українську мову¹⁶. Можливо, з ними також був знайомий гетьман.

На Україні героїчний епос — історичні пісні та думи — відіграв важливу роль у духовному житті народу. В цих творах — своєрідних літописах самовідданої боротьби народу за рідну землю — теми і сюжети взято з реального життя¹⁷. Немає сумніву в тому, що думи та історичні пісні були добре відомі гетьману, який не раз використовував народні прислів'я й легенди.

Обставини його життя склалися так, що він часто в службових справах бував у Польщі, два роки прожив у полоні в столиці Туреччини — Стамбулі, відвідав Молдавію, Крим, західноєвропейські країни, зокрема Францію. Там Б. Хмельницький зустрічався з різними діячами і в розмовах з ними, безумовно, не раз звертався до минулих часів. Факти переконливо свідчать про те, що він був добре обізнаний з подіями, які відбувалися в Росії. Б. Хмельницький як учасник повстання 1637—1638 рр. знав про зносини його керівників з російським урядом. У роки визвольної війни гетьман досить часто посилався на історичні традиції, спільні для російського та українського народів.

¹³ Історія української літератури. Т. 1.— Давня література, К., 1967, с. 218—219. В цьому томі дається ґрунтовне літературознавче висвітлення полемічних творів другої половини XVI і XVII ст. (с. 231—282).

* На превеликий жаль, полемічна література, сповнена викладом історичних подій, ще не стала об'єктом спеціального історіографічного дослідження.

¹⁴ Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди..., с. 103.

¹⁵ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970, с. 12—15.

¹⁶ Ісаєвич Я. Д. Невідома пам'ятка української історіографії другої половини XVII ст.— УІЖ, 1970, № 2, с. 66—68.

¹⁷ Історія української літератури. Т. 1.— Давня література, с. 163—166.

У той час гетьманський уряд підтримував широкі міжнародні контакти з іншими країнами. Цілком зрозуміло, що це вимагало від дипломатичного апарату й від самого Б. Хмельницького певних знань про різні країни та їх минуле. Успішне здійснення гетьманом цих контактів свідчить про наявність таких знань та вміле їх використання¹⁸.

Б. Хмельницький вважав себе професіональним воїном. І цілком слушно. В одній з польських хронік під 1648 р. сказано, що вождем козаків є Богдан Хмельницький — «розумний, мужній і досвідчений воїн»¹⁹. Брав він участь у війнах і походах, жив на пограниччі і вступав у часті сутички з татарськими чамбулами (загонами), що нападали на Україну.

Та серйозним уроком з історії для Б. Хмельницького була його участь в подіях на Україні. Польський поет та історик В. Коховський у своїх «Анналах» писав, що гетьман «був підсобником Тараса (Тараса Федоровича — Трясила.— Ф. Ш.), пізніше ішов слідами бунтівників Острянина, Гуні, був учасником жакливого діла, яке самі призвідці спокотували смертю, а він уникнув заслуженої кари»²⁰. Наприкінці 40-х років Б. Хмельницькому довелося терпіти сваволю магнатів та їх прислужників. Йому загрожувала смерть, від якої він врятувався, подавшись на Запоріжжя. Там «...багато таких бідолах, скривджених і знівчених козаків, не з своєї волі покинувши жінок, дітей, майно своє, через такі знущання тиняються», — писав Б. Хмельницький у 1648 р.²¹ Ці минулі події залишили певні сліди в його пам'яті, про що, вже будучи гетьманом, він не раз згадував.

Працюючи свого часу військовим писарем реєстрового козацтва, Б. Хмельницький мав доступ до важливих документів — королівських грамот, постанов сеймів, на які не раз посилався під час визвольної війни та в наступні роки.

У досліджуваній період історії суспільне життя значною мірою нормувалося звичаєвим правом, традиціями. Цікавий у цьому плані збірник «Документи Богдана Хмельницького», де вміщено матеріали, створені або стверджені «рукою власною» гетьмана. При ознайомленні з ними привертає увагу те, що вони сповнені історизму, посилені на події минулого. Це відбилосся в таких типових для того часу висловах: «от давніх часів» (с. 25, 75), «з давніх літ» (96), «здавна» (183), «по-стародавньому» (202), «ведлуг звичаю» (згідно із звичаєм) (88), «против давнього звичаю» (155), «ведлуг звичаю давнього» (262), «так яко здавна» (218), «звичай войсковий» (179), «по-старому послушество отдавали» (89), «з давніх віків» (235), «от кілька десяти літ» (237) тощо. Звичаями вважається те, що перевірено досвідом історії. Рахуватися з ними є однією з ознак історизму. Однак звичаї бувають різні. Б. Хмельницький, як представник прогресивних сил, обстоював звичаї, традиції, що сприяли розвитку суспільства. Для ствердження нового він звертався до давнини як до авторитету.

І в ті часи прогресивні діячі не обмежувалися знанням окремих історичних фактів, а прагнули своєрідно систематизувати їх, зробити висновки. Саме так діяв Б. Хмельницький, який вмів звести окремі факти воедино, намагався належно розкрити суть справи, зважити на досвід історії. Ось кілька прикладів.

Відомо, що Б. Хмельницький очолив визвольну боротьбу тоді, коли після жорстокого придушення повстання 1638 р. здавалося, що все живе потоптане, а то й остаточно задушене, а нав'язані силою порядки будуть вічними. Це був час, коли українські панівні кола знайшли спільну мову з іноземцями. Вороги назвали десятиліття після 1638 р.

¹⁸ Шевченко Ф. П. Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр.— Історичні джерела та їх використання. К., 1964. Вип. 1.

¹⁹ Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький, с. 72.

²⁰ Там же.

²¹ Документи Богдана Хмельницького. К., 1961, с. 24, 28.

«золотим спокоєм». Але Б. Хмельницький належав до числа тих діячів, які не забували про героїчний шлях та бойові традиції козаків і всього українського народу, вірили в його сили. А тому він закликав і підняв народ на боротьбу проти утискувачів.

Б. Хмельницький не дотримувався сліпо якогось раз встановленого погляду на події, їх оцінки. Він враховував зміни в обстановці та приходив до нових висновків і рішень. Так, після першого року успішної боротьби в лютому 1649 р. гетьман заявив королівським послам: «...Вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу і далі, що умислю: виб'ю з лядської неволі народ весь руський»²².

Знаменита промова Б. Хмельницького на історичній Переяславській раді 8 січня 1654 р., яка, на думку академіка М. М. Тихомирова, «є мало не одним з найкращих зразків ораторського мистецтва XVII ст.»²³, свідчить і про те, що гетьман зважував давно минулі й сучасні йому події, дбаючи про краще майбутнє рідної України, коли, посилаючись на історичне минуле, прийшов до висновку, щоб бути їй навіки разом з Росією²⁴. Це було історичне рішення, і український народ підтримав його.

Б. Хмельницький був людиною свого часу. Це виявилось, зокрема, в його діях та поглядах, у тому числі й на історію. Саме у той час в Європі відбувся своєрідний переворот у поглядах на суспільне життя. Гуманістичні ідеї епохи Відродження поширювались і на Україні, дістаючи свій вияв у різних сферах громадської думки, в тому числі у прогресивних поглядах на розвиток суспільства. Водночас було ще живучим віками стверджуване положення, що всі події в історії, діяльність людей визначені «божим провидінням». «Все на світі, — писав тоді гетьман, — і добре і лихе діється з волі божої»²⁵. Було це посиленням на «божий авторитет», на який спиралися тоді при здійсненні своїх прагнень окремі люди, соціальні групи.

Разом з тим у висловлюваннях Б. Хмельницького посилення на «волю божу» набиало своєрідного звучання і значення. Гетьман «ім'я боже» використовував не для виправдання гніту, а для ствердження справедливості боротьби. Вже після перших перемог у відомому листі до царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648 р. Б. Хмельницький повідомляв, що війна ведеться за віру «старожитну», за вольності²⁶. Про себе гетьман говорив, що «... правда то есть, жем лихий і малий (небагатий і незнатний. — *Ф. Ш.*) чоловік, але мі то бог дав, жем есть єдиновладцем і самодержцем руським»²⁷. Та уповання на «боже провидіння», на вирішення ним долі не означало, що Б. Хмельницький очікував результатів, склавши руки, не діяв. Польським послам на початку 1649 р. під час переговорів у Переяславі він заявляв: «Від бога я одержую милість, та головним чином за допомогою моєї шаблі»²⁸.

У ряді висловлювань Б. Хмельницького «бог» не завжди відігравав вирішальну роль в історичних подіях, інколи він виступав свідком («Сам бог свідок...»). В більшості ж випадків гетьман вважав відповідальними за те, що сталося, самих людей. В його документах названо десятки імен таких осіб та їх діянь. Однак поряд з цим він стверджував: «Все, що трапляється з монархами і могутніми рицарями, підкорено часові та божій волі». Цікаве у цьому напрямі ще одне його твердження: «Неможливо всебічно і ґрунтовно визначити людські вчинки, не враховуючи їх закономірностей та одвічної волі неба.

²² Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі — Воссоєдинение Украины с Россией...). М., 1953. Т. II, с. 108.

²³ Известия, 1964, 16 янв.

²⁴ Воссоєдинение Украины с Россией... М., 1953. Т. III, с. 460—461.

²⁵ Документи Богдана Хмельницького, с. 69.

²⁶ Там же, с. 44, 48.

²⁷ Воссоєдинение Украины с Россией..., т. II, с. 108.

²⁸ Там же, с. 111.

Справедливість цього світу так розмірена, що в одних відбирає, а другим дає владу і мудрість. Кривда ж, гніт і неволя викликають сувору помсту з боку справедливості...». Як бачимо, обидва начала виступають у нього як рівнозначні. І це теж нове в тодішній історичній думці України. Отже, Б. Хмельницький вірив, що тільки реальне ставлення до подій і фактів може дати потрібні результати. Його висловлювання спираються на досвід, на історію. В листі до львівського магістрату 1657 р. він писав, що не можна обманювати «...себе ніякими успіхами чи поворотами щастя, які у фортуни, як у місяця, дуже змінюються...». Гетьман був упевнений, що можна запобігати деяким явищам, впливати на хід подій, не вичікуючи «волі на те господньої», «бо пізно приходять ліки, коли не можна запобігати початку хвороби»²⁹.

Особливість історії полягає в тому, що до неї не можна бути байдужим. Б. Хмельницький правильно для того часу розкривав причини визвольної боротьби українського народу. Вже в її перші місяці він писав: «Бачить господь бог, що не з пихи і не з наміром чинити свавілля, але з великої біди та через кривди, яких зазнали від їх милостей панів українних урядників, поставлених над нами, і через те, що нашому життю загрожувала небезпека, бо багато кого з наших товаришів обібрали, пограбували, з власних маєтків повиганяли, інших убили і знівечили...»³⁰. Крім згаданого уже, в матеріалах гетьмана наводилися численні факти, зокрема про переслідування православних, нехтування правами руського (українського) населення, навіть про заборону вживання назв «Русь», «руський». Слід при цьому зауважити, що Б. Хмельницький першим ввів в офіціальні документи назву «Україна» в ширшому розумінні, ніж побутувала вона раніше, до визвольної війни. До речі, ряд причин визвольної війни, вказаних гетьманом, і нині визнається історичною наукою.

В. І. Ленін писав, що «прогресивним є пробудження мас від феодалльної сплячки, їх боротьба проти всякого національного гніту, за суверенність народу, за суверенність нації»³¹. Безумовно, це стосується й тих подій, які розгорнулися в досліджуваній період на Україні. Виходячи з історичного досвіду, Б. Хмельницький правильно оцінював причини поразки минулих селянсько-козацьких повстань. У листі до командування польського гарнізону, який засів в оточеному козаками місті Замості, він писав, що в ході визвольної війни повсталі повернуть собі з панських маєтків добро, «яке ви десять років з нас брали. Тоді нам було погано, коли ви нас спершу обдурили, а саме, давши подарунки запорізькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову. Але тепер ми всі в одному гурті, і не допоможе вам більше господь бог на нас їздити»³². Цю думку своєї єдності з «черню», народними масами гетьман висловив у гострій формі польським послам у лютому 1649 р., заявивши: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Поможет мі то чернь вся по Люблін і Краків, которой я не одступаюсь, бо то правая рука наша, — щоб ви, розбивши селян, не ударили на козаків...»³³. І, незважаючи на різні перешкоди, зокрема на необхідність підписувати тяжкі умови Білоцерківського договору 1651 р., Б. Хмельницький, як це тепер доведено, вживав ряд заходів, щоб полегшити становище селянства³⁴.

В ході переможної визвольної війни у поглядах гетьмана відбувалися відповідні зміни. Особисто висловлюючи це, він заявляв, що ви-

²⁹ Документи Богдана Хмельницького, с. 264, 563, 595.

³⁰ Там же, с. 28.

³¹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне збір. творів, т. 24, с. 128.

³² Документи Богдана Хмельницького, с. 76.

³³ Воссоединение Украины с Россией., т. II, с. 108.

³⁴ Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди., с. 97—98.

жене з України «можних ляхів, дуків і князів.., не постоїт мі нога жодного князя і шляхотки тут в Україні». Говорив гетьман і про те, що, коли «згрішить князь — урізати йому шию, згрішить козак — тоєж йому учинити»³⁵.

Важливу роль серед тодішніх станів суспільства України в 1648—1654 рр. відіграло козацтво. На той час воно небувало зросло, перетворившись в окремий суспільний стан із своїми правами, організацією, судом тощо. Це було оформлено відповідними королівськими і царськими грамотами та договорами³⁶. Б. Хмельницький під час переговорів з польськими послами в лютому 1649 р. заявив, що він може мати козацьке військо в 200—300 тис. чол.³⁷ Права козацтва відстоював гетьман, посилаючись на його історію.

В десятках різноманітних документів у період визвольної війни та в наступні роки Б. Хмельницький згадував «давні права вольності», надані козацтву польськими королями. Можливо, йшлося про загальновідомі справи, зокрема про привілеї. Так, у листі до трансільванського князя Юрія Ракоція від 17 листопада 1648 р. гетьман посилається на короля Стефана Баторія, «від якого багато привілеїв і вольностей» мало тоді козацтво³⁸. Питання про ставлення до козаків Стефана Баторія вже дістало своє висвітлення в історичній літературі³⁹. Козацтво була приділена увага у Зборівському (1649 р.) і Білоцерківському (1651 р.) договорах, королівських та царських грамотах, а також багатьох листах Б. Хмельницького. На його прохання цар Олексій Михайлович, наприклад, крім відомих «Березневих статей», своєю грамотою 27 березня 1654 р. стверджував «прежнше... права и привилія» Війська Запорізького та всіх інших станів⁴⁰.

Б. Хмельницького слід вважати одним з авторитетніших знавців соціальних відносин у XVI—XVII ст. на Україні. Його твердження про те, що «люди, которые холопства не вытерпев, ушли в казаки»⁴¹, є одним з ключових для вирішення питання про походження останніх. До нас дійшла значна кількість висловлювань і записів гетьмана, які мають певне відношення до історії селянства, шляхти, духовенства і міщан. Питання цікаві й заслуговують, так само, як і козацтво, на спеціальне висвітлення.

У середні віки, в епоху феодалізму, «...всякий суспільний і політичний рух змушений був прибирати теологічну форму. Почуття мас живилися виключно релігійною поживою; через це, щоб викликати бурхливий рух, треба було власні інтереси цих мас виставляти їм у релігійному вбранні»⁴². Так, наприклад, визвольна війна на Україні в 1648—1654 рр. велася під прапором боротьби проти католицизму та унії, за рівноправність православних. Була це водночас боротьба проти порядків, які тут заводили іноземні загарбники. Слід зауважити, що Б. Хмельницький, рішуче відстоюючи інтереси православних, разом з тим був позбавлений фанатизму релігійної нетерпимості. В березні 1652 р. у своєму універсалі гетьман закликав усіх козаків і поспільство, а також поляків («...які побратимство з нами тримають») ⁴³ до дальшої боротьби. В іншому документі він заявляв, що «непристойна і тяжка справа, коли хто приневолює неохочих до своєї віри», кожний хай живе, як хоче, але слід віддати православним їм належні пра-

³⁵ Воссоединение Украины с Россией., т. II, с. 108—109.

³⁶ Детальніше про козацтво як стан див.: Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959, с. 19—28, 169—209.

³⁷ Воссоединение Украины с Россией., т. II, с. 108.

³⁸ Документи Богдана Хмельницького, с. 84.

³⁹ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. К., 1904.

⁴⁰ Воссоединение Украины с Россией., т. III, с. 567.

⁴¹ Там же, с. 118.

⁴² Маркс К., Энгельс Ф. Людвиг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Гвори, т. 21, с. 299—300.

⁴³ Grabowski A. Ojczyście spominki. Kraków, 1845. T. II, s. 131.

ва⁴⁴. Така ідея мала вияв і в історичних міркуваннях гетьмана. Характерно, що у Війську Запорізькому, крім українців — православних, були представники багатьох інших народностей і віросповідань⁴⁵.

У своєму житті Б. Хмельницький часто брав участь у воєнних подіях й особливо у визвольній війні, яка тривала кілька років. Могло здатися, що війна була стихією гетьмана. Але це, звичайно, не так. Він не раз, виходячи з історичного досвіду, говорив про те горе, що його приносять війни людям, багато робив, щоб утвердити справедливий мир. «Безперечно, є правда, що завершенням, метою та кінцем будь-якої війни повинно бути не що інше, як згода і мир», — записано в його інструкції українським послам до трансільванського князя Юрія Ракоція в 1656 р. «Одвічна мудрість, стверджуючи шляхи загального співжиття, сама заборонила заподіювати лихо тим, хто творить добро», — писав Богдан Хмельницький за кілька тижнів до смерті. Він засуджував таку політику, коли одне говориться, а інше робиться, «коли голова думає про одне, а серце зайняте чим іншим». І коли російський уряд в 1656 р. почав переговори про перемир'я з польським урядом, повіривши миротворчим заповідням останнього, гетьман у листі до царя, сповненому історичних прикладів, доводив, що противна сторона не додержить умов договору. І події, що розгорнулися через рік, підтвердили передбачення гетьмана. Б. Хмельницький широко вважав, що немає нічого дорожчого, як справжня дружба, здобута з великими труднощами⁴⁶.

Можна було б навести чимало згадок і оцінок різних подій з історії України, на які посилався гетьман. Та спинимося на деяких з них. Події, що відбувалися в 1648—1654 рр. на Україні, дослідники визнають такими поняттями, як «визвольна війна», «народно-визвольна» або «національно-визвольна війна» українського народу. І це має під собою певні підстави. Вже доведено, що події того часу були виявом зрілої національної самосвідомості українського (за тодішньою назвою — руського) народу, продовженням його боротьби проти іноземних гнобителів, за вільний розвиток⁴⁷. І цю боротьбу очолив Б. Хмельницький, який виступив в ім'я народу, на захист рідної країни. До речі, в його документах, висловлюваннях назва «народ» вживається як «народ руський», «народ наш руський», «щоб руський народ був вільний від польської неволі», «народ православний християнський»⁴⁸. Те, що у твердженнях гетьмана українська народність пов'язувалася з православною релігією, відповідало існуючому тоді стану справ. Адже в релігійному вбранні у ті часи виступали не тільки соціальні та політичні інтереси, а й національні почуття. Правда, останні іноді виводили Б. Хмельницького за межі України, коли він відстоював права «народу руського скрізь в Короні і Литві»⁴⁹, тобто і білоруського населення, що перебувало у складі Великого князівства Литовського.

У своїх висловлюваннях Б. Хмельницький відображував соціальний, становий поділ українського народу, що історично склався на той час (на світських і духовних — «духовних и мирских людей, во всяком чину сущих», на козаків і посполитих, а серед останніх — на «вшеля-

⁴⁴ ЦДАДА СРСР, ф. Посольський приказ. Відносини Росії з Польщею. 1650, стовп. 1, арк. 296.

⁴⁵ Шевченко Ф. П. Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648—1654 рр. на Україні.— УІЖ, 1978, № 11, с. 10—22.

⁴⁶ Документи Богдана Хмельницького, с. 525, 549, 601, 605.

⁴⁷ Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст.— УІЖ, 1966, № 2, с. 82—84; Бойко І. Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму.— Там же, с. 84—87.

⁴⁸ Документи Богдана Хмельницького, с. 65, 105, 233, 298.

⁴⁹ Там же, с. 105, 193.

кое кондицій людей»⁵⁰). З посиланням на історичне минуле гетьман згадував про межі руських (українських) земель. Під час переговорів з королівськими послами в лютому 1649 р. у Переяславі він заявив: «За границею на войну не пойду, шаблі на турків не поднесу. Досить нам на Україні і Подоллю і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич...»⁵¹. Навіть після того, як за Зборівським договором козацька територія була обмежена Київським, Брацлавським та Чернігівським воеводствами, Б. Хмельницький у листопаді 1650 р. в листі до короля Яна Казимира просив, щоб «нашому духовенству і Русі залишили вільності і стародавні обряди...», і посилався при цьому на привілеї, надані ще галицько-волинським князем Левом⁵².

Можна вважати результатом неабиякого знання історії та роздумів з приводу меж Русі (України) твердження Б. Хмельницького, висловлене ним у листі до царя Олексія Михайловича від 12 червня 1656 р. Гетьман писав тоді про те, що, коли буде проводитися кордон («межа») між володіннями царськими і королівськими, то цареві слід «премудре усмотрятъ, что православные епископы львовский, премыский, луцкий и перед тем православием будучие хелмский, володимерский и весь народ православный, в тех епископиях обретающийся, великое гонение по все времена терпели и ныне терпят... А что ныне чрез стольника вашего царского величества указ пришел, пусть так, как за искони вечных предков вашего царского величества святыя памяти блаженных княжат российских было, и ныне будет...»⁵³.

Вище вже згадувалося, що назва «Україна» в документах Б. Хмельницького вживалася ширше, ніж до визвольної війни. Це питання заслуговує на спеціальне дослідження. Але обмежимося тут лише одним твердженням про те, що дана назва поширилася в роки війни з Правобережної Київщини на всю територію, яка підлягала козацькій адміністрації. Назва ж «Мала Росія» вперше зустрічається в листі гетьмана до царя Олексія Михайловича від 23 березня 1653 р. Разом з тим слід зауважити, що цей лист зберігся в тогочасному перекладі, зробленому в Посольському приказі. Всього в документах, які збереглися донині (не оригінальних, а в перекладах), назва «Мала Росія» вжита чотири рази⁵⁴. Термін не був новим. Він досить часто до цього зустрічався в тодішній літературі, зокрема полемічній, але гетьман мало ним користувався при визначенні української території. Правда, при царському титулуванні він не обходив цієї назви.

Крім загальних посилань на старовину, були у Б. Хмельницького досить численні згадки і про тогочасні конкретні події. Так, наприклад, у листі 1650 р., згадуючи про «старовинну Русь», гетьман писав, що визвольна боротьба не припиниться доти, поки Русь не буде такою, якою вона була з давніх часів⁵⁵. Першим з київських князів Б. Хмельницький називав Володимира. Під час переговорів у квітні 1649 р. з Григорієм Унковським — першим російським послом на Україні — гетьман заявив йому, що «от Владимирова святого крещенія одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели едину власть. А отлучили нас неправдами своими и насиліем лукавые ляхи». Потім Б. Хмельницький зробив висновок: «И в которой стороне Запороское Войско и вся Белая Русь будет, та сторона сильна всем неприятелем будет»⁵⁶. І далі гетьман сказав послу, що з Польщею й Литвою буде мир лише тоді, коли вони «уступят... по

⁵⁰ Там же, с. 201, 321, 474.

⁵¹ Воссоединение Украины с Россией..., т. II, с. 109.

⁵² Документи Богдана Хмельницького, с. 201.

⁵³ Там же, с. 501—502.

⁵⁴ Там же, с. 286—287, 298, 357, 373.

⁵⁵ Там же, с. 105—106, 193.

⁵⁶ Воссоединение Украины с Россией..., т. II, с. 152.

тем границам, как владели благочестивые великие князья, а мы в подданстве и в неволе быти у них не хотим»⁵⁷. У цих твердженнях виявилось також розуміння Б. Хмельницьким єдності історії трьох народів — російського, українського і білоруського, спільності їх походження і розвитку. Наведені гетьманом факти служили історичним обґрунтуванням боротьби за возз'єднання України з Росією.

І пізніше Б. Хмельницький звертався до часів князя Володимира, щоб обґрунтувати свої положення. Так, у листах до царя Олексія Михайловича і патріарха Никона від 25 і 26 травня 1654 р. гетьман просив підтвердити привілеї київського митрополита, посилаючись при цьому на права, надані ще князем Володимиром у часи Київської Русі⁵⁸. Таким чином, з ім'ям і часом князя Володимира гетьман пов'язував єдність Русі, її кордони з давніх часів.

Крім загальних тверджень, посилянь на авторитет «древніх князів» («із віков благочестивих князів», «блаженні княжата») ⁵⁹, у документах Б. Хмельницького наводяться й конкретні імена, зокрема Всеволод Ярославич, як фундатор Києво-Видубецького монастиря⁶⁰, Володимир Мономах, князь Лев. При ознайомленні з цими документами звертають на себе увагу також посилання гетьмана на привілеї, дані польськими королями православної церкви та шляхті, містам, козакам; у них наголошується, зокрема, на їх порушенні, нехтуванні ними перед визвольною війною, що було однією з причин останньої.

У документах Б. Хмельницького імена королів зустрічаються не дуже часто. З найдавніших згадується Владислав III, король польський і угорський. Про нього розповідається, що він вів успішні війни з турками в XV ст., уклав з ними мир, а потім, не підготувавшись до війни (1444 р.), порушив його, внаслідок чого був розгромлений і загинув під Варною⁶¹. Ці події Б. Хмельницький використав у 1654 р. в листі до кримського хана. Будучи зацікавлений у збереженні миру, гетьман не хотів, щоб Махмет-Гірей порушив раніше укладену угоду, а тому писав йому: «Не даючи найменшого приводу до розірвання приязні, ми добре пам'ятаємо, що господь бог суворо карає за зламання присяги. Так колись суворо покарав він за клятвopушення короля Владислава, який, присягнувши на вічну приязнь його милості турецькому султанові, порвав з ним і з військом своїм під Варною марно загинув. Зваживши це і уникаючи гніву божого, ми ніяк не можемо й не хочемо порушувати присягу»⁶². Б. Хмельницький був твердо впевнений, що на його боці правда. Слід сказати, що цей історичний приклад мав звучати тоді досить переконливо.

Позитивно оцінював гетьман позицію короля Стефана Баторія щодо козацтва. В листі до трансільванського князя Юрія Ракоція Б. Хмельницький 7 грудня 1648 р. згадував: «Адже блаженної пам'яті твій попередник Стефан Баторій — з цієї ж країни, — від якого багаті привілеї і вільностей ми маємо і тепер, уквив нас, наче своїх синів, своєю доброзичливістю, немов крилами». Саме тому, писав гетьман, він бажає бачити Юрія Ракоція (який претендував теж на польський престол) «опікуном і королем Польщі»⁶³. Цей приклад з минулого автор листа підбрав досить вдало для того, щоб проводити свою політичну лінію.

Як видно, особливістю історичних поглядів Б. Хмельницького було те, що він здебільшого брав приклади не з глибокої давнини, а з тих часів, свідками подій яких було багато його сучасників. Саме цим

⁵⁷ Там же, с. 154.

⁵⁸ Документи Богдана Хмельницького, с. 349, 353.

⁵⁹ Там же, с. 326, 332, 502.

⁶⁰ Там же, с. 367.

⁶¹ Історія Польши. М., 1954. Кн. 1, с. 128—129.

⁶² Документи Богдана Хмельницького, с. 396.

⁶³ Там же, с. 84—85.

можна пояснити те, що з усіх польських королів напередодні визвольної війни найбільше уваги приділено Владиславу IV, зокрема його політиці.

Б. Хмельницький не раз говорив про діяльність православних князів стосовно монастирів. У документах, які збереглися, він згадує «славное памяти Раину княжну Вишневецкую»⁶⁴. І на цьому фоні ще яскравіше вимальовується жорстокість відступника, ополченого та окатоличеного князя Ієремії Вишневецького, який був ворогом визвольної війни, а тому, незважаючи на походження останнього, гетьман засуджував його.

Уже згадувалося про те, що козацтво стояло в центрі уваги Б. Хмельницького, про яке він говорив в історичному та сучасному для нього плані. І може здатися дивним, що, згадуючи про роль козацтва в минулому, Б. Хмельницький дуже мало наводить імен. Пошастило лише гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному. Так, у листі до царя Олексія Михайловича від 27 травня 1654 р. Б. Хмельницький писав: «Перед нами бывший гетман Войска Запорожского Петр Конашевич Сагайдачный в память свою, за спасение души, во славу же христу богу нашему воздвиг церков в Киеве Богоявления, идеже ныне училище монастыря.., от которыя многия изыдоша в целомудрии и любуемудрии...»⁶⁵. В універсалі від 9 січня 1656 р., даному Братському монастирю, також згадується «славное памяти Сагайдачный», як будівничий церкви⁶⁶.

Не викликає сумніву те, що Б. Хмельницькому, який уже був гетьманом, доводилося знайомитися різними шляхами з давнім минулим України. Про це він, наприклад, сам згадує в 1652 р. Ігумен Нікольського Пустинного київського монастиря, писав гетьман, «...показував нам листи, права и привілея давние»⁶⁷.

Як уже відзначалося, Б. Хмельницький перебував у контакті з видатними на той час людьми, що приділяли увагу питанням історії, високо їх цінував. Наприклад, у листі до царя Олексія Михайловича від 25 травня 1654 р. гетьман характеризував Феодосія Сафоновича такими словами: «искусен муж и премудр и на всяко дело вере нашей благочестивой потребен»⁶⁸. Про тогочасного відомого письменника Іннокентія Гізеля Б. Хмельницький у згаданому вже листі до царя від 27 травня 1654 р. писав як про «пречесного» діяча, що, «бывши учителем монастыря Брацкого, училищ киевских, послужил много церкви божией учением и за веру много пострадал...»⁶⁹.

Розглянуті тут й інші питання, що мають відношення до історичних поглядів Б. Хмельницького, заслуговують на спеціальне дослідження. Пропоноване повідомлення слід вважати лише початком у цій справі.

В 1982 р. минає 325 років з дня смерті Богдана Хмельницького, але його постать і нині не утратила своєї величі. Він був активним діячем, вніс значний вклад в історію. Це було також наслідком знання ним історичного минулого та вміння використовувати його на благо суспільних справ. Думки та діяльність Богдана Хмельницького й сьогодні викликають значний інтерес і привертають увагу вчених не лише нашої країни, а й поза її межами.

⁶⁴ Там же, с. 421, 423, 425.

⁶⁵ Там же, с. 354—355.

⁶⁶ Там же, с. 467.

⁶⁷ Там же, с. 262.

⁶⁸ Там же, с. 351.

⁶⁹ Там же, с. 356.

ЗАМІТКИ

Н. І. КРИЛОВА (Київ)

ВДОСКОНАЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ НА МЕТАЛУРГІЙНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УКРАЇНИ І ПІДВИЩЕННЯ ЇЇ ЕФЕКТИВНОСТІ (1971—1975 рр.)

На сучасному етапі комуністичного будівництва, коли постійно розвивається країна, коли під впливом науково-технічного прогресу відбувається процес творчого оновлення праці, наповнення її більш високим соціальним змістом, ефективність і якість всієї роботи зале-

жить від всебічного розвитку людини. Особливої актуальності нині набуло ленінське положення про те, що держава «сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»¹.

Величезні масштаби розвитку народного господарства підвищують вимоги до творчої діяльності кожної радянської людини. В умовах науково-технічної революції виробнича роль і суспільна значущість робітника певною мірою визначаються матеріально-технічними засобами, зосередженими в його руках, які допомагають значно поліпшити конкретні результати праці. Реалізація грандіозної програми соціально-економічних перетворень значною «мірою залежатиме від умілого й ефективного використання всіх наявних ресурсів — праці, основних фондів, палива і сировини...»², а також від активної творчої праці трудящих Союзу РСР. У вирішенні цих проблем важливу роль відіграє система економічної освіти, головним завданням якої є формування у кожної радянської людини почуття господаря країни, виховання комуністичного ставлення до праці.

Автор даної замітки робить спробу проаналізувати й узагальнити досвід діяльності партійних організацій металургійних підприємств України по вдосконаленню форм і методів економічної освіти, яка сприяє підвищенню трудової й творчої ініціативи, піднесенню ефективності виробництва та поліпшенню якості продукції, дальшому розгортанню соціалістичного змагання.

В період, що розглядається, ЦК КПРС прийняв ряд постанов, спрямованих на вдосконалення системи економічного навчання трудящих («Про поліпшення економічної освіти трудящих» (серпень 1971 р.), «Про марксистсько-ленінське навчання та економічну освіту керівних кадрів в Ташкентській міській партійній організації» (серпень 1973 р.)³ та ін.), які відіграли важливу роль в поліпшенні ідейно-виховної роботи. Керуючись рішеннями XXIV з'їзду партії та згаданими вище постановами, партійні організації Української РСР провели значну організаційну роботу по створенню системи економічної освіти та її вдосконаленню. Постійно зростала чисельність слухачів, зайнятих в її мережі. Якщо в 1970/71 навчальному році питання економіки вивчали 4 млн. чол.⁴, то в 1972/73 — уже понад 6 млн. чол.⁵

Особливістю нового етапу розвитку економічної освіти стало те, що, визначаючи зміст, обсяг і структуру відповідних навчальних програм, партійні організації і пропагандисти враховували специфіку пее-

¹ Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. Заключне слово по доповіді про мир 26 жовтня (8 листопада).— Повне збір. творів, т. 35, с. 20.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 50.

³ Див.: Об идеологической работе КПСС. Сб. документов. М., 1977, с. 321—328; 379—387.

⁴ Див.: Марксистсько-ленінська освіта комуністів.— Комуніст України, 1972, № 9, с. 7.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 426, арк. 2.

ної галузі народного господарства, характер праці різних категорій слухачів.

Найбільш поширеними формами економічного навчання стали школи економічних знань, школи комуністичної праці, народні університети, університети технічного прогресу, теоретичні семінари з питань економіки. В 1974/75 навчальному році у галузі функціонувало 3400 шкіл комуністичної праці й 1505 шкіл економічних знань, 76 університетів технічного прогресу, в яких навчалися 175 860 чол.⁶

Вивчаючи основи економічних знань, слухачі (робітники, службовці) отримували чітке уявлення про те, як в практичній діяльності нашої партії органічно поєднуються теорія, ленінські принципи соціалістичного господарювання, а також кращий досвід роботи колективів підприємств, передовиків і новаторів виробництва. Для діяльності різних шкіл економічного навчання в роки дев'ятої п'ятирічки характерним був тісний зв'язок теорії з практикою. На заняттях розглядалися питання особистого вкладу кожного слухача в розвиток підприємства, на якому вони працюють.

Певний досвід нагромадили партійні організації Донецької, Дніпропетровської, Ворошиловградської, Запорізької та інших областей республіки по вивченню питань економіки в початкових політшколах системи партійної освіти. Наприклад, у Донецькій області лише в 1971/72 навчальному році працювало 1800 початкових політшкіл, в яких навчалися понад 30 тис. чол.⁷ Їх слухачі отримували необхідну їм інформацію про господарську діяльність підприємств, розрахунки собівартості промислової продукції тощо.⁸

Для керівництва системою економічної освіти на металургійних підприємствах Української РСР (наприклад, Донецькому ордена Леніна металургійному заводі імені В. І. Леніна, Дніпропетровському металургійному заводі імені Г. І. Петровського та ін.) при парткомах було створено ради економічної освіти, які займалися питаннями координації діяльності тих організацій, що безпосередньо відповідали за стан економічного навчання на виробництві, подавали необхідну методичну допомогу пропагандистам, узагальнювали й поширювали кращий досвід роботи.⁹

Парткоми металургійних комбінатів республіки добивалися того, щоб заняття в системі економічної освіти проводилися в тісному зв'язку з практичними завданнями кожного структурного підрозділу й заводу в цілому, а головна увага приділялася питанням підвищення ефективності виробництва, якості продукції, а також економії та раціонального використання матеріальних ресурсів.

В цьому плані заслуговує на увагу досвід роботи партійного комітету заводу «Запоріжсталь», де в мережі економічної освіти навчався кожний другий робітник¹⁰. Для закріплення теоретичних знань слухачів економічні служби заводу щомісячно надсилали всім підрозділам підприємства бюлетні, в яких було проаналізовано результати роботи цехів за минулий місяць, квартал, рік. Пропагандисти знаходили в них інформацію про те, як працював кожний цех у порівнянні з іншими підрозділами заводу, а також такі важливі економічні показники, як продуктивність праці, можливі й реальні втрати від браку,

⁶ Див.: Куликов Я. П. Міністерство і економічне навчання кадрів.— Комуніст України, 1975, № 9, с. 49.

⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 18, оп. 29, спр. 21, арк. 85.

⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 3371, оп. 4, спр. 2, арк. 44; ф. 890, оп. 10, спр. 4, арк. 26; ф. 671, оп. 12, спр. 8, арк. 40.

⁹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 395, оп. 7, спр. 4, арк. 114; ф. 1715, оп. 10, спр. 1, арк. 31; Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 272, оп. 12, спр. 19, арк. 71.

¹⁰ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 272, оп. 12, спр. 196, арк. 17.

дані про стан дисципліни на виробництві. Наявність такої інформації давала змогу пропагандисту звернути увагу слухачів гуртків економічної освіти на внутрішні резерви, шляхи їх використання.

Діяльність парткому, спрямована на розвиток мережі економічного навчання трудящих, дала свої позитивні результати. Завод «Запоріжсталь» у 1972 р. за підсумками Всесоюзного соціалістичного змагання на честь 50-річчя утворення СРСР був нагороджений Ювілейним Почесним Знаком, а в 1973 р. йому присвоєно звання «Підприємство комуністичної праці»¹¹. В досягненні цих успіхів важлива роль належала економічній освіті, яка допомогла кожному робітникові не тільки оволодіти певною сумою теоретичних знань, а й застосувати їх на практиці, добитися кращих результатів у праці, опанувати суміжні професії, брати активну участь у громадському житті колективу.

В здійсненні рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду Компартії України про дальше вдосконалення економічної освіти трудящих особливу роль відігравали обласні комітети Компартії України. На засіданнях бюро обкомів партії заслуховувалися й обговорювалися звіти про роботу окремих партійних організацій по керівництву економічним навчанням у трудових колективах. Так, наприклад, на бюро Дніпропетровського обкому Компартії України лише в 1971 р. було розглянуто такі питання: «Про стан пропаганди економічних і науково-технічних знань в Криворізькій міській організації», «Про стан економічної освіти трудящих у Нікопольській міській партійній організації»¹² та інші. Відповідну роботу проводили й партійні організації Донецької, Запорізької, Ворошиловградської та ін. областей¹³.

Про ефективність такої форми партійного контролю свідчить звіт Нікопольського міського партії, який було заслухано на бюро Дніпропетровського обкому Компартії України в березні 1972 р. Виконуючи рішення бюро обкому, парткоми промислових підприємств міста значно збільшили контингент слухачів, які навчалися в системі економічної освіти. Вже на кінець 1972 р. нею було охоплено 27 245 чол., що на 8 тис. чол. більше, ніж у 1971 р. Підвищився рівень знань, урізноманітнилися методи навчання¹⁴.

В своїй повсякденній діяльності партійні організації металургійних підприємств республіки (Макіївський металургійний завод ім. С. М. Кірова, Ждановський металургійний ім. Ілліча та ін.) прагнули комплексно використовувати всі форми навчання. Це стало можливим лише завдяки перспективному плануванню економічної освіти як органічної складової частини ідейно-виховної роботи партії в трудових колективах. Плани склалися на п'ятирічку (з наступною розбивкою по роках). Для кожної категорії працівників передбачалися ті чи інші форми навчання, визначалися його терміни, послідовність вивчення тих чи інших тем, кількість слухачів тощо¹⁵. Єдині комплексні плани пропаганди економічних знань серед трудящих дали можливість у рамках колективу чи певної галузі використовувати різні форми навчання, постійно вдосконалювати механізм системи економічної освіти. Партійні організації металургійних підприємств республіки прагнули, щоб навчання сприяло осмисленню суті економічної політики КПРС, розвивало у робітників трудову активність, націлювало на пошуки, а також

¹¹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 272, оп. 14, спр. 230, арк. 7.

¹² Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 57, спр. 63, арк. 4; ф. 19, оп. 57, спр. 33, арк. 4; ф. 114, оп. 28, спр. 92, арк. 14.

¹³ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 17, зв'язка 54, спр. 26, арк. 5; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 18, оп. 21, спр. 45, арк. 145.

¹⁴ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 57, спр. 138, арк. 121.

¹⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 671, оп. 6, спр. 17, арк. 107; ф. 890, оп. 10, спр. 4, арк. 26; ф. 251, оп. 23, спр. 4, арк. 130 та ін.

більш повне використання внутрішніх резервів виробництва. Активні форми навчання—співбесіди, обговорення рефератів, виконання практичних завдань та ін.—активізували пізнавальну й виробничу діяльність слухачів.

Заслуговує уваги досвід розробки партійною організацією Ждановського металургійного заводу ім. Ілліча практичних завдань, спрямованих на зміцнення зв'язку теорії з практикою комуністичного будівництва. Заводські економічні служби разом з пропагандистами розробили практичні рекомендації для слухачів, конкретних бригад, змін, цехів. Як правило, завдання були розраховані на те, щоб робітники мали можливість одержати навички самостійного економічного аналізу результатів своєї праці, орієнтували їх на пошук резервів підвищення продуктивності праці й т. ін. Так, працівникам доменного цеху пропонувався метод дужировки чавунних злитків, який дав змогу полегшити процес ремонту сусідніх машин і гарантував його безпеку. Для слухачів, що працювали в мартенівському цеху, було запропоновано спосіб своєчасного постачання феросплавів, що дало можливість запобігти зриву плавки¹⁶.

Значного поширення набула й така форма навчання, як проведення науково-технічних конференцій, на яких з аналізом роботи виробничих колективів виступали робітники й спеціалісти передових підприємств. Так, на Комунарському металургійному заводі лише в 1973/74 навчальному році було організовано 26 теоретичних конференцій з таких проблем, як «Всемірне зростання продуктивності праці—головне економічне завдання», «Основні завдання нової п'ятирічки і шляхи їх здійснення»¹⁷.

Під впливом економічного навчання в досліджуваній період постійно зростала трудова й творча активність робітничого класу, яка з особливою силою проявилася в масовому соціалістичному змаганні. Так, якщо в 1971 р. у ньому в республіці брали участь 14,2 млн. чол.¹⁸, то на початку 1975 р.—понад 20 млн.¹⁹

Характерною особливістю соціалістичного змагання в умовах розвинутого соціалізму став новий підхід до розробки соцзобов'язань і колективних договорів. На основі здобутих економічних знань металурги республіки глибше аналізували результати своєї діяльності, сміливіше розкривали й приводили в дію резерви виробництва²⁰. Підвищення рівня економічної підготовки трудящих дало змогу перейти до розробки комплексних планів поліпшення якості продукції та розгортання соціалістичного змагання за випуск виробів з державним Знаком якості, позитивно впливати на виховання моральних якостей робітників²¹. Так, на заводі «Запоріжсталь» тільки в 1970—1973 рр. майже наполовину зменшилися випадки порушення трудової дисципліни й громадського порядку²².

Отже, практика свідчить, що система економічного навчання сприяла активному залученню трудящих до соціалістичного змагання, більш глибокому, науковому обґрунтуванню соціалістичних зобов'язань, пошуку раціональних шляхів їх виконання, а також підвищенню трудової дисципліни.

¹⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 251, оп. 28, спр. 4, арк. 13.

¹⁷ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 229, оп. 6, зв'язка 98, спр. 1, арк. 245.

¹⁸ Див.: Підносити рівень соціалістичного змагання.—Комуніст України, 1971, № 11, с. 37.

¹⁹ Див.: Успішно виконати завдання п'ятирічки.—Комуніст України, 1975, № 1, с. 12.

²⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 251, оп. 23, спр. 3, арк. 74; ф. 693, оп. 20, спр. 11, арк. 4.

²¹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 395, оп. 5, спр. 59, арк. 106.

²² Див.: Сергеева И. Штаб соревнования.—Правда, 1974, 28 февр.

Система економічної освіти стала важливим засобом поширення передового досвіду, цінних новаторських починань. У процесі навчання слухачі не тільки вивчали ефективні методи роботи, а й впроваджували їх на своєму виробництві. Цим питанням основна увага приділялася в школах комуністичної праці. Парторганізації стежили за тим, щоб заняття в них не зводилися лише до узагальнення місцевого досвіду. Так, слухачі шкіл економічних знань і комуністичної праці, які діяли на заводі «Криворіжсталь», ознайомилися і запровадили у себе прогресивні методи праці своїх колег із заводів «Запоріжсталь» та Ждановського металургійного імені Ілліча²³.

Аналіз економічних проблем, які вивчалися в нерозривному зв'язку з конкретними завданнями, поставленими перед кожним підприємством, цехом, дільницею, дав можливість розвивати творчу активність трудящих. З кожним роком серед робітників збільшувалася кількість винахідників і раціоналізаторів, новаторів і передовиків виробництва. Так, у галузі чорної металургії в 1971—1975 рр. кожний восьмий працівник був раціоналізатором або винахідником²⁴. У досягненні таких результатів позитивну роль відіграло й економічне навчання трудящих. Так, слухачі школи комуністичної праці заводу «Азовсталь» старший горновий Г. С. Гриненко та газівник Герой Соціалістичної Праці Г. Л. Чуйко розробили новий метод, практичне впровадження якого дало змогу зменшити витрати чавуну. Річний економічний ефект від цього становив 30 тис. крб.²⁵

На Ждановському металургійному заводі ім. Ілліча кожний другий слухач системи економічного навчання був активним раціоналізатором. За два роки дев'ятої п'ятирічки на підприємстві впроваджено 9684 пропозиції з економічним ефектом понад 15 млн. крб.²⁶

Таким чином, досвід організації економічного всеобучу показав, що він має велике виховне значення. Воно проявлялося насамперед у тому, що в процесі навчання розкривалася економічна суть суспільного виробництва, слухачі оволодівали певною сумою економічних знань, які допомагали їм у практичній діяльності. Певний виховний ефект мали обмін думками з актуальних питань, а також аналіз і оцінка результатів своєї праці з позицій економічної теорії і політики партії.

Сприяючи прискоренню науково-технічного прогресу, використанню передового досвіду, система економічного навчання трудящих впливала на підвищення ефективності соціалістичної економіки й, насамперед, на зростання продуктивності праці.

Позитивно оцінюючи діяльність партійних організацій по розгортанню й вдосконаленню системи економічної освіти як одного з факторів зростання трудової активності робітничого класу, Комуністична партія підкреслила в своїх документах, що в сучасних умовах необхідно й надалі «...всім нашим кадрам... наполегливо оволодівати економічними знаннями і наукою управління»²⁷, глибоко вивчати історичний досвід КПРС у нерозривному зв'язку з вирішенням конкретних економічних і політичних завдань розвитку радянського суспільства.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 391, арк. 91.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 391, арк. 87.

²⁵ За металл (Орган партійного комітета, завкома профсоюзу металургів и управління ордена Трудового Красного Знамени заводу «Азовсталь» им. С. Орджоникидзе), 1974, 2 февр.

²⁶ Ильичевец (Орган партійного комітета, завкома профсоюзу металургів и управления Ждановского ордена Трудового Красного Знамени заводу им. Ильича), 1973, 16 март.

²⁷ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 40.

Ю. І. ЄЛЕСІН (Київ)

ПРО БОРТЬБУ
РАДЯНСЬКИХ ПАТРІОТІВ
ЗА ЗРИВ ПЛАНІВ
ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ
ПО ГРАБЕЖУ Й ЕКСПЛУАТАЦІЇ
ДОНБАСУ

В роки Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованій радянській території під керівництвом Комуністичної партії було розгорнуто фронт всенародної боротьби проти фашистських загарбників. «Саме партія організувала і згуртовувала десятки мільйонів людей, — відмічав товариш Л. І.

Брежнев, — спрямовувала їх енергію, їх волю і дії до однієї мети — до перемоги»¹. В цій боротьбі важлива роль належала зриву планів німецького імперіалізму по пограбуванню і жорстокій експлуатації радянської економіки, зокрема, природних багатств Донецького вугільного басейну.

Боротьба трудящих за зрив планів гітлерівського командування щодо використання вугілля Донбасу у своїх грабіжницьких цілях певною мірою вже розкрита в радянській історіографії². У даній публікації автор робить спробу на основі нових архівних джерел поглибити висвітлення цього важливого аспекту багатогранної боротьби трудящих Донецького вугільного басейну проти фашистських загарбників.

Орієнтуючись на проведення «блискавичної» війни проти Радянського Союзу, гітлерівці передбачали захопити на нашій території готову продукцію та сировину для задоволення потреб фашистської Німеччини і вермахту. При цьому відбудова економіки зовсім не планувалася. Однак після провалу «бліцкригу», коли війна на радянсько-німецькому фронті набула затяжного характеру, нацистські верховоди були вимушені внести корективи у раніше розроблені плани по економічному пограбуванню радянських областей. У січні 1942 р. гітлерівське керівництво видало спеціальну постанову, в якій перелічувалися галузі і підприємства народного господарства окупованої території, що підлягали відбудові³. Особливі надії фашистські загарбники покладали на багатющі запаси вугілля Донбасу, за рахунок якого вони мали намір поповнити нестачу у паливі промисловості «рейху», забезпечити потреби вермахту і окупаційних властей у налагодженні роботи теплових електростанцій, фабрик, заводів і залізничного транспорту.

Про те, якого великого значення фашистські загарбники надавали добуванню вугілля в Донбасі, свідчить спеціальний наказ Гітлера від 1 липня 1942 р. У цьому документі підкреслювалося, що швидке відновлення вугледобування в Донецькому вугільному басейні є однією з найважливіших передумов для продовження бойових дій на східному театрі і використання російських багатств в інтересах німецької військової промисловості; що кожна тонна вугілля, видобута там, значно зменшує навантаження, які лягають на всю систему транспорту

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 280.

² Див.: Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах плану «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. М., 1980; Григорович Д., Денисенко П., Немяты В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. К., 1976; Немяты В. Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944 гг. К., 1980; Коваль М. В. Борьба работников за зрыв фашистских планов использования промышленности Украины. — УІЖ. 1979, № 6; Омельяненко И. Я. За наше правое дело. — В кн.: Герои подполья. М., 1970. Вып. 2; Емченко Г. Я. На Луганщине. — В кн.: Герои подполья; Хорощайлов Н. Суровые годы войны: Героические страницы истории партийных организаций Донбасса периода Великой Отечественной войны. К., 1977; Кондраченко Л. В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: Историкографический очерк. К., 1980 та ін.

³ Григорович Д., Денисенко П., Немяты В. Указ. соч., с. 128.

і перевезень, сприяє більш успішному вирішенню питань постачання східних районів окупації і діючої армії⁴.

Пограбування донецького вугілля здійснювалося військово-економічними органами в тісному контакті з монополістичними об'єднаннями фашистської Німеччини, які відігравали в цьому головну роль. Так, утворене спеціально з цією метою економічне управління району Сталіно було формально підпорядковане головному економічному управлінню «Південь». Практично ж воно стало виконавчим органом імперського об'єднання «Вугілля», яке представляло інтереси заводів «Герман Герінг» і «Східного гірничопромислового товариства...», що входили у найбільші німецькі гірничопромислові та металургійні концерни⁵.

Німецько-фашистські окупанти, погрожуючи смертною карою, проводили насильницьку політику по мобілізації місцевого населення для робіт у шахтах. Вони намагалися широко розгорнути видобування вугілля, мали намір довести його до 900 тис. т на місяць⁶.

Буржуазні фальсифікатори, в тому числі і колишні гітлерівські генерали, спотворюючи історичні факти, силкуються довести, що в окупованому фашистами Донбасі основна частина шахт була відбудована і давала вугілля для «третього рейху». Так, Б. Мюллер-Гілленбранд пише: «В Донецькому басейні завдяки створенню спеціальної господарської інспекції вдалося ввести в дію більшу частину рудних підприємств (вугільних шахт.— Ю. Є.)...»⁷.

Однак історична дійсність спростовує фальсифікації такого роду і переконливо свідчить, що з перших днів фашистської окупації в Донбасі спалахнуло вогнище всенародної боротьби за зрив грабіжницьких планів загарбників. Організатором і керівником цієї боротьби виступило партійне підпілля.

Ще в той період, коли виникла загроза захоплення гітлерівцями Донбасу, партійні органи Сталінської і Ворошиловградської областей, виконуючи вказівки Комуністичної партії і Радянського уряду, здійснили ряд заходів по створенню партійного підпілля. В проведенні цієї важливої роботи велика допомога подавалася з боку ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. В результаті було підготовлено широку мережу підпільних партійних організацій. Так, у Сталінській області у ворожому тилу залишалися 6 підпільних міськкомів, 10 міських райкомів, 15 райкомів партії, 104 партійні осередки, що об'єднували понад 550 комуністів. Для керівництва ними в жовтні 1941 р. створено підпільний обком КП(б)У на чолі з С. М. Щетиніним, колишнім парторгом ЦК ВКП(б) на Червоноармійській шахті № 5—6 ім. Г. Димитрова⁸. На території Ворошиловградської області в червні 1942 р. було організовано 24 підпільних районних і міських комітети партії, що об'єднували 735 комуністів. Керував їх діяльністю спеціально утворений підпільний обком партії, секретарями якого було затверджено С. Є. Стеценка та І. М. Яковенка⁹.

Радянські трудящі під керівництвом комуністів активно піднялися на боротьбу за зрив економічних планів гітлерівців по використанню природних багатств Донецького вугільного басейну. Відповідаючи на заклик Комуністичної партії: «Не працюйте на німецько-фашистських окупантів», радянські патріоти саботували вимоги загарбників щодо трудової повинності на окупованій території. Незважаючи на жорсто-

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 191, арк. 8.

⁵ Мюллер Н. Вермахт и оккупация. М., 1974, с. 192.

⁶ История второй мировой войны. 1939—1945. М., 1976. Т. 6, с. 431.

⁷ Мюллер-Гилленбранд Б. Сухопутная армия Германии. 1933—1945. М., 1976. Т. 3, с. 119.

⁸ Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк, 1978, с. 314, 315.

⁹ Луганщина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг.: Сб. материалов и док. Донецк, 1969, с. 12.

кі репресії, вони не виходили на роботу. Наприклад, на шахті «Комсомолец» за відмову добувати для гітлерівців вугілля на початку 1942 р. було заарештовано 44 чол., яких після катувань розстріляли. В їх числі були шахтарі-стахановці М. П. Середа, І. П. Бутенко та ін.¹⁰ В кінці вересня 1942 р. фашисти в міському парку м. Краснодона здійснили звірячу розправу. За саботування розпоряджень окупаційних властей і відмову працювати на них 32 шахтарі були живими закопані в землю¹¹. У місті Красний Луч 54 комуністів з м. Ровеньки за бойкот відбудовних робіт скинули у шурф шахти «Богдан». На таку ж мученицьку смерть був приговорений окупантами й І. Т. Чувило, якому незадовго до страти вдалося втекти. За його допомогою вдалося встановити імена патріотів, які загинули: М. М. Чернобаєв, І. М. Беляєв, М. П. Гирцев, К. Г. Ропаяєв, І. Я. Удовенко, П. Ф. Униченко та ін. Їх фотографії зберігаються в ровеньківському музеї «Пам'яті полеглих»¹². На заклик комуністів з підпільної групи, очолюваної П. П. Губіною, робітники м. Чистякове (тепер м. Торез) Сталінської області всіляко ухилялися від роботи на ворога. В результаті окупантам так і не вдалося здійснити свої плани по налагодженню добування вугілля. У зв'язку з нестачею робочої сили з десяти шахт там працювала лише одна, та й та не на повну потужність¹³.

Саботування і залишення роботи шахтарями було масовим явищем. На це вказувалося і в ряді документів окупаційних властей. Наприклад, в одному з розпоряджень по шахті № 7 Юзівської (м. Сталіно) міськкуправи від 31 червня 1943 р. зазначалося, що самовільно залишили роботу багато шахтарів, серед яких Свиначев, Симаков, Лосев, Заїка, Сидоренко, Глушков та ін.¹⁴

Робітники м. Боково-Антрацит Ворошиловградської області також відмовлялися працювати на окупантів, незважаючи на погрозові накази фашистського коменданта. Через це гітлерівцям не вдалося розпочати експлуатацію місцевих шахт, вивезти з міста жодного кілограма вугілля¹⁵.

В результаті масової відмови та ухилення радянських трудящих від роботи на ворога в Донбасі відчувалася гостра нестача робочих рук. Це вимушені були визнати різні окупаційні адміністративні органи. «Залучення необхідної робочої сили створює надзвичайні труднощі»,— відмічалася у звіті економічного штабу «Схід» у Донбасі в листопаді 1942 р.¹⁶ Дирекція № 3 гірничо-металургійного товариства «Схід» Сталінської області в пояснювальній записці щодо добування вугілля за першу половину травня 1943 р. підкреслювала, що через нестачу робочої сили планові завдання постійно зриваються. Для роботи в шахтах потрібно 350 чол., а працює 166, та й ті не повноцінні працівники¹⁷. У регіоні потреба окупантів у цивільних робітниках становила 90 тис. чол., а вдалося їм використати працю лише 12 тис. чол.¹⁸ За таких умов плани гітлерівців по економічному пограбуванню Донецького вугільного басейну постійно зривалися. Внаслідок цього загарбники не змогли відновити і налагодити роботу більшості шахт. На одній з службових нарад військово-господарської інспекції групи армій «Південь», що відбулася в липні 1942 р., прямо вказувалося,

¹⁰ История городов и сел Украинской ССР: Донецкая область. К., 1976, с. 264.

¹¹ Луганщина в годы Великой Отечественной войны, с. 98.

¹² Нет безымянных героев. Донецк, 1978, с. 87—88.

¹³ История городов и сел Украинской ССР: Донецкая область, с. 692.

¹⁴ Донецкий обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-1600, оп. 1, спр. 1, арк. 52.

¹⁵ История городов и сел Украинской ССР: Ворошиловградская область, К., 1976, с. 127.

¹⁶ Партия во главе всенародной борьбы в тылу врага. 1941—1944 гг. М., 1976, с. 279.

¹⁷ ДОДА, ф. Р-1611, оп. 1, спр. 12, арк. 68.

¹⁸ Партия во главе всенародной борьбы в тылу врага. 1941—1944 гг., с. 279.

що видобування вугілля в Донбасі перебуває, як і раніше, у стані застою¹⁹.

Навіть за умов, коли фашистам силою зброї та іншими примусовими способами вдалося загнати деяку кількість гірників у невеликі шахти, радянські патріоти, не лякаючись смерті, продовжували під керівництвом комуністичного підпілля боротьбу за зрив намірів окупантів. Підпільники використовували будь-який привід і найменшу можливість, щоб зривати планові завдання і норми виробітку. Ці факти визнаються і в документах ворога. Так, у наказі № 16 по гірничопромисловому відділу Юзівської міської управи від 26 листопада 1941 р. зазначалося: «...Незважаючи на те, що шахта Спецторгу підготовлена до експлуатації, видобуток становить 4—7 тонн вугілля на добу. Шахта № 3 облмісцторгу видобутку не дає, хоча є всі можливості експлуатувати її повністю. На шахтах зовсім відсутні забійники і вугільні робітники»²⁰.

Під керівництвом Сталінського підпільного обкому партії активну діяльність по зриву грабіжницьких планів ворога розгорнули радянські патріоти з Горлівки, Костянтинівки, Червоноармійська, Чистякове, Сталіно, Селідове.

Величезними зусиллями окупантам вдалося відбудувати в тресті «Первомайськвугілля» Сталінської області 15 шахт. Проте за 5 місяців їх роботи гітлерівці одержали лише 2,3% довоєнного видобутку «чорного золота» за той же час. У тресті «Фрунзевугілля» було відбудовано лише 1 шахту, яка давала 20 т вугілля на добу, тобто в 300 разів менше, ніж до війни²¹.

Не допоміг загарбникам й спеціально розроблений у Берліні влітку 1942 р. план збільшення видобутку вугілля, згідно з яким шахти Сталінської області, починаючи з січня 1943 р., повинні були давати щоденно не менш як 30 333 т. Як визнається у звітних документах гітлерівців, фактично щоденний видобуток цінного палива там не перевищував 2300 т²². Таким чином, продуктивність праці шахтарів була більш як у 13 разів нижче норми, встановленої фашистами.

Активно саботували заходи окупантів й гірники Ворошиловградської області. Енергійну діяльність по зриванню відбудовних робіт на шахтах розгорнув Краснодонський підпільний райком партії, керований Ф. П. Лютиковим. За його завданням у ворожій вугільній дирекції діяла група інженерно-технічних працівників-підпільників. Очолювана комуністом М. П. Бараковим, вона зірвала плани фашистів по відбудові шахти № 21²³.

В результаті масового саботажу, організованого комуністичним підпіллям, у Краснодоні не було відбудовано жодну з великих шахт, а на малих, які гітлерівцям вдалося ввести в дію, норми виконувалися на 30—40%. Вугілля, що добувалося, вистачало фактично лише на підтримку роботи самих шахт²⁴.

Загарбники вимушені були залучити на вугледобувні роботи в Донбасі 26-й моторизований технічний батальйон, а також гірників, яких з цією метою призвали на службу у вермахт²⁵. Надзвичайний уповноважений Герінга — генеральний директор Донецьких шахт і рудників Плейгер у червні 1942 р. звернувся до німецьких гірничорудних

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 191, арк. 7.

²⁰ ДОДА, ф. Р-1611, оп. 1, стр. 2, арк. 50.

²¹ Клоков В. И., Кизя Л. Е. Украина в огне партизанской войны.— В кн.: Советские партизаны. М., 1963, с. 29.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 191, арк. 77.

²³ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. К., 1979, с. 289.

²⁴ Немайтій В. Н. Указ. соч., с. 26.

²⁵ Мюллер Н. Указ. соч., с. 193.

підприємств і шахт з проською направити в Донецький вугільний басейн свій виробничий персонал²⁶.

Важливою формою боротьби за зрив економічних планів фашистів по добуванню вугілля були також диверсії. Так, у травні 1942 р. за завданням підпільної партійної організації Червоноармійського району Сталінської області робітник О. С. Скиба з шахти № 5/6 ім. Г. Димитрова організував диверсійну групу, в яку увійшло 39 чол. (6 комуністів, 2 кандидати в члени ВКП(б), 13 комсомольців, 18 безпартійних). «Жодної тонни вугілля фашистським окупантам!» — таким було бойове гасло патріотів. З жовтня, 30 грудня 1942 р. і 21 січня 1943 р. один з членів групи — Ізюмченко здійснив завали в шахті. В результаті гітлерівці не змогли одержати 960 т вугілля. Підпільниками інших груп було проведено безліч такого роду диверсійних актів, які мали велике значення у справі боротьби радянських трудящих з фашистами на тимчасово окупованій території²⁷.

Під керівництвом партійного підпілля активну бойову діяльність проти фашистських окупантів вели й партизанські формування. Вже восени — взимку 1941 р. на території Сталінської області діяли 34 партизанські загони²⁸. У серпні 1943 р. там налічувалося 75 загонів народних месників, організацій та груп комуністичного підпілля²⁹. У Ворошиловградській області з фашистами вели боротьбу 16 партизанських загонів і груп³⁰. Завдаючи відчутних ударів по транспортних комунікаціях гітлерівських загарбників, знищуючи невеликі ворожі гарнізони, представників окупаційних властей та їх пособників, розрушуючи обладнання шахт, партизани активно сприяли справі зривання грабіжницьких планів окупантів, зокрема, у Донецькому вугільному басейні.

Масова і героїчна боротьба трудящих Донбасу проти намірів гітлерівців використати природні багатства нашої країни примусила окупантів певною мірою задовольняти свої потреби у паливі за рахунок привозного вугілля з Верхньої Сілезії. У звіті військово-господарської інспекції групи армій «Б» військово-господарському штабу «Ост» про становище в Донецькому вугільному басейні за період червень — серпень 1942 р. вказувалося, що «до останнього часу не вдалося відмовитися від поставок вугілля з рейху. З іншого боку, необхідну кількість вугілля не вдається вивезти у розпорядження рейхскомісаріату України з району Донбасу, оскільки готового до відправлення вугілля у наявності нема...»³¹.

У 1942 р. генеральна дирекція Плейгера розробила екстрену програму паливного забезпечення. Однак в результаті її виконання вдалося покрити незначну долю реальних потреб, бо лише влітку 1942 р. недовиконання добування вугілля в Донбасі становило понад 140 000 т³². Всього за період з 1 квітня по 31 жовтня 1942 р. з Верхньої Сілезії гітлерівці були вимушені відгрузити для потреб вермахту та окупаційних властей, головним чином на Україні, 308615 т вугілля³³.

В результаті активної протидії радянських патріотів в тилу ворога окупанти змогли одержати з шахт Донбасу лише 1,5% довоєнного видобутку вугілля³⁴. Зрив розрахунків загарбників щодо використання паливних ресурсів Союзу РСР не давав змоги повною мірою налагодити на радянській території роботу електростанцій, промислових та ін-

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 191, арк. 20.

²⁷ Див.: Донецкая область в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945: Сб. док. и материалов. Донецк, 1980, с. 94—102.

²⁸ Очерки истории Донецкой областной партийной организации, с. 319.

²⁹ Там же, с. 330.

³⁰ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации, с. 290.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 191, арк. 2.

³² Там же, арк. 4—5.

³³ Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Указ. соч., с. 224.

³⁴ Там же.

ших підприємств. Про це, зокрема, свідчить оперативне зведення генерального комісара Дніпропетровська міністру окупованих східних областей за квітень 1942 р., в якому зазначалося, що «головним економічним питанням, як і раніше, залишається вугільна і енергетична проблема. Тим часом вже розпочато здійснення програми, розрахованої на використання хоча б мінімальної кількості енергії. Однак ця акція не привела до повного успіху...»³⁶.

Через нестачу вугілля гітлерівці вимушені були обмежувати виробництво електроенергії на ряді теплових електричних станцій і відключити переважну частину її споживачів. Так, лише в Дніпропетровську з 1 квітня 1942 р. кілька потужних турбін було зупинено, подачу електроенергії припинено на більш як 20% підприємств-споживачів³⁷. Зондерфюрер інженер Зульман в оперативному зведенні за квітень 1942 р. повідомляв генерального комісара Дніпропетровська, що із-за таких же причин відключено 49 трансформаторних станцій, припинено роботу багатьох підприємств³⁸.

Таким чином, під керівництвом партійного підпілля трудящі Донбасу зірвали грабіжницькі плани гітлерівців по використанню вугілля Донецького басейну і внесли свій вклад у загальнонародну справу досягнення перемоги над фашистською Німеччиною. Ця сторінка героїчної боротьби робітничого класу регіону по праву увійшла навіки в історію Великої Вітчизняної війни. Підкреслюючи це, товариш В. В. Щербицький в промові під час вручення місту Донецьку ордена Леніна зазначив: «...Ми з почуттям особливої гордості говоримо: в чорну годину фашистської окупації Донбас залишався нескореним. І як не старалися гітлерівці, вони так і не змогли за весь період окупації одержати ні донецького вугілля, ні металу»³⁹.

³⁶ ЦДАЖР УРСР. ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 12.

³⁷ Там же, арк. 15.

³⁸ Там же, арк. 24.

³⁹ Радянська Україна, 1979, 21 верес.

Трибуна молодого автора

М. І. АЛЕЩЕНКО (Охтирка Сумської обл.)

СЕКЦІЇ СТУДЕНТІВ З НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН (1923—1927 рр.)

Керуючись рішенням IV конференції КП(б)У про створення організації бідноти на Україні¹, ВУЦВК 9 травня 1920 р. прийняв Закон про комітети незаможних селян, який був затверджений IV Всеукраїнським з'їздом Рад. Комнезами були справжньою опорою партії на селі. Вони відіграли важливу роль у зміцненні Радянської влади, в боротьбі за хліб, колективізацію сільського господарства, у проведенні культурно-освітньої роботи серед трудящих мас селянства.

У розглядуваний період країна відчувала гостру потребу в кадрах. У зв'язку з цим багато представників молоді з незаможних селян одержували направлення на навчання у вищі учбові заклади. Велике значення для проведення серед них наукової та культурно-освітньої роботи відігравали секції студентів з незаможних селян, що почали організовуватися в 1923 р. Всеукраїнська центральна комісія незаможних селян (ВЦКНС) надіслала в Головний комітет професійної й соціально-наукової освіти (Головпрофос) проект положення про їх організацію². В серпні того ж року його було затверджено. Згідно з ним, у вузах, технікумах і на робітфаках створювалися секції студентів-незаможників. Оскільки вони входили до складу місцевих губернських комісій незаможних селян (ГКНС), то список студентів разом з документами, що підтверджували їх походження й соціальний стан, направлявся в останні на затвердження. На загальних зборах студенти обирали делегата-уповноваженого або бюро секції. Якщо в ній налічувалося менше 15 чол., то обирався делегат-уповноважений, а якщо від 15 до 100 чол.— бюро, до складу якого входили три члени й один кандидат. При наявності в секції більше як 100 чол. до бюро обиралися 5 членів і 2 кандидати. Протоколи загальних зборів секцій, а також характеристики на обраних осіб направлялися у губернські комісії незаможних селян на затвердження. Делегат-уповноважений і бюро обиралися строком на 6 місяців³. Вони керували роботою секцій, інформували ГКНС про те, як вони виконують розпорядження й постанови губернських і Центральної комісії незаможних селян, допомагають Головпрофосу залучати трудівників села до навчання у вищій школі. Про виконану роботу бюро звітували на засіданнях ГКНС та на загальних зборах секцій студентів-незаможників.

6 вересня 1923 р. президія Одеської губернської комісії незаможних селян розглянула питання про організацію секцій⁴. Про це йшлося також і на засіданні президії Харківської ГКНС (жовтень 1923 р.)⁵. У листопаді — грудні 1923 р. секції були створені в Києві⁶, Полтаві⁷, Катеринославі⁸. У 1924 р. на Київщині існувало 24 секції студентів-

¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т. 1, с. 74.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 86, арк. 78.

³ Там же, спр. 180, арк. 162.

⁴ Харківський обласний державний архів, ф. Р-195, оп. 1, спр. 191, арк. 185.

⁵ Там же, ф. Р-846, оп. 4, спр. 1, арк. 254.

⁶ Селянська правда, 1924, 18 січ.

⁷ Селянська правда, 1923, 18 листоп.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 186, арк. 470.

незаможників, у яких налічувалося 2124 чол. На Полтавщині до них входили 1312 чол.⁹

З виникненням секцій необхідно було розробити інструкцію до положення, якою б бюро керувалися у своїй роботі. Харківська ГКНС розробила проект інструкції й 13 жовтня 1923 р. надіслала його у Всеукраїнську центральну комісію незаможних селян¹⁰. Проект було погоджено з Головпрофосом. На початку 1924 р. ГКНС одержали інструкцію по втіленню в життя положення про організацію студентів-незаможників у вузах України¹¹.

Роботу секцій перевіряла спеціальна комісія в справах незаможного студентства, що була створена у жовтні 1923 р. До неї надсилалися копії протоколів загальних зборів і планів роботи секцій¹². Матеріальне становище студентів було тяжким. Не вистачало білизни, верхнього одягу тощо. Бюро секцій зверталося до ВЦКНС, Головпрофосу та губернських комісій незаможних селян з проханням подати студентам допомогу. ГКНС виділяли для цього кошти з фондів, що створювалися від продажу зерна, яке добровільно здавали селяни-незаможники. Такі фонди існували, зокрема, при Волинській, Одеській, Катеринославській і Харківській губернських комісіях незаможних селян¹³. Про використання коштів бюро звітували перед президіями ГКНС.

За допомогою губернських комісій незаможних селян бюро секцій налагодили культурний відпочинок студентів. При них діяли драматичні, хоріві та інші гуртки, бібліотеки, організовувалися різноманітні екскурсії.

Велику культурно-освітню роботу (в основному під час канікул) студенти проводили серед незаможного селянства. Виступаючи у сільбудах, хатах-читальнях, сільрадах, вони пропагували колективізацію сільського господарства, читали лекції на різні суспільно-політичні й наукові теми, займалися питаннями ліквідації неписьменності серед незаможних селян. З їх допомогою на селі організовувалися кооперативні товариства й комнезами. При від'їзді на навчання студенти з'являлися в окружну комісію незаможних селян і залишали письмовий звіт про виконану ними роботу.

Згідно з рішенням V з'їзду незаможних селян України і ВЦКНС від 12 лютого 1927 р., секції було ліквідовано. Студенти входили у профспілку вузу, яка захищала їх «...академічні, правові і матеріальні інтереси...»¹⁴.

За період свого існування, тобто з 1923 р. по 1927 р. секції зробили багато у справі організації культурно-освітньої роботи серед своїх членів, відіграли велику роль в охороні матеріальних інтересів студентів-незаможників. Все це сприяло зростанню чисельності кадрів для народного господарства молодого Країни Рад. З надр студентів-незаможників вийшло чимало наукових працівників. Серед них О. Е. Засенко (доктор філологічних наук), П. Д. Індиченко (доктор юридичних наук), І. Ф. Шатилюк (кандидат історичних наук), А. І. Консевич (кандидат економічних наук) та ін.

Отже секції відіграли позитивну роль у підготовці кадрів з селянської бідноти.

⁹ Там же, спр. 239, арк. 12, 25.

¹⁰ Там же, спр. 86, арк. 544.

¹¹ Там же, спр. 202, арк. 507.

¹² Там же, спр. 86, арк. 627; спр. 166, арк. 4.

¹³ Там же, спр. 179, арк. 45; спр. 186, арк. 66; спр. 191, арк. 121 зв.; Селянська правда, 1923, 12 серп.

¹⁴ Харківський обласний державний архів, ф. Р-1644, оп. 1, спр. 84, арк. 16.

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу „Історичний досвід КПРС“

БОРОТЬБА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЗА ПЕРЕМОГУ СОЦІАЛІЗМУ В СРСР

З перемогою Великого Жовтня почався всесвітньо-історичний поворот людства від капіталізму до соціалізму. Перемога Жовтня докорінно змінила політичне й соціально-економічне становище Росії, хід розвитку всього людства, піднесла міжнародний визвольний рух на якісно новий рівень, «вказала всьому світові шляхи до соціалізму і показала буржуазії, що наближається кінець її торжества»¹.

Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним вперше в історії розробила науково обгрунтований план побудови соціалістичного суспільства, невід'ємної, складової частини науки про шляхи будівництва соціалізму і комунізму, яка є вершиною теоретичної творчості ленінського генія.

Комуністична партія озброїла трудящих ленінським планом побудови соціалізму в СРСР, мобілізувала їх на втілення його в життя. Ленінський план побудови нового суспільства в нашій країні має справді міжнародне значення. Справа революційного оновлення світу, розпочата Великим Жовтнем, продовжена перемогами соціалістичних революцій в інших країнах. Вступ на шлях нового життя все нових і нових народів є наочним підтвердженням глибокої правоти марксизму-ленінізму, що обгрунтував необхідність і шляхи історичного переходу людства від капіталізму до соціалізму.

Науковий аналіз ленінського плану побудови соціалізму та історичного досвіду КПРС по його втіленню в життя міститься в документах ЦК КПРС, творах товариша Л. І. Брежнєва, інших керівників КПРС і Радянської держави², науковій літературі.

При вивченні цієї широкої проблеми рекомендується звернути увагу на такі питання:

1. Ленінський план побудови соціалізму в СРСР.
2. Комуністична партія — організатор будівництва нового суспільства. Перемога соціалізму в нашій країні.

Приступаючи до висвітлення першого питання, важливо підкреслити, що В. І. Ленін вважав, що в Росії були всі необхідні політичні й економічні передумови для побудови соціалізму. Це знайшло відображення насамперед у ленінських працях післяжовтневого періоду «Чергові завдання Радянської влади», «Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», «Великий почин», «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату», «Про продовольчий податок»³ та ін.

¹ Ленін В. І. Промова на мітингу червоноармійців на Ходинці 2 серпня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 28.

² Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979—1980, тт. 2—5; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971—1981, тт. 1—8; Вознесенский Н. А. Избранные произведения. М., 1975; Суєлов М. А. На путях строительства коммунизма. Речи и статьи. В двух томах. М., 1977, та ін.

³ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 155—195; 267—296; т. 39, с. 1—27; 255—265; т. 43, с. 187—224.

Володимир Ілліч показав, що при всіх особливостях свого соціально-економічного розвитку Росія істотно не відрізнялась від інших капіталістичних країн і в цілому дозріла для соціалістичних перетворень, піддав нищівній критиці капітулянтські твердження меншовиків, троцькістів про неможливість перемоги соціалізму в Росії через її порівняно економічну й культурну відсталість. Він показав повну неспроможність антимарксистських тверджень зарубіжних опортуністів про те, що в Росії не було об'єктивних передумов для соціалістичної революції, що вона не досягла такого рівня розвитку продуктивних сил і культури, при якому можлива побудова соціалістичного суспільства.

Важливою політичною умовою побудови соціалістичного суспільства В. І. Ленін вважав зміцнення диктатури пролетаріату, політичної влади робітничого класу, яка здійснювалася в союзі з селянством та іншими верствами трудящих. Він всебічно розкрив історичне призначення диктатури пролетаріату, її функції, творчу роль як виразника справжнього народовладдя. Володимир Ілліч всебічно обґрунтував положення про те, що диктатура пролетаріату може виконати роль основного політичного знаряддя побудови соціалізму тільки при наявності і зміцненні політичного авангарду — Комуністичної партії.

Вказуючи шляхи підвищення керівної ролі Комуністичної партії процесі будівництва соціалізму, В. І. Ленін особливу увагу приділяв зміцненню її класового характеру, ідейної та організаційної єдності колективності керівництва, посиленню зв'язку партії з масами. Ці проблеми широко відображені в таких ленінських працях, як «Дитяча хвороба «лівизми» в комунізмі», «Лист до з'їзду», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію»⁴ та ін.

Питання про диктатуру пролетаріату, керівну роль Комуністичної партії й тепер є предметом гострої ідейної боротьби між марксистами-ленінцями, з одного боку, і опортуністами, що прикриваються марксистськими лозунгами,— з іншого. Державна влада в руках робітничого класу, провідна роль Комуністичної партії в суспільстві — одна з головних умов і основних закономірностей соціалістичного будівництва.

Таким чином, В. І. Ленін науково обґрунтував програмне положення про те, що трудящі нашої країни під керівництвом партії більшовиків мають всі передумови для побудови соціалістичного суспільства і можуть добитися повної перемоги соціалізму. Цей ленінський висновок логічно випливав з глибокого марксистського аналізу співвідношення класових сил всередині країни і на міжнародній арені. Володимир Ілліч підкреслював, що в Росії є «все необхідне для побудови повного соціалістичного суспільства»: диктатура пролетаріату, союз робітничого класу і селянства, керівна роль робітничого класу в цьому союзі, суспільна власність на основні засоби виробництва. «Це ще не побудова соціалістичного суспільства, але це все необхідне і достатнє для цієї побудови»⁵.

В. І. Ленін попереджав, що шлях до соціалізму надзвичайно складний і важкий, прокладатися він буде вперше в історії. Проте він вірив, що цей шлях реальний, і труднощі можна буде подолати героїчними зусиллями робітничого класу, всіх трудящих, керованих партією комуністів. Він озброїв партію, трудящі маси впевненістю в перемозі соціалістичного ладу. «Потрібні були,— говорив товариш Л. І. Брежнєв,— всепроникаюча глибина розуму, широта кругозору і сміливість думки, щоб у розворушеній, переораній війною і революцією Росії, в найскладнішому переплетенні соціально-економічних тенденцій, політичних сил, суперечливих поглядів і настроїв, зберегти ясність орієн-

⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 1—97; т. 45, с. 327—331; 363—367.

⁵ Ленін В. І. Про кооперацію.— Повне збір. творів, т. 45, с. 352.

тування, знайти і подати в теоретично бездоганній формі головні, основні напрями руху до соціалізму. І Ленін зробив це»⁶. В своєму останньому виступі на засіданні пленуму Московської Ради 2 листопада 1922 р. В. І. Ленін з усією притаманною йому теоретичною глибиною і революційною пристрасністю говорив про соціалістичне будівництво: «Наша партія, маленька група людей в порівнянні з усім населенням країни, за це взялась. Це зернятко поставило собі завданням переробити все, і воно переробить... Всі ми разом, не завтра, а за кілька років, всі ми разом розв'яжемо це завдання що б то не стало, так що з Росії непівської буде Росія соціалістична»⁷.

Пропагандисту важливо підкреслити, що величезною заслугою В. І. Леніна є те, що він не тільки показав можливість і умови побудови соціалізму в нашій країні, а й розробив план створення нового суспільства, що знайшло відображення в останніх статтях вождя «Лист до з'їзду», «Про надання законодавчих функцій Держпланові», «До питання про національності або про «автономізацію», «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Про нашу революцію (З приводу записок М. Суханова)», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію (Пропозиція XII з'їздові партії)», «Краще менше, та краще»⁸. Розглядаючи ці ленінські праці, слід акцентувати увагу на тому, що вони органічно пов'язані між собою і являють, по суті, політичний заповіт вождя партії. Вони посідають чільне місце в ленінській ідейно-теоретичній спадщині, є величезним вкладом у творчий розвиток вчення про науковий комунізм.

Ленінський план будівництва соціалізму — зразок глибокого, науково обгрунтованого, комплексного і реалістичного підходу до розв'язання створення нового суспільства. Він включав кілька основних ланок.

Центральне місце в ньому приділялося створенню важкої індустрії. Створення матеріально-технічної бази соціалізму, підкреслював В. І. Ленін, може бути здійснено тільки на основі впровадження передової техніки в усі галузі народного господарства, на основі широкого застосування електрики⁹. У розвитку важкої індустрії за ленінським планом особлива роль належала робітничому класові, від зусиль якого залежало розв'язання завдань відбудови та піднесення радянської промисловості.

В. І. Ленін розробив і обгрунтував шляхи і методи соціалістичної індустріалізації. Він показав, що своїми цілями, джерелами нагромадження, методами і темпами проведення, соціальними і господарськими результатами вона принципово відрізняється від індустріалізації капіталістичної. Робітничий клас повинен здійснювати соціалістичну індустріалізацію на основі міцного союзу з селянством, в інтересах усіх трудящих мас. Особливого значення В. І. Ленін надавав питанням соціалістичного нагромадження. Для розв'язання цієї проблеми в країні були створені сприятливі умови — націоналізація промисловості, транспорту, банків, зосередження в руках Радянської держави командних висот економіки. Головним джерелом нагромадження В. І. Ленін вважав мобілізацію внутрішніх ресурсів, здійснення найсуворішого режиму економії в усіх сферах. Пропагандисту слід звернути увагу слухачів на те, що питання економії залишається актуальним і в наш час, коли економічний потенціал країни набагато збільшився.

⁶ Брежнев Л. І. *Справа Леніна живе і перемагає.* — Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1976 Т. 2, с. 539.

⁷ Ленін В. І. *Промова на пленумі Московської Ради 20 листопада 1922 р.* — Повне збір. творів, т. 45, с. 294—295.

⁸ Див. Ленін В. І. *Повне збір. творів, т. 45, с. 327—332; 332—336; 337—338; 346—350; 351—358; 359—362; 363—367; 368—383.*

⁹ Див.: Ленін В. І. *III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 22 червня — 12 липня 1921 р.* — Повне збір. творів, т. 44, с. 9.

Принципово важливими є ленінські настанови про значення соціалістичної індустріалізації країни. В. І. Ленін виходив з того, що тільки на базі крупної машинної індустрії, електрифікації можна домогтися швидкого розвитку продуктивних сил, забезпечення машинами і устаткуванням народного господарства, технічного прогресу, безперервного підвищення продуктивності праці, техніко-економічної незалежності, підвищення керівної ролі робітничого класу, зміцнення його союзу з селянством та іншими трудящими, підвищення матеріального й культурного рівня трудящих, зміцнення обороноздатності країни.

Наступною ланкою ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні була соціалістична перебудова сільського господарства. Соціалістичне суспільство не могло довго базуватися на двох різнотипних основах: великій соціалістичній індустрії і дрібному одноосібному селянському господарстві.

Перехід до соціалізму, підкреслював Володимир Ілліч, «неминуче полягає в тому, щоб найменш вигідне і найбільш відстале, дрібне, відособлене селянське господарство, поступово об'єднуючись, зорганізувало громадське, велике землеробське господарство»¹⁰. Шлях до нього лежить через виробниче кооперування. Володимир Ілліч показав його загальнозначущий характер для всіх країн, які будують соціалізм.

Розглядаючи значення ленінського кооперативного плану, пропагандисту слід підкреслити, що В. І. Леніну належить величезна заслуга всебічної наукової розробки теорії соціалістичної кооперації, її соціальної природи в умовах диктатури пролетаріату. Це питання розроблено в багатьох ленінських працях, з вичерпною повнотою викладено і обгрунтовано в статті «Про кооперацію». В ній теоретично узагальнено перший в історії досвід використання кооперації в умовах побудови соціалізму, зроблено принципово новий висновок про правомірність існування кооперативної форми соціалістичної власності поряд з загальнонародною, державно-соціалістичною. Ленінська програма перетворення сільського господарства враховувала, що соціалістична власність може існувати у вигляді державних — загальнонародних підприємств (радгоспи) і у вигляді кооперативних соціалістичних підприємств (колгоспи). Досвід підтвердив необхідність кооперативної форми соціалістичної власності, яка поряд з державною становить економічну основу нового суспільства.

Для переведення мільйонів сільських трудівників на новий шлях життя важливе значення має розробка В. І. Леніним принципів соціалістичного перетворення сільського господарства, покладених в основу практичної діяльності КПРС, інших братніх марксистсько-ленінських партій. Серед них виділяємо найважливіші: керівна роль робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії, непорушний союз робітничого класу з трудящим селянством; надання всебічної допомоги селянству з боку соціалістичної держави, робітничого класу; повне дотримання добровільності переходу трудящих селян на шлях соціалістичного колективного господарства; поступове їх залучення до колективних форм господарства шляхом розвитку різних форм кооперації; поетапність перетворень, враховуючи конкретні умови країни; матеріальна зацікавленість у кооперуванні; ліквідація куркульства як класу, що є необхідною передумовою при проведенні масової колективізації.

Ленінський кооперативний план, в якому теоретично обгрунтовано соціалістичний шлях розвитку дрібнотоварного селянського господарства, розкриває одну з основних закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму. Він довів свою велику життєвість не тільки для

¹⁰ Ленін В. І. Доповідь про продовольчий податок. 9 квітня 1921 р.— Повне зібр. творів, т. 43; с. 133.

СРСР, де була націоналізована земля, а й для країн з приватною власністю на землю, а також для країн, які недавно покінчили з феодалними відносинами.

Невід'ємною складовою частиною ленінського плану побудови соціалізму стала програма культурної революції. Вона передбачала розв'язання таких важливих завдань, як ліквідація неписьменності і розвиток народної освіти; формування радянської інтелігенції, кадрів народного господарства, використання науки в інтересах трудящих; створення умов для залучення всіх трудящих до активного політичного життя, до всебічного культурного розвитку; виховання народних мас, підростаючого покоління в дусі соціалізму, патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Культурна революція — одна з об'єктивних закономірностей побудови нового суспільства. В. І. Ленін всебічно розкрив її значення. «Для нас,— писав він,— досить тепер цієї культурної революції для того, щоб стати цілком соціалістичною країною, але для нас ця культурна революція становить неймовірні труднощі і суто культурного характеру (бо ми безграмотні), і характеру матеріального (бо для того, щоб бути культурними, потрібен певний розвиток матеріальних засобів виробництва, потрібна певна матеріальна база)»¹¹.

Першочерговою проблемою в здійсненні культурної революції була ліквідація неписьменності. Адже в царській Росії 75% населення було неписьменним¹². Без ліквідації культурної відсталості населення, відзначав В. І. Ленін, «без поголовної письменності, без достатнього ступеня тямучості, без достатнього ступеня прилучення населення до того, щоб користуватися книжками, ...— без цього нам своєї мети не досягти»¹³.

В. І. Леніну належить заслуга в розробці принципів розвитку соціалістичної культури: партійності, народності, наступності, органічного поєднання національних та інтернаціональних інтересів і т. д. Велике значення в утвердженні соціалістичної культури Ленін надавав боротьбі з буржуазною ідеологією, пережитками капіталізму. Він розглядав складні завдання культурної революції не ізольовано, а в тісній єдності з практикою всього соціалістичного будівництва, із загальним планом і конкретними завданнями перетворення суспільства, переконливо показав взаємозалежність і взаємозв'язок між політичними, економічними і культурними проблемами будівництва нового суспільства.

Поряд з завданнями соціалістичної індустріалізації країни, соціалістичного перетворення села і культурної революції особливого значення набувало продовження розв'язання національного питання, дальшого здійснення ленінської національної політики*.

Закінчуючи розгляд першого питання, пропагандисту слід наголосити ще раз, що в працях В. І. Леніна обґрунтовано генеральну лінію Комуністичної партії, розраховану на перемогу соціалізму в СРСР. На багато десятиріч вперед було визначено шлях Радянської країни до соціалізму і комунізму, перспективи розвитку революційного руху в усьому світі.

При висвітленні другого питання теми пропагандисту доцільно зупинитись на основних етапах і підсумках втілення КПРС і Радянської державою ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні.

Після переможного завершення громадянської війни питання господарського будівництва набули виключного значення. «Зараз — гово-

¹¹ Ленін В. І. Про кооперацію.— Повне збір. творів, т. 45, с. 358.

¹² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1972. Т. 4, кн. перша, с. 217.

¹³ Ленін В. І. Про кооперацію.— Повне збір. творів, т. 45, с. 354.

* Проблема розв'язання національного питання в СРСР буде розглянута в наступному номері журналу.

рив В. І. Ленін,— головний свій вплив на міжнародну революцію ми справляємо своєю господарською політикою... На це поприще боротьба перенесена у всесвітньому масштабі»¹⁴. Основне економічне завдання партії і народу полягало у відбудові народного господарства при забезпеченні провідної ролі соціалістичного укладу в економіці країни.

В результаті напруженої праці робітничого класу на кінець 1925 р. народне господарство в основному було відновлено. Продукція промисловості становила в тому році майже три чверті рівня 1913 року, а в 1927 році загальний обсяг промислового виробництва перевищив довоєнний обсяг¹⁵. Успішно відновлювався і розвивався залізничний транспорт. Швидко зростали потужності електростанцій. У відбудовний період було споруджено 285 промислових підприємств¹⁶.

У братній сім'ї народів СРСР справились з завданнями відбудовного періоду трудящі України. Вироблення електроенергії в республіці в 1925 р. порівняно з 1921 р. зросло майже в 6 разів і перевищило довоєнний рівень. У 1925 р. частка державної промисловості у валовому випуску продукції Української РСР становила 89%. Успішно відбудовувалось і сільське господарство. У 1925 році посівна площа досягла довоєнного рівня. Різними видами сільськогосподарської кооперації було охоплено близько 26% усіх селянських дворів¹⁷.

Після завершення відбудови народного господарства почалось здійснення перших п'ятирічних планів, планів індустріалізації, колективізації, культурної революції. Ленінська партія сміливо і послідовно взялась за розв'язання складних завдань соціалістичного будівництва, розвивала ленінське вчення про шляхи створення нового суспільства, відстояла ленінізм в ідейній боротьбі з троцькістами та іншими опортуністами.

Керуючись ленінськими заповідями, XIV з'їзд ВКП(б) (1925 р.) взяв курс на індустріалізацію, яка була ключовим завданням у будівництві соціалізму. Індустріалізація в СРСР проводилась в обстановці капіталістичного оточення і постійної загрози з боку агресивних сил. Вона здійснювалася за рахунок внутрішніх нагромаджень, найсуворішого режиму економії.

Два основних процеси характеризували індустріалізацію країни: по-перше, технічна реконструкція, оновлення і розширення діючих підприємств; по-друге, широке нове промислове будівництво. В результаті здійснення довоєнних п'ятирічок було розв'язане гігантське за своїми масштабами завдання. Батьківщина Великого Жовтня стала могутньою індустріальною державою і добилась повної економічної незалежності від капіталістичних країн. Незмірно зросла і зміцніла обороноздатність Радянської держави. За роки п'ятирічок в країні виникло 482 нових міста, 9 тис. промислових підприємств. Валова продукція всієї промисловості в 1940 р. перевищила рівень 1919 р. в 7,7 раза, виробництво засобів виробництва збільшилось в 13 разів, машинобудування і металообробки — майже в 30 разів¹⁸.

Великий крок по шляху індустріального розвитку зробила Радянська Україна. Напередодні Великої Вітчизняної війни Україна давала більше половини загальносоюзного видобутку вугілля, 67,6% залізної руди, виплавляла 64,7% чавуну і 48,8% сталі, випускала 67,5% металургійного устаткування, 75,5% цукру і т. д.¹⁹ За загальним обсягом промислового виробництва Радянський Союз уже в середині 30-х

¹⁴ Ленін В. І. X Всеросійська конференція РКП(б) 26—28 травня 1921 р.— Повне збір. творів, т. 43, с. 316.

¹⁵ СССР и зарубежные страны после победы Великой Октябрьской социалистической революции. Стат. сб. М., 1970, с. 52.

¹⁶ Октябрь, историческая миссия социализма и современный мир. М., 1978, с. 59.

¹⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 344, 345.

¹⁸ Октябрь, историческая миссия социализма и современный мир, с. 12.

¹⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 488—489.

років посів перше місце в Європі і друге в світі. Індустріалізація СРСР ввійшла в історію нашої Батьківщини як «великий подвиг робітничого класу, всього народу»²⁰,— записано в Програмі КПРС.

Найскладнішим і найважчим завданням після перемоги Великого Жовтня була перебудова сільського господарства. На основі ленінського кооперативного плану XV з'їзд партії (1927 р.) взяв політичний курс на здійснення поступового переходу дрібних селянських господарств на рейки великого соціалістичного виробництва. Партія організувала і очолила історичний поворот від дрібноселянського господарства— до великого кооперативного. В результаті колективізації села дрібнотоварний уклад уступив місце соціалістичному. У минулому найвідсталіша галузь економіки— сільське господарство— було введено на соціалістичні рейки. Мільйони дрібних одноосібних сільських виробників об'єднались у колгоспи, стали на шлях соціалізму. Цей небачений в історії поворот проходив в обстановці подолання шаленого опору куркульства. На базі суцільної колективізації в країні було ліквідовано останній, найчисленніший експлуататорський клас.

Соціалістичне перетворення сільського господарства і одночасна технічна реконструкція докорінно змінили становище селянства, його психологію. У 1937 р. в СРСР налічувалось 243,5 тис. колгоспів, в яких об'єднувались 93% всіх селянських господарств і було 99% всіх селянських посівів. На той же період в УРСР налічувалось 27,3 тис. колгоспів, які об'єднували 96,1% селянських дворів і обробляли 99,7% посівних площ. Крім того, в країні діяло 4337 радгоспів, 5817 МТС. Близько 455 тис. тракторів працювали на колгоспних і радгоспних полях²¹. Перемога колгоспного ладу забезпечила зростання виробництва продуктів сільського господарства для населення і сировини для промисловості. Перехід радянського села до колективного соціалістичного господарства означав справжню революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства.

Комуністична партія спрямувала свої зусилля на розв'язання завдань культурної революції. Внаслідок народні маси були виведені з духовного рабства і темряви, прилучені до багатств культури, нагромаджених людством. З 1922 по 1940 рік кількість загальноосвітніх шкіл усіх видів у країні зросла з 89 тис. до 199 тис., а число учнів— з 7,4 до 35,5 млн. В 1940/41 навчальному році діяло 817 (проти 105 в 1914/15 р. у царській Росії) вищих учбових закладів, де навчалось 812 тис. студентів, близько 4 тис. середніх спеціальних учбових закладів (до революції було лише кілька сот), в яких навчалось близько одного мільйона чоловік²².

Внаслідок перемоги соціалізму СРСР став індустріально-колгоспною державою, з високим рівнем культури. Основним економічним критерієм перемоги соціалізму була ліквідація багатокладності економіки, повне утвердження соціалістичного способу виробництва; соціальним— повна ліквідація експлуататорських класів, наявність у суспільстві трудящих класів, між якими встановилися відносини соціально-політичної та ідейної єдності; політичним— розширення соціальної бази соціалістичної держави і розвиток соціалістичної демократії; духовним— здійснення в основному культурної революції, утвердження в світогляді усіх трудящих марксистсько-ленінської ідеології. Детальніше про побудову соціалізму в нашій країні пропагандист може ознайомитися в окремих працях²³.

²⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1962, с. 12.

²¹ Берхин И. Б. Создание развитого социалистического общества. М., 1973, с. 33.

²² Народное хозяйство СССР. 1922—1972 гг.: Юб. стат. ежегодник. М., 1972, с. 426, 430.

²³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. перша розд. 11, 13; кн. друга, К., 1973, розд. 15, 16, 17. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу (вид. 5-е доп.). К., 1977, розд. X—XIII; Нариси історії Комуністичної партії

Таким чином, пропагандист може зробити висновок, що на кінець другої п'ятирічки завершився найважливіший етап в історії Комуністичної партії і Радянської країни. В результаті двадцятирічної творчої діяльності і непримиренної боротьби з силами і традиціями старого світу в Радянському Союзі було в основному побудовано соціалістичне суспільство. Перехідний період від капіталізму до соціалізму, початок якому поклала Велика Жовтнева революція, завершився перемогою нового ладу.

Основним досягненням партії в галузі господарського будівництва було створення матеріально-технічної бази соціалізму. Всі галузі народного господарства ґрунтувалися на суспільній власності на засоби виробництва. Була створена нова структура промислового виробництва. Якщо питома вага засобів виробництва в загальному обсязі валової промислової продукції становила в 1928 р. 39,5%, то наприкінці другої п'ятирічки — 57,8%. Провідну роль в економіці почали відігравати машинобудування, чорна металургія, енергетика та інші галузі важкої промисловості. На нову технічну базу було переведено землеробство. Загальна кількість тракторів у сільському господарстві країни зросла на кінець 1937 р. в порівнянні з 1928 р. майже в 17 разів²⁴.

Величезним завоюванням Комуністичної партії стала ліквідація експлуататорських класів. Якщо в 1913 р. 16,3% населення Росії становила буржуазія, поміщики, торговці і куркулі, а в 1928 р. на експлуататорські елементи припадало 4,6% населення, то на кінець другої п'ятирічки вони вже не існували. Величезну більшість населення СРСР становили два дружні класи — робітничий клас і колгоспне селянство, а також радянська інтелігенція, що вийшла з їх рядів.

Перемога соціалізму означала також глибокий переворот у духовному житті суспільства. В результаті здійснення культурної революції досягнення науки і культури стали надбанням широких народних мас. За даними Всесоюзного перепису 1939 р., загальна письменність населення становила понад 81%, майже 16 млн. чол. мали вищу і середню (повну і неповну) освіту. Важливим результатом культурної революції було створення кадрів радянської інтелігенції і досягнення наукового й технічного прогресу. В народному господарстві напередодні Великої Вітчизняної війни було зайнято 2,4 млн. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, тобто майже у 18 разів більше, ніж у дореволюційній Росії²⁵.

Загальним підсумком соціалістичних перетворень в СРСР була корінна зміна всієї системи суспільних відносин. В результаті глибоких соціально-економічних і духовних перетворень змінилась і соціальна природа класів та класових груп, з яких складається радянське суспільство. Іншим стало їх становище в суспільному виробництві, змінилося духовне обличчя. Найбільшим завоюванням Комуністичної партії було створення суспільства, в якому становище людини визначається насамперед її працею, здібностями та іншими особистими якостями.

Найважливішою характерною рисою соціалістичного суспільства є його соціально-політична та ідейна єдність. Соціалізм цілком покінчив з притаманним капіталізму роз'єднанням людей. Найширші маси трудящих за своїм становищем дедалі більше зближувались з робітничим класом, сприймаючи його цілі і завдання. Завдяки цьому виникла справжня спільність корінних інтересів народу. Основу єдності радян-

України, розд. X—XIII; Трапезніков С. П. На крутих поворотах історії, изд. 2-е, доп. М., 1972, (т. II, розд. IV); Ленінський план построения социализма и его осуществление в СССР. Минск, 1975, та ін.

²⁴ Народное хозяйство СССР в 1956 году: Стат. ежегодник. М., 1957, с. 153.

²⁵ Народное хозяйство СССР. 1922—1972 гг.: Юб. стат. ежегодник, с. 36, 353.

ського суспільства становить незламний союз робітничого класу з колгоспним селянством.

Величезні соціально-політичні зміни, що відбулися в країні, ще більше підвищили роль Комуністичної партії в житті радянського суспільства, зміцнили її авторитет, розширили зв'язки з масами. За роки відбудовного періоду і соціалістичної реконструкції (1921—1937 рр.) кількість комуністів зросла більш як у два з половиною рази. На кінець 1937 р. налічувалось понад 1 млн. 920 тис. членів і кандидатів у члени партії²⁶.

Пропагандисту слід підкреслити, що важливою умовою успішного здійснення всесвітньо-історичного завдання побудови соціалізму в СРСР була непорушна вірність Комуністичної партії марксистсько-ленінізму, його захист і творчий розвиток, непримиренна боротьба з «лівими» й правими опортуністами, які намагалися розколоти ряди партії і зштовхнути її з ленінського шляху. Ідейний і політичний розгром троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників та інших капітулянтів був необхідною передумовою перемоги соціалізму в СРСР.

Відкидаючи контрреволюційний авантюризм троцькістів і капітулянтство правих опортуністів, Комуністична партія вела радянський народ по ленінському шляху. Вона згуртувала свої ряди, робітничий клас і трудяще селянство, накреслила ясні перспективи соціалістичного будівництва. Вирішальну роль в обґрунтуванні й розвитку ленінської стратегії і тактики будівництва соціалізму відіграли партійні з'їзди. Кожний з них знаменував собою новий рубіж у житті партії і країни. Матеріали і рішення з'їздів партії, конференцій, пленумів ЦК внесли величезний вклад у теорію і практику соціалістичного будівництва.

У ході будівництва соціалізму вдосконалювалася структура і методи роботи всіх ланок партії. Підвищувалась роль керівних органів партії у розв'язанні завдань, що висувались життям. Завдяки поліпшенню стилю і методів роботи Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК ВКП(б), центральних комітетів компартій союзних республік, місцевих партійних органів, створенню широкої мережі низових ланок партії зростала активність парторганізацій в усіх сферах життя радянського суспільства.

Під керівництвом Комуністичної партії трудящі нашої країни успішно справилися з найголовнішим і найскладнішим завданням соціалістичної революції — будівничим. Було втілено в життя ленінський план будівництва соціалізму, який охоплює всі основні сфери життя суспільства. В результаті самовідданої праці радянського народу, теоретичної і практичної діяльності Комуністичної партії людство здобуло реально існуюче соціалістичне суспільство і перевірену на досвіді науку про побудову соціалізму.

Перемога соціалізму була законодавчо закріплена Конституцією СРСР 1936 р. У Конституції знайшли всебічний розвиток радянський демократизм і справжній інтернаціоналізм у відносинах між народами країни.

У 1937 р. була прийнята Конституція Радянської України. Її положення виходили із загальних конституційних принципів держави перемігшого соціалізму. Конституція УРСР законодавчо закріпила успіхи трудящих республіки, досягнуті під керівництвом Комуністичної партії на основі братерського співробітництва і дружби народів нашої країни.

Побудова соціалізму в СРСР, що стала найвидатнішим революційним подвигом радянського народу, справила величезний вплив на розвиток історії людства. Об'єктивно склалося так, що наша країна на протязі майже всього ХХ століття виступає піонером суспільного прогресу в світовому розвитку. В процесі революційно перетворюючої діяльності КПРС нагромаджувався перший досвід в історії боротьби

²⁶ Коммунист, 1976, № 15, с. 90—91.

за соціалістичну революцію, за соціалізм і комунізм. І в цьому він по суті є унікальним, класичним, що має всесвітньо-історичне значення. КПРС була першою партією робітничого класу, яка ідеї наукового соціалізму втілила в реально існуюче соціалістичне суспільство, на своєму досвіді розкрила шляхи і засоби здійснення цього історичного завдання.

Вірна ленінським заповітам Комуністична партія Радянського Союзу завжди вважала будівництво соціалізму не тільки внутрішньою справою, але й своїм інтернаціональним обов'язком, вкладом у спільну боротьбу світового пролетаріату.

Наша країна впливає на світовий розвиток своїми досягненнями в усіх сферах соціально-економічного, політичного і духовного життя. Самий факт існування і непинного соціального прогресу Країни Рад має силу прикладу, що на практиці доводить переваги соціалізму.

І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ XXVI З'ЇЗДУ КПРС В ЛЕКЦІЯХ І НА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТТЯХ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ КРАЇН АЗІЇ Й АФРИКИ

З самого початку свого існування Радянська держава, вірна принципам пролетарського інтернаціоналізму, подавала посильну допомогу народам колоніальних і напівколоніальних країн в їх боротьбі за визволення від імперіалістичного ярма. Після утворення світової соціалістичної системи всебічну, дедалі зростаючу допомогу молодим країнам подають усі держави—члени Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). У доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва на XXVI з'їзді партії зазначалося: «Один з важливих підсумків міжнародної діяльності партії за звітний період полягає в помітному розширенні співробітництва з країнами, які визволились від колоніального гніту»¹.

Актуальність цієї теми зумовлює необхідність всебічного її вивчення у вузівському курсі новітньої історії зарубіжних країн Азії і Африки. Глибоке розуміння студентами суті даного процесу є важливим фактором їх інтернаціонального виховання. Однак їм інколи не просто усвідомити складний механізм витонченої експлуатації колишніх колоній і напівколоній імперіалістичними державами та монополіями, що на сучасному етапі набуває нової форми—неоколоніалізму. Тому викладачам необхідно зосередити увагу студентів на деяких важливих аспектах цього процесу.

По-перше, слід розкрити причини вимушеної зміни форм і методів експлуатації молодих держав з боку імперіалістичних монополій; по-друге, показати докорінну відмінність між допомогою країнам, що розвиваються, з боку СРСР та інших соціалістичних держав—членів РЕВ і так званою «допомогою» з боку імперіалістів; по-третє, роз'яснити основні тенденції процесу, характерного для багатьох афро-азіатських народів, суть якого полягає у використанні колективних дій і власних ресурсів для боротьби проти неоколоніалізму, за створення нового міжнародного економічного порядку.

З'ясовуючи причини виникнення неоколоніалізму, слід нагадати, що головною подією XX ст. була Велика Жовтнева соціалістична революція, яка поклала початок кризі колоніальної системи. Другою значною подією була перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні і утворення світової соціалістичної системи, що, в свою чергу, сприяло прискоренню розпаду колоніалізму під натиском національно-визвольного руху поневолених народів.

Зміцнення держав соціалістичної співдружності, розпад колоніальної системи і перехід країн, що визволилися від колоніального і напівколоніального гніту, на шлях будівництва національної економіки, а також дедалі зростаюча конкурентна боротьба між імперіалістичними транснаціональними монополіями за джерела сировини і ринки збуту в умовах науково-технічної революції змусили імперіалістів змінювати форми пограбування народів Азії та Африки. Суть неоколоніалізму полягає в збереженні експлуатації молодих держав при формальному визнанні їхньої політичної незалежності. Щодо цього в матеріалах XXVI з'їзду КПРС вказувалося: «Імперіалістів не влаштовує зміцнення

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 13.

незалежності країн, які визволились. Тисячами шляхів і способів вони намагаються прив'язати до себе ці країни, щоб вільніше розпоряджатися їх природними багатствами, використовувати їх території у своїх стратегічних замірах. При цьому широко використовується давній метод колонізаторів «поділяй і владарюй!»²

Для того, щоб студенти краще зрозуміли причини вимушеної зміни форм експлуатації країн, що розвиваються, викладачу необхідно показати, як у післявоєнний період імперіалістичні монополії всміяко намагалися загальмувати економічний розвиток молодих держав. Наприклад, у 1952 р. уряд Джавахарлала Неру розпочав переговори із західнонімецькими фірмами «Крупп» і «Демаг» про будівництво ними в Індії металургійного заводу. Однак керівники цих монополій виставили кабальні умови надання кредиту з виплатою 12% річних і виплату їм частини прибутків, одержаних після реалізації продукції заводу (шляхом продажу акцій на 20 млн. доларів). Індійський уряд не погодився на такі умови і в лютому 1955 р. розпочав аналогічні переговори з Радянським Союзом. Вони закінчилися укладенням договору про будівництво з допомогою радянських спеціалістів Бхілайського металургійного комбінату потужністю 2,5 млн. т сталі на рік. Уряд СРСР надав Індії пільговий кредит — з виплатою 2,5% річних — строком на 12 років. Це змусило монополії Англії та Західної Німеччини переглянути свої кабальні вимоги і погодитися збудувати в Індії два металургійні заводи потужністю 1 млн. т сталі на рік кожний без одержання частини прибутків від продажу їх продукції, а також у два рази зменшити проценти на кредити³. Отже, в результаті доброзичливого ставлення держав соціалістичної співдружності до країн, що визволилися від колоніального гніту, імперіалістичні уряди та їх транснаціональні корпорації змушені були йти на певні поступки.

Не менш важливо показати студентам значення допомоги, яку подають країнам, що розвиваються, держави РЕВ. Найтісніші контакти вони встановили з державами соціалістичної орієнтації. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії визначено основні напрями розвитку останніх, а також вказано на важливість договорів про дружбу і співробітництво, які уклав Радянський Союз з Анголою, Ефіопією, Мозамбіком, Афганістаном, Сирією, Алжіром, Гвінеєю і Народною Демократичною Республікою Йемен⁴.

Економічне співробітництво країн, що визволилися від колоніального ярма, з соціалістичними державами відбувається в таких напрямках: 1) у галузі торгівлі; 2) кредитування; 3) будівництва народногосподарських об'єктів; 4) підготовки кваліфікованих кадрів. Одним з найпоширеніших серед них є розвиток торговельних відносин. У зв'язку з цим викладачеві необхідно навести цифри, що характеризують безперервне зростання зовнішньоторговельного обороту країн соціалістичної співдружності з державами, що розвиваються. Так, з 1951 по 1978 р. він збільшився у 32 рази і становив у 1978 р. 14,6 млрд. крб., або 10% зовнішньоторговельного обороту країн РЕВ. Обсяг торгівлі СРСР з країнами, що розвиваються, зріс з 112 млн. крб. у 1950 р. до 9,5 млрд. у 1979 р., а їх частка у радянському зовнішньоторговельному обороті збільшилася за цей час з 3,8 до 11,8%⁵.

Рік у рік зростає й питома вага зовнішньоторговельного обороту країн РЕВ з державами соціалістичної орієнтації. Якщо в 1965 р. вона становила 4,9%, то в 1978 р. — 10,9%⁶. Причому 40% їх експорту ста-

² Там же, с. 16.

³ Искандаров Р. Г. К вопросу о помощи слаборазвитым странам. М., 1960, с. 18—20.

⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 13—14.

⁵ Климко Г. Н. Світовий соціалізм і країни, що розвиваються: проблеми економічного співробітництва. К., 1980, с. 20—22.

⁶ Ушакова Н. А. Страны СЭВ и развивающиеся государства социалистической ориентации: экономическое сотрудничество. М., 1980, с. 175.

новить продукція машинобудування⁷. У свою чергу, країни, що розвиваються, вивозять у держави РЕВ переважно сільськогосподарські товари, завдяки чому мають стабільний ринок їх збуту і одержують валюту для розрахунків з імперіалістичними країнами.

Оплата за товари набуває різних форм. Більшість афро-азіатських країн, що йдуть по капіталістичному шляху розвитку, вимагають оплати конвертованою валютою, а країни, що розвиваються по некапіталістичному шляху,— національною валютою (за клірінговою системою). Друга форма вигідніша для обох сторін, оскільки дає можливість економити конвертовану валюту для розрахунків з постачальниками товарів на світовому капіталістичному ринку.

Слід зазначити, що нині між деякими країнами соціалістичної орієнтації та державами РЕВ застосовується третя форма розрахунку — на базі «перевідного карбованця» як колективної валюти країн РЕВ, яка в майбутньому може використовуватися в розрахунках з іншими країнами, поряд з конвертованими валютами міжнародного капіталістичного ринку. Це особливо важливо у зв'язку з інфляцією, що охопила капіталістичну грошову систему.

Політика імперіалістичних держав у галузі зовнішньої торгівлі (переважання експорту над імпортом) значно погіршила валютно-фінансове становище афро-азіатських країн. Наприклад, у 1978 р. дефіцит у торгівлі афро-азіатських держав, які не видобувають нафту, з імперіалістичними країнами дорівнював 36 млрд. доларів, а за прогнозами на 1981 р. він мав досягти 80 млрд. доларів⁸.

Другим напрямом економічного співробітництва країн соціалістичної співдружності з афро-азіатськими державами є кредитування. На відміну від імперіалістичних держав і транснаціональних корпорацій країни РЕВ надають державам, що розвиваються, довгострокові (на 10—12 років) кредити при низькому комісійному нарахуванні (2,5% річних), а капіталістичні, відповідно,— короткотермінові (на 3—4 роки) при 5—6% річних.

Країни РЕВ надають кредити переважно (у 90% випадків) на будівництво народногосподарських об'єктів. До того ж їх погашення починається через 1—3 роки після використання кредиту або через рік після завершення поставок відповідного устаткування⁹. Це вигідно для обох сторін, оскільки афро-азіатські держави мають можливість виплачувати кредити за рахунок товарів, що випускаються вже спорудженими за допомогою країн РЕВ підприємствами, і сільськогосподарською продукцією, а соціалістичним країнам гарантоване погашення наданого ними кредиту. Слід підкреслити, що хоч країни соціалістичної співдружності ще не мають змоги повністю задовольнити попит афро-азіатських держав на кредити, проте їх пільгові кредити змушують й імперіалістів певною мірою змінювати умови кредитування.

Третім напрямом економічного співробітництва країн соціалістичної співдружності з молодими державами є допомога в їх індустріалізації. Щоб студенти краще зрозуміли це питання, на лекції чи семінарі викладач ставить перед ними таке завдання: на конкретних прикладах самостійно порівняти і проаналізувати так звану «допомогу» імперіалістичних держав й інтернаціональну допомогу членів РЕВ у справі індустріалізації афро-азіатських країн. Це сприяє не лише кращому засвоєнню навчального матеріалу, а й розвитку в студентів логічного мислення, бо вимагає аналізу і синтезу історичного матеріалу. Щоб показати студентам, як правильно розв'язувати проблемну ситуацію, викладач використовує в процесі читання лекції відповідний дидактичний матеріал для кодоскопу або спеціальну таблицю-схему.

⁷ Климко Г. Н. Назв. праця, с. 20—22.

⁸ Проблемы мира и социализма, 1981, № 1, с. 92.

⁹ Африка в 70—80-е годы: становление национальной экономики и стратегия развития. М., 1980. с. 298.

При розкритті даного питання викладачеві насамперед слід з'ясувати мету, яку ставлять перед собою обидві сторони. Країни РЕВ керуються вказівками В. І. Леніна, який ще в 1916 р. у статті «Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» писав: «Ми всіх зусиль докладемо, щоб з монголами, персами, індійцями, єгиптянами зблизитись і злитись, ми вважаємо за свій обов'язок і свій інтерес зробити це, бо інакше соціалізм в Європі буде нетривкий. Ми постараємось подати цим відсталим і пригнобленим, більше ніж ми, народам «безкорисливу культурну допомогу», за прекрасним висловом польських соціал-демократів, тобто допомогти їм перейти до використання машин, до полегшення праці, до демократії, до соціалізму»¹⁰.

Втілюючи в життя вказівки В. І. Леніна, країни соціалістичної співдружності прагнуть зміцнювати антиімперіалістичний союз світової соціалістичної системи з національно-визвольним рухом. З цією метою вони допомагають афро-азіатським країнам здійснити процес індустріалізації, тобто підвести під політичну незалежність економічну основу. Імперіалістичні держави та їх транснаціональні корпорації ставлять діаметрально протилежну мету — створити союз західних країн з колишніми колоніями та напівколоніями для боротьби проти світової соціалістичної системи, для чого намагаються ще міцніше прив'язати економіку країн, що розвиваються, до світового капіталістичного господарства, залишити їх аграрно-сировинним придатком і продовжувати експлуатацію у новій формі — неоколоніалізму, прикриваючи її так званою «допомогою».

Коментуючи вклад країн РЕВ в індустріалізацію афро-азіатських держав, викладач повинен зосередити увагу студентів на тому, що з допомогою висококваліфікованих спеціалістів там споруджуються найважливіші народногосподарські об'єкти — промислові комплекси, металургійні, металообробні і машинобудівні заводи — серцевина важкої промисловості. На підтвердження цієї тези наводяться відповідні цифри з праці Г. Н. Климка¹¹.

Щоб показати провідну роль Радянського Союзу в економічному і науково-технічному співробітництві з країнами соціалістичної орієнтації, викладач повинен використати на лекції або дати завдання студентам підібрати до семінару цитату з матеріалів XXVI з'їзду партії, де зазначалося: «Важливе місце в наших відносинах займає будівництво в цих державах великих господарських об'єктів при тій або іншій формі участі СРСР. Серед завершених у минулі роки об'єктів чимало великих або навіть провідних для економіки відповідних країн»¹². Загалом Радянський Союз уклав договори з країнами, що розвиваються, на будівництво в них 1157 народногосподарських об'єктів, з яких уже понад 640 введено в дію¹³.

Для поглиблення знань студентів з новітньої історії викладачеві необхідно коротко розповісти їм про народногосподарські об'єкти, які збудовані чи будуються в країнах соціалістичної орієнтації й іншими державами РЕВ. Дані про них містяться в працях Г. Н. Климка, П. Л. Седова, Н. А. Ушакової^{14–17}.

Розкриваючи суть і форми так званої «допомоги» афро-азіатським державам з боку імперіалістичних країн, викладач повинен наголосити, що останні будують переважно об'єкти по видобутку сиро-

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 30, с. 115.

¹¹ Климко Г. Н. Назв. праця, с. 23.

¹² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 14.

¹³ Климко Г. Н. Назв. праця, с. 24.

^{14–17} Наприклад, там же, с. 28; Седов П. Л. Развивающиеся страны и Советский Союз (Правда и вымыслы об экономическом сотрудничестве). М., 1981, с. 77, 78; Ушакова Н. А. Указ. соч., с. 46, 59, 82–87, 96, 124.

вини, а також підприємства по переробці сільськогосподарської продукції.

Однак науково-технічна революція змусила уряди капіталістичних країн та монополії вносити певні корективи у свої плани промислового розвитку афро-азіатських держав. З 60-х років імперіалісти почали виділяти кошти і на будівництво окремих металообробних підприємств, на яких можна було використовувати дешеву місцеву сировину і робочу силу. Крім цього, щоб зменшити витрати на охорону природного середовища (будівництво очисних споруд) у своїх країнах, імперіалістичні монополії вирішили будувати в молодих державах Азії та Африки заводи по переробці нафти, виплавці алюмінію, міді, свинцю, залізорудних обкатів, по виробництву деяких видів електроустаткування, консервів, одягу тощо, тобто підприємства матеріалоенергомістких та «брудних» галузей промисловості¹⁸. По суті, це закордонні філіали транснаціональних корпорацій.

Далі викладач зупиняється на питанні про форму власності промислових об'єктів, збудованих в афро-азіатських країнах. Якщо абсолютна більшість підприємств, споруджених країнами — членами РЕВ, є власністю молодих держав, тобто важливим фактором у боротьбі за їх економічну незалежність, то об'єкти, збудовані транснаціональними корпораціями, належать здебільшого представникам національної, афро-азіатської та іноземної буржуазії. Слід наголосити, що саме остання форма власності найвигідніша для імперіалістичних монополій, бо вона, з одного боку, рекламується як символ рівноправного «партнерства», а з другого — певною мірою замасковує експлуатацію молодих держав іноземними корпораціями. Водночас таким чином економіка країн, що розвиваються, втягується до світового капіталістичного господарства, що робить неможливою націоналізацію капіталовкладень транснаціональних монополій.

Для кращого розуміння студентами стратегії імперіалістичних транснаціональних корпорацій, спрямованої на здійснення неоколоніалістської політики у молодих афро-азіатських країнах, викладачеві доцільно навести такі дані. Якщо з 1950 до 1977 р. в африканські держави з США у вигляді інвестицій надійшло 2636 млн. доларів, то сукупний прибуток від них становив 7958 млн., з яких 6244 млн. (80%) відповідні транснаціональні корпорації вивезли за межі цих країн. Чистий прибуток американських монополій досяг 3608 млн. доларів¹⁹.

Так постулово викладач розкриває і зіставляє дві протилежні форми допомоги афро-азіатським країнам.

Четвертим напрямом співробітництва країн РЕВ з державами, що визволилися від колоніального ярма, є підготовка для них національних кадрів. Товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді партії зазначав: «Наша країна, в міру своїх можливостей, подає багатьом країнам, що визволилися, допомогу і в підготовці кадрів — інженерів, техніків, кваліфікованих робітників, лікарів, учителів. На будівельних майданчиках у країнах Азії і Африки, у промисловості й сільському господарстві, у лікарнях і навчальних закладах самовіддано працюють десятки тисяч радянських спеціалістів. Вони гідно представляють свою велику соціалістичну Батьківщину. Ми пишаємось ними і шлемо їм сердечні побажання успіхів»²⁰.

Роз'яснюючи студентам цей важливий аспект допомоги афро-азіатським країнам з боку держав соціалістичної співдружності, викладач порівнює його з підготовкою відповідних кадрів у західних країнах і США. Зокрема, лише спеціалісти з держав соціалістичної співдружності готують кваліфікованих робітників з місцевого населення без-

¹⁸ Африка в 70—80-е годы: становление национальной экономики и стратегия развития, с. 232.

¹⁹ Там же, с. 229.

²⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 14.

посередньо у процесі будівництва промислових підприємств у молодих країнах. До того ж при допомозі СРСР та інших членів РЕВ в афро-азіатських державах збудовано, оснащено найновішим обладнанням та забезпечено навчально-методичною літературою понад 250 середніх і вищих спеціальних навчальних закладів та навчальних центрів²¹. Національні кадри готуються і в технікумах та вузах соціалістичних країн. На початок 1980 р. вони випустили близько мільйона спеціалістів для різних галузей народного господарства²². Тільки Радянський Союз щороку готує 70—80 тис. спеціалістів, у тому числі тих, що здобувають кваліфікацію безпосередньо на будівництві народногосподарських об'єктів, споруджуваних за допомогою СРСР²³. Крім цього, соціалістичні держави систематично надсилають своїх викладачів та інших спеціалістів до навчальних закладів країн Азії та Африки, де вони подають практичну допомогу.

Варто зіставити і такі дані: якщо соціалістичні країни готують для афро-азіатських держав 80% спеціалістів, які працюватимуть у промисловості, на транспорті, підприємствах зв'язку і в сільському господарстві, а 20% — в галузі освіти і охорони здоров'я, то капіталістичні країни — лише 22% інженерів і техніків, проте 43% кадрів управлінського апарату та ідеології^{24–25}. Таким чином імперіалісти намагаються підготувати в молодих країнах привілейований соціальний прошарок — інтелігенцію, яка була б провідником буржуазної ідеології в масах. До того ж якщо в навчальних закладах соціалістичних країн готуються спеціалісти для державного сектору держав, що розвиваються, то в західних країнах і США — для приватнокапіталістичного господарства. Нарешті, викладачеві слід наголосити, що з афро-азіатських країн щороку виїжджають на постійну роботу в капіталістичні держави тисячі спеціалістів, які раніше навчалися там²⁶.

Імперіалістичні кола здійснюють щодо афро-азіатських народів політику так званого «духовного колоніалізму». Користуючись відсутністю там достатньої кількості підготовлених журналістських кадрів та засобів інформації, вони сконцентрували в своїх руках усну і письмову інформацію, широко рекламуючи капіталістичний спосіб життя. Натомість країни соціалістичної співдружності допомагають державам, що визволилися, створювати власну мережу засобів масової інформації, споруджуючи радіостанції, друкарні, заводи по виготовленню і складанню телевізорів та транзисторних радіоприймачів, кіностудії, національні бібліотеки, а також відряджають туди спеціалістів для монтажу і налагодження устаткування, розробки схем національних засобів зв'язку. Тільки в СРСР за останні роки було підготовлено для афро-азіатських країн близько тисячі висококваліфікованих спеціалістів у галузі засобів масової інформації²⁷.

Закінчуючи виклад питання про співробітництво країн — членів РЕВ з молодими афро-азіатськими державами, викладач наголошує, що воно вигідне для обох сторін, оскільки сприяє підвищенню добробуту їх народів, на чому наголошувалося і в матеріалі ХХVІ з'їзду КПРС²⁸. Висока оцінка такого співробітництва була дана у виступах на ХХVІ з'їзді КПРС представників зарубіжних делегацій, зокрема Генерального секретаря ЦК народно-демократичної партії Афганістану, Голови Револьюційної ради і прем'єр-міністра Демократичної Республіки Афганістан товариша Бабрака Кармаля, Голови Комісії по організації партії

²¹ Климко Г. Н. Назв. праця, с. 29.

²² Мировая экономика и международные отношения, 1980, № 9, с. 33.

²³ Климко Г. Н. Назв. праця, с. 29.

^{24–25} Михайлов В. А. Бескорыстная помощь друзьям. Л., 1974, с. 103.

²⁶ Седов П. Л. Указ. соч., с. 86.

²⁷ Ермошкин Н. И., Мова Е. Н. Духовный колониализм. М., 1981, с. 7, 137, 138.

²⁸ Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС, с. 14.

трудящих Ефіопії (КОПТЕ), Голови Тимчасової адміністративної ради Соціалістичної Ефіопії товариша Менгісту Хайле Маріама, Голови МПЛА — Партії праці, Президента Народної Республіки Анголи товариша Жозе Едуарду душ Сантуша²⁹. Уривки з цих виступів доцільно навести на лекції або рекомендувати студентам самостійно прокоментувати на семінарському занятті.

На лекції чи семінарському занятті, на нашу думку, корисно з'ясувати питання про боротьбу країн, що не приєдналися, за новий міжнародний економічний порядок (НМЕП). Ідея його створення виникла ще в 1955 р. на Бандунзькій конференції і вперше була сформульована в 1974 р. на VI спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН з ініціативи країн, що розвиваються, в Декларації про встановлення нового міжнародного економічного порядку і Програмі по встановленню НМЕП. Пізніше на різних регіональних афро-азіатських конференціях окремі положення цих документів уточнювалися й конкретизувалися. Остаточоно вони були сформульовані в 1976 р. на сесії Генеральної Асамблеї ООН. Делегації соціалістичних країн підтримали основний антиімперіалістичний зміст цих документів, водночас вказавши на помилковість деяких їх положень, зокрема про однакову історичну відповідальність капіталістичних і соціалістичних країн за пограбування і економічну відсталість колишніх колоній та напівколоній; про те, що головним протиріччям сучасності є не класова боротьба між соціалізмом і капіталізмом, а суперечності між багатим, промислово розвинутою Північчю і бідним, економічно відсталим Півднем. Останнє положення особливо рекламують маоїсти, оскільки воно покладено в основу їх так званої теорії «трьох світів», згідно з якою до числа експлуататорів відносяться як США, так і Радянський Союз й інші країни РЕВ. При цьому маоїсти намагаються ізолювати від молодих афро-азіатських країн лише держави соціалістичної співдружності, водночас закликаючи перших співробітничати з імперіалістичними державами, у тому числі з США³⁰.

Для характеристики позиції Радянського Союзу й інших країн РЕВ щодо нового міжнародного економічного порядку викладач зачитує уривок із Звітної доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії, де відзначалося, що «у середині 70-х років колишні колоніальні країни поставили питання про новий міжнародний економічний порядок. Перебудова міжнародних економічних відносин на демократичній основі, на засадах рівноправності є історично закономірною. Тут багато можна і треба зробити. Але, звичайно, не можна, як це іноді роблять, зводити питання просто до відмінностей між «багатим Північчю» і «бідним Півднем». Ми готові сприяти і на практиці сприяємо встановленню справедливих міжнародних економічних відносин»³¹.

Держави соціалістичної співдружності виступають за те, щоб збільшити допомогу країнам, які розвиваються, за рахунок справжніх винуватців їх пограбування і бідності — імперіалістичних держав і транснаціональних корпорацій. Поряд з цим країни РЕВ пропонують молодим державам спільно боротися за роззброєння, адже зменшення лише на 10% витрат на гонку озброєнь дало б можливість зекономити 30 млрд. доларів, які можна було б використати для збільшення допомоги країнам, що розвиваються³².

Істотний вклад у боротьбу за новий міжнародний економічний порядок вносять і самі афро-азіатські народи. Їх антиімперіалістична боротьба проходить під прогресивним лозунгом «Селфрідайенс» (опір на власні сили). Вона сприяє розвитку афро-азіатського співробітництва і дає можливість краще використовувати внутрішні резерви кож-

²⁹ Правда, 1981, 26 февр.

³⁰ Комлев Л. И. Новый счет империализму. М., 1980, с. 15—18, 70—76.

³¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 17—18.

³² Комлев Л. И. Указ. соч., с. 56.

ної держави і цілих регіонів. Прикладом такого співробітництва є економічна допомога Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК) країнам, що розвиваються³³.

За прикладом країн ОПЕК деякі африканські держави почали об'єднувати свої зусилля у боротьбі проти імперіалістичних монополій. З цією метою створюються організації експортерів різних видів сировини і сільськогосподарських продуктів, а також виробничі компанії. Наприкінці 70-х років у Африці діяли 18 економічних організацій інтеграційного характеру і понад 20 загальноафриканських економічних установ, зокрема Африканський банк розвитку, Африканський союз залізниць, Асоціація допомоги міжафриканській торгівлі тощо³⁴.

В кінці лекції чи семінару робиться висновок про те, що народи молодих країн Азії та Африки, спираючись на ефективну і всебічну підтримку країн соціалістичної співдружності на чолі з Радянським Союзом, посилюють антиімперіалістичну боротьбу, прагнучи якнайшвидше досягти не лише політичної, але й економічної незалежності. Доцільно навести уривок із Звітної доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії, де наголошувалося: «КПРС і далі послідовно проводитиме курс на розвиток співробітництва СРСР з країнами, які визволились, на зміцнення союзу світового соціалізму і національно-визвольного руху»³⁵.

М. Ф. АЛЕКСАНДРА (Київ),

Т. В. ЛАДИЧЕНКО (Київ)

³³ Африка в 70—80-е годы: становление национальной экономики и стратегия развития, с. 247.

³⁴ Там же, с. 278.

³⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 18.

ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «РАННЬОФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА — КИЇВСЬКА РУСЬ» У 7-МУ КЛАСІ

Вивченню в школі цієї теми сприяє велика кількість публікацій, які побачили світ протягом останнього часу. Їх використання збагачує методологічний і методичний арсенал учителя. Розповідаючи учням про виникнення класової нерівності, зародження феодальних відносин, утворення держави, розкриваючи сутність християнства, вчитель повинен широко використовувати засоби конкретизації та унаочнення.

Київська Русь відіграла величезну роль в історії Східної Європи. Вона була колискою трьох братніх народів — російського, українського й білоруського. На вивчення теми «Ранньофеодальна держава — Київська Русь» відводиться 6 уроків. Робота будується на основі знань з історії СРСР, набутих учнями у 4 класі, а також з історії середньовіччя, яка вивчалася в 6 класі.

Учитель пропонує семикласникам на історичній або контурних картах визначити територію, яку займали східні слов'яни у VIII—IX ст., нанести на них назви східнослов'янських племен, розповісти про їх заняття, побут, звичаї й суспільний лад. Підсумовуючи розповідь учнів зазначаємо, що вже в VI—VIII ст. первіснообщинний лад у східних слов'ян починає розкладатися. Вчитель пояснює причини цього явища. Основним заняттям східних слов'ян залишалося землеробство, але відбувалися істотні зміни в знаряддях і способі обробітку землі. На зміну мотиці приходять дерев'яна соха, а пізніше — і залізний сошник, важку борону-сукуватку замінила легка борона, потім з'являється плуг із залізним лемешем, який перевертає скибу. Учитель або малює їх на дошці, або використовує наочні посібники¹. Удосконалення знарядь

¹ Аппарович Н., Никифоров Д. Альбом картин по истории культуры СССР. М., 1971, табл. 6; Альбом з історії СРСР. К., 1979, табл. 3, 4.

землеробства полегшувало працю, підвищувало врожайність сільсько-господарських культур. Цьому ж сприяло використання тяглової сили — волів і коней. Обробляти землю вже стало під силу сім'ї в 10—15 чоловік. Отже, вдосконалення знарядь праці, перехід від мотижного до орного землеробства сприяли поділу общини на сім'ї, кожна з яких мала власне господарство. А це вело до розкладу общин і появи приватної власності.

Оскільки обробіток землі став посильним для невеликої кількості землеробів, замість родових городищ з'являються великі поселення, в яких вже не було ні великих загонів для спільної худоби, ні спільних комор. Мешканці таких поселень були не родичами, а сусідами. Тому ці общини одержали назву сусідських. Земля й угіддя залишалися спільними, але кожній сім'ї виділялася ділянка, яку вона обробляла для себе. Серед сусідів нерівність поступово продовжувала посилюватися. Про це свідчить і те, що у деяких похованнях тих часів археологи знаходять коштовні речі із срібла й золота. Треба підкреслити, що багатіли, насамперед, родові старійшини та військові предводителі — князі, які мали збройні дружини для захисту від зовнішніх ворогів і утримання в покорі общинників.

Для закріплення цієї частини бесіди зображуємо на класній дошці логічний ряд, який показує основні віхи розпаду первіснообщинного ладу: поява металевих знарядь — підвищення продуктивності праці — перехід до орного землеробства і скотарства — зростання господарської самостійності сімей — виникнення приватної власності — поява майнової нерівності — початок поділу суспільства на класи. Ще краще спроектувати на екран з допомогою кодоскопу заздалегідь виготовлену таблицю.

Розглядаючи питання про утворення племінних союзів, підкреслюємо, що об'єднання племен було необхідне для оборони від спільного ворога. Утворенню цих союзів сприяв також дальший розвиток господарства.

Показуємо на настінній карті розташування племінних союзів, підкреслюючи, що вони були важливим етапом на шляху утворення держави.

Розповідаючи про становлення держави, запитуємо в учнів: «Як вдавалося купці багатіти в утримувати в покорі переважну більшість зубожілих общинників?» Вони пригадують: ще родові старійшини оточували себе збройними дружинами, які чинили примус над непокірними. Це і є зародок державної влади, тобто засобу насильства імущих над переважною більшістю неімущих.

Князі і бояри селилися в укріплених городищах. Спираючись на озброєні дружини і служників, вони захоплювали землі родових общинників, примушували їх платити данину зерном, хутром, медом і воском.

Демонструючи картину художника К. Лебедева «Полюддя»², проводимо бесіду про збирання данини. Учні легко впізнають на ній князя, смердів. Зображення на передньому плані озброєних дружинників в шоломах свідчить про те, що данину відбирають силоміць.

Отже, ми бачимо поступове розшарування суспільства на два основні класи: один володіє землями, худобою, знаряддями праці, другий дедалі зубожіє. Розповідаємо про такі категорії залежних селян, як закупи, рядовичі, холопи.

Учням пропонується відповісти на питання: Які причини викликали утворення Давньоруської держави? (Розпад родоплемінного ладу, виникнення класів, необхідність утримувати в покорі маси).

Структурні схеми таблиці 5 «Альбому з історії СРСР» ілюструють найважливіші етапи утворення Давньоруської держави: роди об'єд-

² Альбом з історії СРСР. К., 1979, табл. 5.

нуються в племена, племена — у племінні союзи, а племінні союзи — в єдину давньоруську державу.

Учні мають розповісти про заснування Києва, походження його назви. З попередніх уроків їм відомо про перші поселення на території майбутнього міста і, зокрема, про Кирилівську стоянку.

Підсумовуючи розповідь учнів, учитель підкреслює, що на місцях первісних поселень археологи знайшли чимало пам'яток, які свідчать про безперервну зміну багатьох культур. До V—VI ст. відноситься створення на придніпровських схилах трьох укріплених центрів. Вчитель зачитує народну легенду, записану в «Повісті временних літ» літописцем Нестором. Виходячи з неї, Київ заснували Кий, його брати Щек і Хорив та їх сестра Либідь.

Вчитель розповідає про особу Кия. Деякі сучасники Нестора вважали, що він був звичайним перевізником. Однак автор «Повісті» довів, що Кий був слов'янським князем племені полян, навіть ходив до Царграда і був там з почестями прийнятий. Повертаючись з Візантії, він побудував невеликий городок на Дунаї, щоб осісти там із своїм родом, але був витіснений місцевим населенням. Учитель наводить також свідчення про Кия з джерел більш ранніх часів: візантійських, арабських, остготських. Так, один з візантійських істориків VI ст. Прокопій розповів, як Юстиніан I, імператор Візантії (527—565 рр.), запросив до себе антського (слов'янського) князя з його дружиною і доручив йому побудувати фортецю на Дунаї, але під тиском місцевих племен слов'янський князь змушений був залишити це укріплення і повернутися до своїх рідних місць.

На жаль, писемні джерела не називають дат князювання Кия і заснування Києва. Однак у процесі наукових досліджень радянські вчені визначили, що місто було засновано близько 1500 років тому. Далі учням пропонується, користуючись історичною картою, відповісти на питання, чому саме Києву судилося стати столицею великої Давньоруської держави. Треба підкреслити, що місто займало дуже зручне становище на великому водному шляху «з варяг у греки», а по притоках Дніпра воно було зв'язано з усіма руськими землями, які в кінці IX ст. об'єднав князь Олег. На історичній карті видно, що Київська давньоруська держава була однією з найбільших у Європі.

Підсумовуючи вищесказане, наголошуємо, що Київ заснували слов'янські князі. Феодалам потрібна була державна влада, тобто така організація, яка утримувала в покорі народні маси. Утворення Давньоруської держави прискорило розвиток феодальних відносин на Сході Європи.

Пропонуємо семикласникам згадати про систему феодальної ієрархії, яка склалася в ранньому середньовіччі в країнах Західної Європи. Подібна система залежності формувалася й на Русі. В Києві управляв великий князь, під «його рукою» перебували князі Переяслава, Чернігова, Галича, Турова, Пінська, Смоленська та ін. Старші дружинники, які називалися боярами, були васалами князів.

Розповідаючи про походи київських князів, важливо наголосити на тому, що вони викликалися необхідністю захищати рідні землі від спустошливих набігів зовнішніх ворогів, насамперед — варягів, хозарів, печенігів.

За таблицею 7 «Альбому з історії СРСР» знайомимо учнів із зразками озброєння і бойового спорядження давньоруських воїнів. Розглядаємо репродукцію відомої картини В. Васнецова «Богатирі». Якими рисами наділено ратоборців? Чим приваблюють їх мужні постаті? Звертаємо увагу учнів також на художні достоїнства картини, зокрема, на майстерність, з якою художник створив образи героїв, їх озброєння, пейзаж, підпорядкований основній ідеї твору.

У розповіді про запровадження християнства важливе місце від-

водиться розкриттю його класової сутності. Воно звеличувало владу князів і феодалів, допомагаючи їм управляти народом.

Належну увагу треба приділити розкриттю значення впровадження християнства на Русі. Проводимо з учнями бесіду на цю тему. Для закріплення матеріалу записуємо на класній дошці і в робочих зошитах положення про те, що впровадження християнства сприяло зміцненню феодальної держави, розвитку тогочасної культури й посиленню міжнародних зв'язків Давньої Русі.

Розповідаючи про розвиток і зміцнення феодального ладу, докладніше спиняємося на збірнику законів «Руська правда»³. Пропонуємо учням порівняти окремі його статті. Наприклад, за вбивство селянина стягували штраф 5 гривен, а за вбивство князівського слуги — 30 гривен. Аналізуючи ці закони, учні усвідомлюють нерівноправне становище, яке займали в суспільстві смерди і князівські слуги. В ході бесіди учні починають розуміти, що «Руська правда» мала призначення зміцнювати владу й оберігати власність феодалів, утримувати в покорі трудящі маси.

Феодальні уособиці вивчаються в зіставленні з аналогічними суспільними явищами, які мали місце у Західній Європі в епоху раннього середньовіччя. Це допомагає учням зрозуміти, що вони є характерною особливістю феодального ладу.

На уроках, присвячених вивченню давньоруської народності та її культури, розкривається зміст цих понять. Учитель відзначає, що успіхи в розвитку землеробства й ремесла, зростання і розвиток міст сприяли зміцненню господарських, торговельних та культурних зв'язків між населенням різних земель, розвитку спільних рис у побуті, звичаях, становленню єдиної мови та культури. В результаті сформувалася давньоруська народність, з якої, немов з єдиного кореня, беруть свій початок три братніх народи: російський, український і білоруський.

Учням треба пояснити також, що таке культура. Розповідаємо, що в процесі праці (обробляючи землю, будуючи житла, виготовляючи знаряддя праці, перетворюючи природу) люди набувають певні вміння і навички. Все це і становить матеріальну культуру. Погляди і звичаї народу, його усна творчість (легенди, сказання, думи, билини, пісні), писемність, наука, література, мистецтво становлять духовну культуру. Отже, культура — сукупність людських досягнень у підкоренні природи, в розвитку техніки, освіти, суспільного ладу.

Кого ж можна назвати творцем культури? Учні доходять висновку — якщо основою культурних надбань є праця, а працюють народні маси, то вони і є справжніми творцями культури.

Розповідь про високий рівень давньоруської культури починаємо з характеристики ремесел. У XI ст. тільки в Києві їх налічувалося більш як 40. На Подолі — одній з найдавніших частин міста, де жили в основному ремісники, багато вулиць і досі має назви, які відбивають заняття їх населення: Гончарна, Кожум'яцька, Ковальська, Соляна та ін.

Розповідаючи про стародавній Київ, можна прочитати деякі уривки з книг Б. Прилежаєвої-Барської «В древнем Киеве», С. Складенка «Святослав» і «Володимир», Павла Загребельного «Диво» та ін.

Ознайомлюючи учнів з усною народною творчістю, вчитель підкреслює, що в билинах оспівувалися народні герої — богатирі Ілля Муромець з товаришами (застава богатирська), Микула Селянинович та ін. Вони уособлюють найкращі риси трудової людини, захисника рідної землі. Тут також можна використати уривки з книги «Билины» (М., 1950, с. 102, 140—141).

³ Для зорової опори може бути застосована таблиця 11 Альбома з історії СРСР.

Слід також відзначити досить високий рівень освіченості на Русі. Так, писемність розвивалася в ній ще задовго до впровадження християнства. Про це свідчать численні документи, наприклад, договір Русі з візантійцями, укладений в результаті переможного походу князя Олега в 911 р. Знайдені археологами «берестяні грамоти» свідчать про те, що писемність була надбанням не тільки феодалів і духовенства, а й простого люду — посадських, торгових людей.

Розповідаючи про літописи, «Повість временних літ» та інші визначні пам'ятки писемності, учитель на прикладах показує, що написані вони яскравою, образною мовою, в літописах часто зустрічаються народні перекази, легенди, прислів'я. Отже, в них знаходить своє відображення багата народна творчість. Літописи є першими вірогідними історичними джерелами.

Для більш предметної розповіді про успіхи в розвитку художнього ремесла, архітектури й живопису учитель використовує таблицю з «Альбома картин по истории культуры СССР» № 10, на якій зображені кращі зразки ювелірних виробів, № 11 — зовнішній вигляд Київського Софійського собору в XI ст., № 12 — його інтер'єр, № 13 — зразки фрескового живопису⁴, а також навчальні діафільми та кінострічки, присвячені культурі Давньоруської держави.

Наприкінці вчитель відзначає, що Київська Русь XI—XII ст. була однією з найбільш культурних країн Європи. Її центр Київ сучасники називали «суперником Константинополя», а хроніст з Бремени Адам вважав його окрасою Сходу. Культура Київської Русі була спільною основою для розвитку культури трьох братніх народів — російського, українського та білоруського.

Київська Русь відіграла важливе значення в історії нашої Вітчизни і всієї Європи. Східні слов'яни, об'єднавшись у єдину велику і могутню державу, зуміли відстояти її незалежність від численних кочовиків і стати на перешкоді їх наступу на Центральну й Західну Європу. Давньоруська народність була основою, з якої пізніше утворилися три братні народи: російський, український, білоруський. Ось чому 1500-річчя Києва є святом усіх братніх народів нашої великої Батьківщини.

Н. М. МАТВІЙЧУК (Київ)

⁴ Аппарович Н., Никифоров Д. Альбом картин по истории культуры СССР. М., 1971. Вып.1.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ НА СТОРІНКАХ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Багатотомна «Історія Української РСР» займає гідне місце у вітчизняній історіографії. Чимало її цікавих сторінок присвячено проблемам культури. Й це закономірно. В республіці взято на облік понад 47,3 тис. культурних пам'яток, які свідчать про великий вклад українського та інших народів багатонаціональної Радянської країни в розвиток світової культури. Враховуючи, що цей аспект ще не знайшов належного висвітлення в дослідженнях учених-супільствознавців, автор поставив собі за мету простежити, як у багатотомній «Історії Української РСР» висвітлюються пам'ятки археології, містобудівництва й архітектури, монументального мистецтва та історії.

Аналіз 8-томної «Історії Української РСР» показує, що пам'ятки культури в ній охарактеризовано як важливі історичні свідчення та джерела, а щодо вивчення найдавніших, дописемних періодів історії взагалі «є єдиним джерелом»¹. Навіть при наявності писемних матеріалів вони залишаються неоціненним засобом якнайповнішого висвітлення подій минулого.

Основною джерельною базою для авторів розглядуваної фундаментальної праці були археологічні пам'ятки. Серед них слід відзначити залишки поселень і жител, майстерень, стародавні поховання, різні знаряддя праці, зброю, речі домашнього вжитку тощо. Нині в республіці зафіксовано понад 10 тис. їх найважливіших місцезнаходжень², а також майже 580 пам'яток середнього і пізнього палеоліту (120—12 тис. років до н. е.), сотні — епохи мезоліту (12—8 тис. років до н. е.)³, що свідчать про інтенсивне заселення людиною Східної Європи, про складний процес пристосування її до умов навколишнього середовища. Місцезнаходження основних пам'яток позначено на карті, яка вміщена у відповідній книзі⁴.

В праці відзначено й численні пам'ятки епохи неоліту (друга половина IV—III тисячоліття до н. е.), коли відбулися великі зміни в житті племен, які проживали на території України: перехід від привласнення дарів природи до свідомих, відтворюючих форм господарства — скотарства й землеробства. В той період з'являються перші зразки прикладного мистецтва. Насамперед це стосується унікальної Кам'яної Могили поблизу м. Мелітополя. Відзначаючи особливе наукове значення малюнків, розміщених на її плитах, автори багатотомної «Історії Української РСР» підкреслюють, що як історичне джерело цю пам'ятку можна порівняти з відомими карельськими петрогліфами, сибірськими писаницями тощо⁵.

На сторінках книги увагу читача привертають фотоілюстрація та опис визначної пам'ятки бронзового віку — залишків оборонної стіни поселення поблизу с. Михайлівка (Херсонщина), яке в основному належало скотарським племенам ямної культури⁶. З їх історією пов'язано й виникнення у степовій смузі України багатьох курганів, поховаль-

¹ Історія Української РСР. К., 1977, Т. 1, Кн. 1, с. 19.

² Пам'ятники України, 1978, № 3, с. 46.

³ Історія Української РСР, т. 1, кн. 1, с. 25, 31, 42.

⁴ Там же, с. 40.

⁵ Там же, с. 68.

⁶ Там же, с. 92, 97—98. Слід також відзначити, що ці племена приділяли особливу увагу культу предків.

них споруд — кромлехів, а також монументальної скульптури — антропологічних стел — найдавніших пам'ятників людині.

Значне місце в розглядуваній праці займає аналіз відомих пам'яток степової Скіфії IV ст. до н. е. — курганів Солоха, Чортомлик, Олександрополь, Куль-Оба, Мелітопольський, Гайманова Могила, Товста Могила, в яких було виявлено неоціненні твори мистецтва. Важливе значення для істориків мають й описи античних міст-держав Причорномор'я — Ольвії, Тіри, Херсонеса й Боспора, а також залишки пам'яток, що нагадують про їх колишню велич, майнову й соціальну нерівність племен і народів, які проживали на цій території.

Дослідники всебічно аналізують ті історичні комплекси, що стосуються процесу походження та розвитку слов'янських племен, історія яких, за думкою вчених, сягає бронзового віку⁷. Особливе значення мають пам'ятки, які знайдено на території Хмельницької області, а також Збруцький кам'яний ідол VIII—X ст.⁸

Проаналізувавши ці споруди, автори вказують на наявність як багатьох спільних рис, властивих східним слов'янам VI—VIII ст. (у межах великої території), так і локальних груп, що свідчить про існування в ті часи різних племен, які напередодні утворення Київської держави об'єдналися в значні племінні союзи.

На підставі «Повісті временних літ» та інших унікальних пам'яток історії в праці розглянуто історію Київської Русі, проаналізовано її культуру, яка «заслужено посідає визначне місце у скарбниці світової культури»⁹. Із запровадженням християнства Русь прилучилася до передової на той час візантійської культури, що, в свою чергу, спричинилося до розквіту кам'яної архітектури. Лише у Києві було споруджено понад 30 соборів і 6 великих палаців. Початок кам'яного культового будівництва вчені пов'язують із зведенням у 989—996 рр. Десятинної церкви¹⁰. Велику художню цінність мають споруди часів Ярослава Мудрого, зокрема Софійський собор (1037 р.), який «належить до видатних мистецьких пам'яток світу доби феодалізму» й є «найбільш видатною... спорудою Русі першої половини XI ст.»¹¹.

В першій книзі (т. 1) мова йде й про такі частково чи повністю збережені давньоруські пам'ятки, як Золоті ворота, Михайлівська церква, Успенський собор і Кирилівська церква в Києві, Спаський і Борисоглібський собори, Іллінська, П'ятницька церкви в Чернігові, Михайлівська «божниця» в Острі, собор у Володимир-Волинському*. У книзі згадується й про видатних майстрів Київської Русі. При цьому автори підкреслюють, що останні, перебуваючи під впливом візантійського й певною мірою романського мистецтва, творчо переосмислювали зразки — відповідно до місцевих традицій і смаків — і створювали справжні шедеври, які мали величезний вплив на духовний розвиток трьох братніх народів — російського, українського й білоруського¹².

На широкому соціально-політичному й економічному фоні в «Історії Української РСР» висвітлено процес культурного відродження після монголо-татарської навали. Було побудовано нові міста, фортеці (при цьому збережено давньоруські традиції нерегулярного планування й забудови). Активне будівництво оборонних споруд і відбудова майже всіх старих укріплень у XIV—XVI ст. зумовлювалося двома причинами — зміцненням опорних пунктів панування феодалів та захистом від нападів ворога. У книзі (т. 1, кн. 2) розкриваються історико-

⁷ Там же, с. 233.

⁸ Там же, с. 266, 268.

⁹ Там же, с. 421.

¹⁰ Там же, с. 289, 406 (6 грудня 1240 р. монголо-татари зруйнували Десятинну церкву, від якої частково вцілів фундамент).

¹¹ Там же, с. 408.

* Останній у тексті має назву «собор св. Богородиці». — (див.: Там же, с. 369). У всіх інших документах і наукових працях — «Успенський (Мстиславів)».

¹² Там же, с. 413.

фортифікаційні особливості таких значних пам'яток, як фортеці в Хотині (заснована ще Данилом Галицьким), Білгороді (Дністровському) й Кам'янці, замків у Кременці, Луцьку, Ужгороді, Мукачеві, Олеську, Клевані, Невизькому та інших місцях.

Надзвичайно цікавими в архітектурному відношенні є культові споруди у Володимирі-Волинському (церква Василія), Львові (Миколая), Зимному (Трійці), Горянах, Острозі, Сутківцях та ін. Майстри, які створили їх, підкреслюється в праці, знайшли нові архітектурні конструкції, виявляючи при цьому вірність давньоруським традиціям будівництва¹³.

Аналізуючи розвиток України — із середини XVI ст., — у розглядуваній праці автори вказують на значні соціально-культурні зрушення, що сталися в той період. Щодо архітектури, то тут дедалі виразніше виступали загальноєвропейські тенденції, властиві Відродженню, а також національні елементи. Зокрема, центр Львова після пожежі 1527 р. був забудований кам'яницями й зберіг своє середньовічне планування*. Реконструкція багатьох фортець та спорудження нових (Золотий Потік, Свірж, Токи, Оленичі та ін.), створення архітектурних ансамблів (Межиріч Острозький, Почаїв, Підкам'янь) свідчили про утвердження нових рис, притаманних «добі Відродження, фактично барокко»¹⁴.

Слід також згадати й про такі цікаві архітектурні споруди, як будинок Корнятка, каплиця Боїмів, ренесансний ансамбль — Успенська церква, вежа Корнятка і каплиця Трьох Святителів (усі — м. Львів).

Монументальне будівництво з другої половини XVII ст., яке набрало розмаху в Києві, на Лівобережжі та Слобожанщині, де після возз'єднання цих земель з Росією створилися кращі умови для їх економічного розвитку, перебувало під впливом стилю барокко. Творчо переосмислювалися й давньоруські архітектурні прийоми будівництва культових споруд — було відновлено Софійський собор у Києві, Спаський і Борисоглибський собори в Чернігові та ін., які набули сучасного (на той час) зовнішнього вигляду¹⁵. Серед більш як 30 пам'яток нового мурованого будівництва, названих у праці, є церква Покрови в Харкові, собори: Миколаївський — у Ніжині, Троїцький та Юріївський — у Києві, Троїцький — у Чернігові, Велика Лаврська дзвіниця — в Києві.

Для архітектури XVIII ст. (стиль барокко) найтиповішими й найдосконалішими є Андріївська церква у Києві (архітектор В. В. Растреллі), собор Юра (архітектор Б. Меретин) і Домініканський костюл (архітектор М. Урбанік та Я. де-Вітт) у Львові, собор Почаївської лаври (архітектори І. Гофман, Ф. Кульницький, П. і М. Полейвські).

Значні досягнення мурованої архітектури тих часів у рецензованій праці справедливо пов'язуються з творчістю народних майстрів. В книзі (т. 2) названо чимало населених пунктів Української РСР, де і донині збереглися «чудові дерев'яні храми, що вражають розмаїтістю і довершеністю форм...»¹⁶. Серед них згадуються найбільший і найвищий (на той період) дерев'яний храм — Троїцький собор у Новомосковську, побудований Я. Погребняком у 1775—1778 рр., унікальна церква с. Кривки* та ін. У праці також охарактеризовано різні типи місцевих шкіл народного будівництва — Поділля, Північної Буковини, Гуцульщини, а також Бойківщини¹⁷, храми якої академік І. Е. Грабар назвав «казками»¹⁸.

¹³ Див.: Історія Української РСР. К., 1979, Т. 1. Кн. 2, с. 139—146.

* Нині ця пам'ятка знаходиться на території музею народної архітектури й мистецтва (1975 р.).

¹⁴ Там же, с. 298.

¹⁵ Там же, с. 301.

¹⁶ Історія Української РСР. К., 1979, Т. 2, с. 206.

* Нині ця пам'ятка знаходиться на території музею народної архітектури й мистецтва у Львові.

¹⁷ Там же, с. 562—563.

¹⁸ Грабарь И. Э. История русского искусства. М., 1910. Т. 2, с. 364.

Естетична довершеність архітектурних форм була властива й цивільному будівництву. Серед його кращих зразків у книзі названо: будинок полкової канцелярії і трапезна Троїцького монастиря в Чернігові, трапезна у Видубичах, палац у Батурині та декоративно-пейзажні парки, що своєю красою здобули світову славу,— «Олександрія» в Білій Церкві й «Софіївка» в Умані¹⁹.

На багатьох цих пам'ятках, зауважують автори «Історії Української РСР» (т. 3), простежуються риси нового стилю — класицизму, який у ХІХ ст. досяг вершини свого розквіту. Найяскравіше він проявився в архітектурі будинків університету та Інституту шляхетних дівчат у Києві (архітектор В. І. Беретті), які «стали окрасою міста й значною мірою визначили перспективу його забудови»²⁰.

Кілька споруд, що «увійшли до скарбниці архітектурного мистецтва», було побудовано в молодих містах Півдня: Херсоні, Миколаєві, Катеринославі, Сімферополі, Севастополі, Олександрівську та інших місцях. Особливе місце в розвитку архітектури, як підкреслюється в книзі, належить Одесі. Пам'ятками мистецтва стали Воронцовський палац, а також будинки «присутствених місць», Старої біржі й готелю на площі Приморського бульвару, які разом з Потьомкінськими сходами утворили «єдиний архітектурний ансамбль»²¹.

Проте, як відзначається в праці, в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. у монументальному будівництві ще не існувало єдиної системи забудови міст. Незважаючи на унікальність деяких споруд — Володимирського собору в Києві (архітектор О. В. Беретті), міського театру в Одесі (архітектори Ф. Фельнер і Г. Гельмер), резиденції митрополитів у Чернівцях (архітектор Й. Главка), будинку губернського земства в Полтаві (архітектор В. Г. Кричевський) та інших, які в архітектурному відношенні являють собою модернізацію різних стилів, загальний художній рівень в архітектурі знизився.

На сторінках «Історії Української РСР» мова йде й про монументальне мистецтво, яке розвивалося в тісному зв'язку з архітектурою. У виданні вміщено чимало цікавих фактів, що стосуються діяльності, а також життя й творчості відомих художників І. Рутковича, Й. Кондзелевича, Г. К. Левицького, О. П. Антропова, А. Осинського, С. Шашевського, М. Філевича, І. Оброцького, І. Рігера, Пінзеля, Красуцького*, Л. Долинського, С. І. Васильківського та інших майстрів, які, відтворюючи й осмислюючи суспільно-естетичні погляди своєї доби, внесли гідний вклад у скарбницю світової культури.

Викликають інтерес і ті сторінки книги, на яких розповідається про розвиток монументальної скульптури. Митці, які працюють в цьому жанрі, увіковічують історичні події, образи народних героїв. Серед художніх творів, які мають значну мистецьку цінність, названо монумент Слави в Полтаві (на честь перемоги російських військ над шведами 1709 р.), пам'ятники А.-Е. Рішельє й О. В. Суворову в Одесі, матросам корабля «Меркурій» у Севастополі, князю Володимиру і Б. Хмельницькому в Києві, І. П. Котляревському і М. В. Гоголю в Полтаві, А. Міцкевичу у Львові**.

Однак монументальне мистецтво епохи капіталізму, як і архітектура, дедалі більше підпорядковувалося смакам та інтересам панівної верхівки. Спроби прогресивної громадськості спорудити пам'ятни-

¹⁹ Історія Української РСР. К., 1978. Т. 3, с. 232.

²⁰ Там же, с. 230.

²¹ Там же, с. 231.

* Якщо ім'я Пінзеля невідоме, то Красуцького звали Гаврилом.— Див.: Словник художників України. К., 1973, с. 119. Його слід було б назвати в третьому томі на с. 237.

** На жаль, автори в четвертому томі на с. 483 повторили помилкову дату спорудження цього пам'ятника — 1905—1906 рр.— Див.: Історія українського мистецтва. У 6-ти т. К., 1970, Т. 4, Кн. 2, с. 93. Насправді пам'ятник було відкрито 30 жовтня 1904 р.— Див.: Жовтень, 1977, № 4, с. 130.

ки кращим синам народу, наприклад Т. Г. Шевченку, про що розповідається в четвертій книзі²², натрапляли на перепони з боку властей.

Посилення реакції, намагання буржуазії поставити творчість митців, як зазначав В. І. Ленін, у «залежність від грошового мішка» — ці фактори впливали на розвиток культури в епоху капіталізму. Спираючись на ленінську теоретичну спадщину, автори багатотомної «Історії Української РСР» розкривають класовий характер культури експлуататорського суспільства, аналізують процес її конфронтації, який виявив, з одного боку, панівну, буржуазну, а з другого — прогресивну, демократичну культуру. В книзі відзначається, що характерною рисою мистецького життя на початку ХХ ст. став поглиблений інтерес передових діячів культури до творчості народу, його історії. Це мало свій прояв і в патріотичному русі за виявлення та збереження цінностей культурної спадщини. Читач з інтересом прочитає сторінки книги, де йдеться про розвиток музейної мережі на Україні, створення Феодосійського музею старожитностей у 1810 р., про діяльність Одеського та інших товариств історії і старожитностей²³. У праці підкреслюється, що під впливом М. Г. Чернишевського і В. Г. Белінського ці установи переходили від колекціонування пам'яток античності до пошуків речей слов'янської старовини й часів Київської Русі. Природньо, що в умовах антагоністичного суспільства цей рух був класово й національно обмежений.

Лише перемога Великого Жовтня, підкреслюється в праці, знаменувала корінний перелом і в історії українського народу, відкрила трудящим шлях до надбань світової культури, створила умови для їх примноження. Автори відзначають, що органи Радянської влади вжили рішучих заходів у справі збереження художніх цінностей. Створена в Харкові Рада по охороні пам'яток і творів мистецтва зобов'язала всіх громадян, що володіють історичними та художніми скарбами, зареєструвати їх у відповідних установах. Читач дізнається й про перші кроки на шляху реалізації ленінського плану монументальної пропаганди. В цій галузі плідно працювали Ф. П. Балавенський, М. І. Гельман, І. П. Кавалерідзе, А. Й. Страхов та ін., які створили пам'ятники К. Марксу, В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку тощо²⁴, що сприяло утвердженню принципів партійності й народності в соціалістичному мистецтві. Важливу роль в створенні української ленініани, увічненні образів революціонерів в монументалістиці мала постанова II з'їзду Рад СРСР (1924 р.) про спорудження в Москві Мавзолею В. І. Леніна, а також пам'ятників вождю в столиці нашої Батьківщини, Ленінграді й столицях союзних республік²⁵.

Серед важливих подій у мистецькому житті республіки, що відбулися в передвоєнні роки, автори «Історії Української РСР» відзначають спорудження пам'ятників Т. Г. Шевченку у Харкові, Києві й Каневі (скульптор М. Г. Манізер), меморіального музею у Каневі, будинків Верховної Ради УРСР (архітектор В. Г. Заболотний), Раднаркому УРСР і ЦК КП(б) України, відкриття музею В. І. Леніна в Києві тощо²⁶.

Наведений на сторінках «Історії УРСР» фактичний матеріал розкриває жахливу картину численних пограбувань музейних закладів республіки, руйнувань архітектурних пам'яток Києва, Чернігова та інших міст. Про злочини німецько-фашистських окупантів на Україні розповідають матеріали карти «Злочини німецько-фашистських окупантів на території Української РСР», а також фоторепродукція зруйнованого

²² Історія Української РСР. К., 1978, Т. 4, с. 483—484.

²³ Історія Української РСР, т. 3, с. 213—214, 514—515; т. 4, с. 442, 450, 451.

²⁴ Історія Української РСР. К. 1977, Т. 5, с. 558.

²⁵ Історія Української РСР. К., 1977, Т. 6, с. 117.

²⁶ Там же, с. 484—485.

«патріарха радянської енергетики» — Дніпрогесу, вміщені у сьомому томі²⁷.

Відразу після визволення території Української РСР почалася активна відбудова культурних і архітектурних пам'яток, понівечених окупантами. Так, відзначається в книзі, через кілька днів після визволення Ворошиловграда архітектори міста розгорнули роботу по спорудженню в області пам'ятників героям битви за Донбас, встановленню пам'ятника В. І. Леніну в обласному центрі. Їм подавали активну допомогу відомі митці країни²⁸. Було відкрито меморіальні музеї О. Кобилянської у Чернівцях, І. Я. Франка в с. Нагуєвичах, Марка Черемшини у Снятині, П. М. Матюшенка в Дергачах, О. В. Суворова в Тиманівці, тобто в місцях, що були пов'язані з їх життям і діяльністю. Серед монументів, створених у післявоєнний період, автори «Історії УРСР» назвали пам'ятники молодогвардійцям у Краснодоні, М. О. Щорсу в Києві.

В 1960—1977 р. постійно зростали державні асигнування на культурно-освітню роботу — з 62 до 203 млн. крб.²⁹ Власне, в той період у Києві побудовано палац культури «Україна», відкрито Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., Державний музей книги і друкарства, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва, меморіальну квартиру-музей Ульянових, а також діораму «Битва за Дніпро» в Дніпропетровську. В праці відзначається, що останнім часом було створено ряд етнографічних музеїв, у тому числі Державний музей народної архітектури і побуту УРСР.

На сторінках книги мова йде й про творчі здобутки монументалістів. В центрі уваги «художників, скульпторів, графіків, архітекторів, об'єднаних у Спільці художників УРСР», була тема праці, образ людини-творця, борця за щастя народу. Визнання громадськості отримали пам'ятник В. І. Леніну в Запоріжжі (скульптори М. Г. Лисенко, М. М. Суходолов), бюст Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва, встановлений на його батьківщині, — у м. Дніпродзержинську (скульптор В. А. Сонін, архітектори С. І. Кулев і М. В. Круглов).

Лише за роки дев'ятої п'ятирічки, відзначається в «Історії УРСР», було споруджено 90 нових пам'ятників і монументів, понад тисячу пам'ятних знаків³⁰. Серед них пам'ятник жертвам фашизму в районі Сирецького масиву (м. Київ), монументи Вічної слави в Черкасах і Дружби народів у с. Сеньківка на Чернігівщині, «Україна — визволителям» у с. Міловому Ворошиловградської області, на честь встановлення Радянської влади на Україні в Харкові, пам'ятник Лесі Українці в Києві*. Авторам трьох останніх монументів, указується в праці, присуджено Державну премію УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Значними художніми творами є пам'ятники О. С. Пушкіну та М. В. Лисенку (О. О. Ковальов), монумент у Києві на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції (В. З. Бородай та ін.), пам'ятники Т. Г. Шевченку в Москві, Д. С. Коротченку в Києві.

Серед вищезгаданих пам'ятників є й пам'ятний знак бійцям Першої Кінної армії біля с. Олесько Львівської області. На жаль, прізвищ львівських митців — народного художника УРСР, нині секретаря Спілки художників УРСР В. Н. Борисенка та заслуженого архітектора УРСР А. Д. Консулова — чомусь не названо. Авторам рецензованої книги

²⁷ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 7, с. 297, 300.

²⁸ Там же, с. 432.

²⁹ Історія Української РСР. К., 1979, Т. 8, Кн. 2, с. 588.

³⁰ Там же, с. 570.

* У книзі не назване прізвище архітектора цього пам'ятника — А. Ф. Ігнащенка. — Див.: Там же, с. 570.

взагалі можна закинути, що вони майже не розповідають про загально-визнаний творчий доробок колективу львівських монументалістів.

Є й інші зауваження. В праці зустрічаються повторення³¹, неточні й неповні підписи³². Хочеться побажати, щоб у новому виданні «Історії Української РСР» під фоторепродукціями пам'яток указувалися їх місцезнаходження та місце зберігання (в тому числі й музейних), конкретніше розповідалося про долю кожної споруди, більше уваги було б приділено досягненням усієї української монументалістики, пам'яткам трудової слави радянського народу, а також діяльності державних і громадських організацій, які займаються питаннями охорони пам'яток історії та культури.

Звичайно, висловлені вище зауваження не знижують загальної високої оцінки багатотомної «Історії УРСР». Використавши багату документальну базу, авторський колектив розглянув пам'ятки матеріальної і духовної культури насамперед як результат багатолітньої творчої діяльності трудящих мас. Висвітлення історичного процесу, досягнень трудящих України на шляху свого розвитку дали змогу ще глибше розкрити спорідненість українського й російського народів «...таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»³³, корені їх дружби й співробітництва, дати належну відповідь буржуазним фальсифікаторам, які перекручують справжні факти й події.

Варто підкреслити, що багатотомна «Історія Української РСР» проілюстрована фоторепродукціями, малюнками, схемами пам'яток, яких (без врахування музейних експонатів) понад 60. Вони є важливою формою популяризації культурних надбань народу, цінним засобом пізнання славної історії нашої Батьківщини.

В. П. БАДЯК (Львів)

³¹ Див.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 1, с. 355, 410; т. 1, кн. 2, с. 301—т. 2, с. 203—204; с. 504 — т. 3, с. 232; т. 7, с. 436 — т. 8, кн. 2, с. 94.

³² Див.: Історія Української РСР, т. 1, кн. 2, між с. 128—129: Хата XVI ст. із с. Самари Ратнівського району Кнївської обл.—потрібно Волинської обл.; т. 4, с. 55: під фото не названо вулиці Києва, номера будинку, в якому жили рідні В. І. Леніна — мати й сестри.

³³ Ленін В. І. Україна.—Повне зібр. творів, т. 32, с. 334.

НАШ КАЛЕНДАР

ГЕНЕРАЛ-ПОЛКОВНИК М. П. КИРПОНОС 21 січня виповнилося 90 років з дня народження (до 90-річчя з дня народження) радянського воєначальника, колишнього командуючого військами Київського особливого військового округу, а з початком Великої Вітчизняної війни — командуючого Південно-Західним фронтом, Героя Радянського Союзу, генерал-полковника Михайла Петровича Кирпоноса. Його шлях — це шлях вірного сина Комуністичної партії, членом якої він став у 1918 р., шлях невтомної праці й боротьби в ім'я Радянської Батьківщини, за щастя трудового народу, з якого він вийшов.

Народився М. П. Кирпонос у 1892 р. у селянській сім'ї у с. Вертіївці (тепер Ніжинського району Чернігівської області). В 1915 р. він був призваний на службу у царську армію. Після закінчення військово-фельдшерської школи у серпні 1917 р. його направили на Румунський фронт. Там серед солдатів Михайло Петрович проводив велику роз'яснювальну роботу про лютневі події 1917 р., про антинародний, буржуазний Тимчасовий уряд та його цілі. Він умів знаходити прості й зрозумілі для кожного солдата слова. Бійці бачили в ньому близьку їм людину, якій можна було довіряти і яка захищала справи простих людей. На виборах до полкового комітету солдати одностайно обрали М. П. Кирпоноса його керівником. Згодом він став членом дивізійного ревкому, а в листопаді 1917 р., після перемоги Жовтневої революції — головою Ради 26-го стрілецького корпусу. Так рядовий царської армії М. П. Кирпонос без всяких вагань став на бік соціалістичної революції.

Демобілізувавшись у лютому 1918 р., він повернувся в рідне село і згодом сформував там повстанський загін, який у вересні 1918 р. влився до складу Першої Радянської Української повстанської дивізії. З кінця листопада 1918 р. ця дивізія взяла участь у бойових діях проти німецьких окупантів та гайдамаків і визволила значну частину території України.

Згодом Михайло Петрович командував Другим Богунським полком, що входив до складу дивізії під командуванням М. О. Щорса.

У березні 1922 р. трудящі Києва обрали його депутатом Київської міської Ради. У грудні того ж року він брав участь у роботі VII Всеукраїнського з'їзду Рад.

Закінчивши у 1927 р. Військову академію ім. М. В. Фрунзе, М. П. Кирпонос працював спочатку начальником штабу дивізії, а згодом — начальником Казанського військового училища ім. Верховної Ради Татарської АРСР.

Під час радянсько-фінляндської війни 1939-1940 рр. він командував 70-ю стрілецькою дивізією, яка брала участь у прориві укріпленої смуги на Карельському перешийку — так званої «лінії Маннергейма». За уміле командування дивізією та виявлений у боях героїзм генерал М. П. Кирпонос був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Після радянсько-фінляндської війни він деякий час командував стрілецьким корпусом та військами Ленінградського військового округу. В 1941 р. М. П. Кирпонос брав участь у роботі XVIII Всесоюзної партійної конференції, на якій його було обрано кандидатом у члени ЦК ВКП(б).

У лютому 1941 р. генерал-полковника М. П. Кирпоноса було призначено командуючим військами Київського особливого військового округу, який з початком Великої Вітчизняної війни було перетворено в Південно-Західний фронт, а Михайла Петровича призначено командуючим цим фронтом.

На Київському напрямку німецько-фашистське командування зосередило вдвоє більше живої сили і артилерії, у півтора рази більше авіації та іншої бойової техніки, ніж мали радянські війська. Це та ряд інших причин у початковий період значно ускладнювали становище військ Південно-Західного фронту. Гітлерівці прагнули ліквідувати їх на Правобережній Україні, з ходу захопити Київ і не дати можливості радянським з'єднанням відійти на лівий берег Дніпра.

Виявляючи мужність і героїзм, війська під командуванням М. П. Кирпоноса в запеклих оборонних боях відстоювали кожну п'ядь радянської землі. Вони не лише стійко оборонялися, а й наносили сильні контрудари по ворогові, знищуючи його живу силу та бойову техніку. Загальновідомим став контрудар військ Південно-Західного фронту в районі — Луцьк, Броди, Радехів, Ровно. Це була перша велика танкова битва часів Великої Вітчизняної війни. Контрудари в районах Житомира, Новоград-Волинського, Коростеня, Бердичева, Малина, Білої Церкви переконливо свідчать про героїзм і мужність воїнів Південно-Західного фронту. В умовах глибоких обходів і охопленнь танкових і механізованих угруповань ворога війська фронту маневрували, виходили з-під ударів на проміжні та тилкові рубежі й вели запеклі оборонні бої. Бойові дії військ Південно-Західного фронту під командуванням М. П. Кирпоноса відіграли значну роль у зриві німецько-фашистського плану блискавичної війни.

Генерал-полковник М. П. Кирпонос приділяв значну увагу обороні столиці Радянської України. Він не раз бував на укріплених позиціях під Києвом, давав необхідні накази щодо організації оборони міста, виділяв сили з резерву фронту.

В першій половині вересня війська Південно-Західного фронту під командуванням М. П. Кирпоноса вели запеклі бої з ворожими угрупованнями, які наступали з районів Чернігова та Кременчука. 15 вересня 1941 р. танкові та моторизовані з'єднання німецько-фашистських військ вийшли в район Лохвиця на Полтавщині й оточили значну частину військ Південно-Західного фронту.

Командуючий військами, Військова рада та штаб фронту зосередилися в гай Шумейково, поблизу містечка Сенча на Полтавщині. Генерали й офіцери штабу разом з бійцями кілька разів ходили в атаку, щоб вирватися з оточення. В одній з таких атак 20 вересня 1941 р. М. П. Кирпонос був поранений в ногу, а через деякий час смертельно поранений осколками ворожої міни, що розірвалася поблизу.

Після війни останки М. П. Кирпоноса було перенесено спочатку до ботанічного саду ім. академіка О. В. Фоміна в Києві, а згодом — на схили Дніпра в парк Вічної Слави.

У вересні 1976 р. в урочищі Шумейково поблизу Лохвиці відкрито монумент на честь воїнів Південно-Західного фронту, біля нього горить Вічний вогонь. На гранітній стелі напис: «Безсмертним подвигом своїм вони прославили Вітчизну. 1941 р. Вічна слава мужнім синам радянського народу — воїнам Південно-Західного фронту, які полягли в боях за честь, свободу і незалежність нашої Батьківщини».

Віки стоятиме цей пам'ятник як данина радянського народу славним захисникам соціалістичної Вітчизни — воїнам Південно-Західного фронту, якими командував генерал-полковник М. П. Кирпонос.

Д. П. ГРИГОРОВИЧ (Київ)

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛАСТНОЙ
ПАРТИЙНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ.

Одесса: Маяк, 1980.— 327 с.

Редкол.: Васляев В. А. (ответственный редактор), Васильев В. А., Грицай И. Т., Леводинский А. Н., Попович Ю. В., Рукманов М. Е., Шарафанов И. Г., Шорин Э. А., Яншевский П. П.

Історіографія КІРС поповнилась новою працею про історію обласної партійної організації Миколаївщини.

Книга написана на значній джерельній базі, в основу її покладені твори В. І. Леніна, протоколи і рішення партійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК КІРС і ЦК Компартії України, використані матеріали державних і партійних архівів, періодичної преси. Вдало поєднуючи популярність викладу з високим науковим рівнем, авторський колектив здійснив аргументований аналіз і зробив узагальнення численних історичних фактів, що дозволило правдиво відтворити діяльність комуністів Миколаївщини. У викладі матеріалу авторський колектив дотримувався загальноприйнятої періодизації історії КІРС, враховував і ті зміни, які відбувалися в територіальному поділі області з урахуванням її адміністративного підпорядкування в 20-х—30-х роках. З лютого 1920 р. Миколаївщина була виділена в окрему губернію, з листопаду 1922 р. стала повітом, з травня 1923 р. по вересень 1930 р.— округом, з 15 вересня 1930 р. Миколаїв підпорядковувався республіканським органам, у 1932 р. Миколаївщина входила до складу Одеської області. З 22 вересня 1937 р. була утворена Миколаївська область в її сучасних географічних межах.

Історія обласної партійної організації розпочинається з розвитку соціал-демократичного руху в Росії, створення Миколаївського комітету РСДРП, його діяльності напередодні першої російської революції. В книзі показано, як більшовики краю боролись за згуртування своїх рядів, зміцнення партійних організацій у непримиренній боротьбі з меншовиками, есерами та іншими опортуністичними елементами по здійсненню ленінського стратегічного курсу в 1905—1907 рр. Привертають увагу сторінки, присвячені боротьбі більшовиків за солдатські маси, їх агітаційна робота серед матросів на броненосці «Потемкин», яку високо оцінив В. І. Ленін. Це, писав Володимир Ілліч, «...новий і великий крок вперед у розвитку революційного руху

проти самодержавства»¹. У роки реакції більшовики Миколаєва зміло поєднували легальні і нелегальні форми боротьби, готували соціальну базу революції до вирішальних битв проти царизму. В умовах масових репресій більшовики доклали чимало зусиль по завоюванню на свій бік трудящих мас, вели боротьбу проти атак опортуністів, які намагалися ліквідувати нелегальні організації партії пролетаріату. Яскравим свідченням цієї боротьби є лист Миколаївського тимчасового комітету РСДРП, який був відновлений у квітні 1906 р., до парторганізацій Одеси, Києва, Харкова і Катеринослава із закликом об'єднатися на ленінській платформі для боротьби з ліквідаторами і одзовістами. З цією метою, вказувалося в листі, необхідно використати як думську трибуну, так і позадумську діяльність парторганізацій (с. 37).

В роки війни Миколаївська організація РСДРП зазнала великих втрат, багато більшовиків було заарештовано. І коли стало відомо про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції в Миколаєві, до складу виконавчого комітету Рад робітничих і воєнних депутатів ввійшли меншовики і есери, які захопили керівництво в Раді.

З квітня 1917 р. по листопад 1920 р. (II розділ) більшовики Миколаєва вели боротьбу за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, за встановлення і зміцнення Радянської влади в краї. Вони створювали організації на великих підприємствах, вели активну роботу серед робітників. У роки громадянської війни на Миколаївщині діяло близько 20 бригад, полків і загонів, що боролися за Радянську владу (с. 77). В нарисах показано боротьбу інтернаціонального загону за встановлення влади Рад. Серед 12 тис. інтернаціоналістів були угорець Д. Варга, болгарин К. Касабов, румун М. Бужор, серб Б. Агатанович, турок М. Субхі та інші (с. 67).

З інтересом читаються розділи, присвячені боротьбі парторганізацій краю за відбудову народного господарства, соціалістичну індустріалізацію і підготовку суцільної колективізації сільського господарства, за зміцнення союзу робітничого класу з селянством. Виконуючи постанову листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) про посилення для постійної роботи в село 25 тис. загартованих у боротьбі за

¹ Ленін В. І. Революційна армія і революційний уряд.— Повне зібр. творів, т. 10, с. 319.

соціалізм робітників, здатних очолити молоді сільськогосподарські колективи, Миколаївський окружком послав на село 484 чол., з них 295 членів і кандидатів у члени партії (с. 118).

Партійна організація Миколаївщини приділяла значну увагу питанням комуністичного виховання трудящих, залучення їх до активного будівництва соціалізму. В Миколаєві, як і по всій країні, великого поширення набула нова форма соціалістичного змагання — стахановський рух. Партійні комітети приділяли значну увагу ідейному загартуванню кадрів, політичній освіті, що сприяло підвищенню їх активності в боротьбі за виконання рішень партії. До початку 1937 р. стахановським рухом було охоплено кожного другого робітника та більшість комуністів промислових підприємств міста (с. 141).

У книзі розповідається про героїчну боротьбу миколаївських комуністів у роки Великої Вітчизняної війни. Тільки в липні 1941 р. в народне ополчення області вступило 70 464 патріоти, в тому числі 7126 комуністів і 11151 комсомольців (с. 171). На кінець 1941 р. в області було створено два підпільних міських партії, три міських і 26 сільських райкомів партії, до складу яких входили 124 секретарі та члени комітетів, 186 секретарів партосередків. Для роботи в підпіллі партійна організація області залишила 1057 комуністів (с. 173). На тимчасово окупованій території Миколаївщини діяло 110 підпільних організацій, груп і партизанських загонів, які об'єднували понад 2580 чоловік (с. 4). Всенародне визнання заслужила комсомольська підпільна організація «Партизанська іскра». За активну боротьбу в тилу ворога В. Моргуценку, П. Гречаному, Д. Дяченку і В. Лягіну посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а 1903 учасники підпілля і партизанського руху нагороджені орденами і медалями СРСР (с. 187).

У нарисах розповідається про авангардну роль партійної організації у відродженні і дальшому розвитку народного господарства. З допомогою всіх народів країни і насамперед Російської Федерації трудящі Миколаївщини в стислий строк відродили економіку, добились нових успіхів у соціалістичному будівництві. За успіхи, досягнуті трудящими в сільському господарстві, Миколаївська область нагороджена в 1958 р. орденом Леніна (с. 226).

У розділах, присвячених періоду розвинутого соціалізму, значну увагу приділено розкриттю авангардної ролі комуністів у дальшому розвитку промисловості, на основі запровадження досягнень науково-технічного прогресу, досвіду передовиків виробництва, прогресивних методів праці.

У книзі розкрито зміст, форми і методи роботи парторганізації Миколаївщини по здійсненню аграрної політики КПРС. Зокрема, з ініціативи комуністів колгоспу «Шлях до комунізму» Новоодеського району в області стали створюватись машино-тваринницькі бригади, які обслуговували всі ферми господарства. В результаті значно поліпшилась експлуатація техніки, підвищилась культура обслуговування тваринництва. Спеціалізовані механізовані бригади стали самостійними виробничими підрозділами, що працюють на повному госпрозрахунку (с. 254).

На конкретних прикладах у нарисах розглядаються шляхи, форми і методи вдосконалення організаторської та ідеологічної роботи на основі рішень XXIII—XXV з'їздів КПРС, спрямованих на розв'язання соціально-економічних завдань, організацію соціалістичного змагання.

Вирішуючи великі і складні питання, зв'язані з дальшим розвитком радянського суспільства, партійна організація області набула значного досвіду керівництва масовими громадськими організаціями трудящих — Радами, профспілками, комсомолом.

У книзі наводяться підсумкові дані про творчу роботу комуністів, усіх трудящих області: до 1977 р. загальний обсяг промислової продукції Миколаївщини у порівнянні з 1913 р. збільшився в 360 разів, а в порівнянні з 1940 р. — в 19,4 раза. Врожайність зернових за цей період зростає з 9,5 до 26 ц з га, або більше, ніж у 2,7 раза. За 1965—1977 рр. житловий фонд області подвоївся (с. 319).

Рецензована праця не позбавлена і окремих недоліків. Недостатньо, на наш погляд, розкрито боротьбу більшовиків за селянські маси в дожовтневий період. Не завжди продуманий статистичний матеріал. Для надання більшої чіткості викладу, узагальнюючі цифрові дані слід було б звести в таблиці (с. 295—296, 315, 319). Не скрізь дотримано співвідношення між загальносоюзним і місцевим, історико-партійним і загальноісторичним матеріалом. У зв'язку з створенням міжгосподарських підприємств і об'єднань слід було більше приділити уваги показу особливостей партійної роботи в них, організації соціалістичного змагання, їх впливу на соціальні зміни на селі.

Зазначені недоліки істотно не впливають на позитивну оцінку нарисів, які привернуть увагу пропагандистів, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією місцевих парторганізацій.

В. В. МУСІЄНКО (Київ),
Е. Т. СОЛЮМКО (Тернопіль)

**НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
В СССР НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ:
НА МАТЕРИАЛЕ РЕСПУБЛИК
СРЕДНЕЙ АЗИИ И КАЗАХСТАНА.**

Ред. кол.: В. П. Шерстобитов (отв. ред.),
Р. Х. Аминова, А. Л. Нарочинский, М. Асимо-
в, К. Каракеев, Ш. Ташлиев, Б. Тулеп-
баев, М. Ахунова, К. А. Гафурова.

М.: Наука, 1979, 312 с.

Визначним досягненням ленінської національної політики є розв'язання в нашій країні національного питання. Радянські історики вже багато зробили в справі вивчення складного комплексу проблем, пов'язаних із здійсненням національної політики КПРС. Чимало праць, зокрема, присвячено розкриттю актуальних теоретичних питань національних відносин в СРСР, аналізу різноманітних форм братерської співдружності, зумовлених практикою соціалістичного і комуністичного будівництва, розгляду співвідношення класового і національного, соціального і етнічного, національного й інтернаціонального в житті радянських народів тощо.

Однак ця багатопланова проблема потребує дальшої розробки. Адже в період розвинутого соціалізму перед Комуністичною партією і радянським народом постає ряд нових питань, пов'язаних з дальшим зміцненням національних відносин в СРСР. На цьому наголосував у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії Генеральний секретар ЦК, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев. Він підкреслив, що сьогодні, як ніколи, зміцніла єдність радянських націй. Але в такій великій багатонаціональній країні, як наша, в сфері національних відносин є ще немало невирішених проблем¹.

У працях, присвячених розвитку національних відносин в СРСР в умовах зрілого соціалізму, переважно висвітлюються досягнення окремих націй і народів в економіці й культурі, натомість процес їх зближення показаний ще слабо.

Автори ж рецензованої монографії розкривають найбільш важливі аспекти зближення народів СРСР, з'ясовують характер національних відносин у радянському суспільстві на сучасному етапі комуністичного будівництва. Розвиток національних відносин у нашій країні досліджується ними на матеріалах республік Середньої Азії та Казахстану, оскільки автори вважають, що на прикладі цих регіонів можна найбільш яскраво показати особливості національної політики КПРС. Це твердження, на нашу думку, є дискусійним.

Важливе значення для з'ясування характеру національних відносин у Радянському Союзі в умовах розвинутого соціалізму має розробка теоретичних положень про радянський народ як нову історичну спільність людей, тому цілком правомірно автори приділяють велику увагу цьому питанню. В праці переконливо показано, що

розквіт і зближення націй в СРСР, які відбуваються в рамках нової соціально-класової та інтернаціональної спільності людей, є характерною рисою національних відносин на сучасному етапі, а єдність політичного ладу, економічного і духовного життя відкриває широкі можливості для всебічного зближення націй.

Розглядаючи економічні основи розвитку і зближення націй, автори книги приділяють значну увагу раціональному розмісненню продуктивних сил та їх комплексному розвитку, головним напрямом спеціалізації та кооперування республік у рамках єдиного народногосподарського комплексу СРСР, ролі інтеграційних процесів у піднесенні їх економіки, створенні матеріально-технічної бази комунізму, ускладненню системи народногосподарських зв'язків між ними, багатогранним формам їх економічного співробітництва.

На великому фактичному матеріалі в монографії висвітлюється процес зближення і вирівнювання соціально-економічних рівнів усіх союзних республік, що відбувається в єдиному народногосподарському комплексі, й дається визначення рівнів економічного розвитку республік і районів (с. 88). Використовуючи розроблений ними перелік основних показників для зіставлення економічних рівнів радянських республік, автори показують зближення рівня їх загального економічного, індустріального і сільськогосподарського розвитку, темпів зростання обсягу продукції, національного доходу на душу населення, зрушення в рівнях зростання продуктивності праці, споживання електроенергії, розкривають роль науково-технічного співробітництва у забезпеченні всебічного розвитку і зближення націй.

У праці ґрунтовно аналізується вплив змін, що відбуваються у національній і соціальній структурі населення, на дальше зближення народів Радянського Союзу. Автори доводять, що важливою рисою національних відносин в умовах зрілого соціалізму є збільшення подібності в соціальній структурі націй, зміцнення соціально-політичної єдності всіх класів і верств радянського суспільства, зростання багатонаціонального складу населення республік, чому сприяли значні міграційні процеси, посилення ролі багатонаціонального робітничого класу в інтернаціоналізації всіх сфер життя тощо.

В умовах розвинутого соціалізму відбуваються дальший розквіт, взаємовпливи, взаємозбагачення і зближення національних культур. У монографії розкриваються характерні особливості розвитку і зближення культур соціалістичних націй, роль науки в інтернаціоналізації культур радянських народів. Розквіт національних культур, зазначають автори, зумовлюється формуванням і розвитком у них прогресивних національних рис, що мають інтернаціональне значення, а взаємозбагачення і взаємовпливи стають рушійною силою розвитку цих культур. Важливу роль у зближенні народів СРСР відіграє також співробітництво наукових установ, академій наук республік Середньої Азії та Казахстану з відповідних

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 67.

ми науковими центрами багатьох братніх республік, у тому числі Української РСР. Наприклад, ряд проблем розвитку продуктивних сил Туркменії спільно розв'язували вчені Фізико-технічного інституту АН ТРСР, Одеського технологічного інституту харчової промисловості, інституту технічної теплофізики АН УРСР та Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (с. 163).

На різноманітному матеріалі в монографії висвітлюється процес зближення різних типів етнічних спільностей (нація, народність, національні та етнографічні групи). На думку авторів, він відображає історично закономірну тенденцію до зближення етнічних спільностей. В книзі підкреслюється, що зближення і добровільне злиття деяких дрібних етнічних спільностей з великими соціалістичними націями є прогресивним, зумовленим загальною тенденцією до інтернаціоналізації процесом.

Автори всебічно характеризують морально-політичне і духовне обличчя сучасних соціалістичних націй, розкривають суть інтернаціоналізації сім'ї і побуту, показують становлення загальнорадянських традицій. Як відомо, одним з найважливіших досягнень соціалізму є формування нових спільних рис у духовному обличчі трудящих різних національностей. Чуття єдиної родини, глибоке розуміння економічної, соціально-

класової та ідеологічної спільності соціалістичних націй, ідейна переконаність і відданість зростаючим ідеалам комунізму сприяють зміцненню духовного потенціалу нашого суспільства. В праці аргументовано доводиться, що процес зближення націй не означає стирання національних відмінностей. Під зближенням націй слід розуміти єдиний рух у головному напрямку, широке взаємне спілкування, взаємодію, зростання солідарності між народами, активний обмін продуктами праці й досягненнями культури (с. 250).

Недоліком рецензованої монографії є недостатня систематизація матеріалу з окремих питань, хоч у цілому структура праці не викликає заперечень. Зокрема, незважаючи на те, що спеціальний параграф присвячений взаємодії національних мов і ролі російської мови як засобу міжнаціонального спілкування, відповідний матеріал зустрічається і в інших розділах (с.42, 43, 123, 127, 239). Деякі з них, до того ж, переважають цифровими даними.

Загалом рецензована праця написана на високому ідейно-теоретичному рівні і є значним кроком у науковій розробці проблем національних відносин у нашій країні в умовах розвинутого соціалізму.

Г. С. БРЕГА (Київ)

Г. Н. Топузлу.

**ПОМОЩЬ БРАТСКИХ СОЮЗНЫХ
РЕСПУБЛИК СЕЛЬСКОМУ ХОЗЯЙСТВУ
МОЛДАВСКОЙ ССР.**

Кишинев: Штиинца, 1981, 196 с.

Трудящі Молдавської РСР завдяки братерській допомозі народів нашої країни, спираючись на могутній потенціал радянської економіки, використовуючи нагромаджений досвід соціалістичного будівництва, досягли великих успіхів у суспільно-економічному та духовному житті республіки.

Висвітленню питань всебічної братерської допомоги союзних республік трудящим Молдавії у розвитку сільськогосподарського виробництва в 1940—1958 рр. й присвячена рецензована монографія. Ця проблема ще не досить ґрунтовно розроблена в історичній літературі, і автору певною мірою вдалося заповнити цю прогалину. Розкриваючи значне коло питань, Г. М. Топузлу широко використав рішення з'їздів КПРС і Компартії Молдавії, промови і статті керівних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, документи багатьох державних, партійних архівів, матеріали періодичної преси, довідників, а також опубліковану літературу, яка торкається даної теми.

Основним змістом монографії є показ економічної допомоги Радянської держави і братніх республік трудівникам села Молдавської РСР у передвоєнні роки, в

період евакуації людей і матеріальних цінностей під час Великої Вітчизняної війни, у роки відбудови народного господарства і проведення соціально-економічних перетворень в правобережних районах республіки, а також дальшого розвитку сільського господарства у 50-ті роки.

Яскравому уявленню читача про масштаби такої допомоги сприяють наведені в книзі таблиці, цифровий матеріал про державні капіталовкладення в сільське господарство Молдавської РСР, про численні державні поставки сільськогосподарської техніки, добрив, посівних матеріалів тощо.

Значне місце в монографії відведено показу тієї величезної допомоги у відродженні матеріально-технічної бази МТС, колгоспів і радгоспів у розвитку землеробства і тваринництва Молдавії, яку надавали братні республіки, зокрема РРФСР, Українська РСР, Білорусія, Азербайджан, республіки Середньої Азії та інші. Автор підкреслює, що відразу ж після звільнення території Молдавії від загарбників (серпень 1944 р.) десятки заводів братніх республік СРСР надіслали Молдавії значну кількість сільськогосподарських машин і знарядь.

Матеріально-технічна допомога Радянської держави і братніх республік відіграла вирішальну роль у відродженні колгоспного і радгоспного виробництва в лівобережній частині республіки, в піднесенні рівня господарювання трудящого селянства правобережних районів, у підго-

товці і здійсненні там соціалістичних перетворень у сільському господарстві.

У книзі відображені також питання дальшого нарощування матеріально-технічної допомоги сільськогосподарському виробництву Молдавської РСР у 50-і роки, що стало можливим завдяки невпинному розвитку народногосподарського комплексу країни і його сільськогосподарського сектору, розвитку і поглибленню міжреспубліканських економічних зв'язків. Лише в 1956 р. для сільського господарства Молдавії надійшло 10177 одиниць обладнання 116 пайменувань з 68 міст РРФСР, України, Білорусії, Казахстану, Вірменії та Естонії (с. 96).

Певне місце у рецензованій праці посідає висвітлення допомоги Радянської держави і братніх республік Союзу РСР у забезпеченні сільського господарства Молдавії спеціалістами різного профілю. Протягом 1951—1958 рр. туди прибуло 604 молоді спеціалісти-випускники з 72-х вузів країни, в тому числі з 36 вузів РРФСР, 30 вузів Української РСР (с. 109). Насамперед це були кадри тих спеціальностей, які не готувалися в Молдавії. Їх приїзд у республіку мав велике значення для підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, кваліфікованого керівництва його вирішальними ділянками.

Співробітництво трудящих сільського господарства Молдавської РСР і братніх республік яскраво виявилось у розгортанні соціалістичного змагання і обміні передовим досвідом. Автор висвітлює різні форми соціалістичного змагання трудівників полів Молдавії, РРФСР, України, Білорусії, Грузії, Вірменії, Азербайджану, показує зростання його масовості, аналізує конкретні результати. На сторінках книги наведено багато прикладів, які свідчать про широкий міжреспубліканський обмін передовим досвідом трудівників сільського господарства. Він відбувався шляхом ознайомлення з досягненнями братніх республік на сільськогосподарських виставках, взаємних відвідувань передовиків колгоспів і радгоспів, участі у роботі всесоюзних нарад, семінарів, конференцій тощо і відіграв важливу роль у зростанні продуктивності праці, збільшенні обсягу сільськогосподарського виробництва.

Підводячи підсумки дослідження, автор цілком правильно наголошує на тому, що сільське господарство Молдавії за порівняно короткий історичний строк перетворилося у передову, високорозвинуту галузь виробництва (с. 106). Важливу роль у цьому відіграло здійснення колективізації сільського господарства в правобережних районах Молдавії. Вона проходила там, як і в ряді інших районів країни, що незадовго до війни воз'єдналися з соці-

лістичною Батьківщиною, на основі загальних закономірностей і принципів соціалістичної перебудови сільськогосподарського виробництва. Разом з тим термін її підготовки був короткий, бо країна переміщеного соціалізму мала змогу швидко створити матеріальні та інші передумови колективізації і забезпечити її успішне проведення на основі уже перевірених попереднім досвідом форм колгоспного будівництва. У зв'язку з цим наведені автором цифрові дані переконливо свідчать про те, що КППС і Радянський уряд, здійснюючи ленінську національну політику, забезпечили розвиток сільського господарства Молдавії більш швидкими темпами з метою ліквідації його відсталості і забезпечення фактичної рівності Молдавської РСР з іншими республіками. У книзі зазначено, що з розвитком економічного співробітництва братніх республік нашої країни розширювалася і міцніла матеріальна база братерської дружби молдавського і інших народів СРСР.

Заслугуючи на загальну позитивну оцінку, рецензована праця, на жаль, не позбавлена й окремих недоліків. На наш погляд, автор не завжди дотримується необхідного співвідношення у подачі матеріалу і мало уваги приділив, зокрема, питанням, що торкаються впливу допомоги братніх республік на прискорення внутрішніх процесів розвитку сільського господарства, насамперед колективізації. Адже вона охопила селянські господарства 9/10 території республіки (розділ 2, § 3).

В цілому автор правильно аналізує зростання економічної допомоги Молдавській РСР з боку Радянської держави і братніх республік, але при цьому іноді допускає нечіткі формулювання, зокрема, на с. 68.

Висвітлюючи економічні зв'язки Молдавії і братніх республік, автор цілком обгрунтовано вживає термін «співробітництво», проте іноді не зовсім правильно його пояснює. Так, він пише, що «...співробітництво союзних республік з Молдавією мало односторонній характер» (с. 80). Як відомо, співробітництво в принципі не може бути одностороннім. Крім того, це не відповідає дійсності, бо вже в той час Молдавія стала значним постачальником винограду, фруктів, овочів та іншої сільськогосподарської продукції для багатьох радянських республік. На це й звертається увага на с. 23, 119, 120, 122.

Написана в цілому на належному науковому рівні, рецензована монографія вносить певний вклад у дослідження питань розвитку співробітництва народів СРСР.

А. М. ЗЕНІНА (Київ),
Є. П. ТАЛАН (Київ)

В. И. Стрельский.
ОСНОВЫ НАУЧНО-
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ
СТУДЕНТОВ

Киев: Издательство при Киевском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»,
1981.— 150 с.

Дедалі зростаючий потік інформації та розширення й удосконалення досліджень в усіх галузях суспільних і природничих наук висувують як одне з найактуальніших завдань вироблення найефективніших методик опанування знань з навчальних предметів, які вивчаються у вищій школі. Про потребу вдосконалення навчального процесу говорилося у звітих доповідях Центрального Комітету, виголошених на XXV і XXVI з'їздах КПРС, у цілому ряді спеціальних постанов, прийнятих Комуністичною партією та Радянським урядом.

«В сучасних умовах, коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватись у стрімкому потоці наукової і політичної інформації»¹. Ця мудра настанова Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва цитується в рецензованій нами книзі, яку Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР затвердило як навчальний посібник для студентів історичних факультетів вузів.

У наведеному там же яскравому образному афоризмі «студент — не посудина, що необхідно наповнити, а факел, який слід запалити», сформульоване кредо автора посібника. В кінці книги він же відзначає, що мета висловлення ним міркувань про систему, методи, засоби наукової роботи — закликати молодь до участі у важкому процесі примноження наукових знань, залучити її до більш глибокого дослідження проблем, які їй раніше розроблялися, а також до пильного вивчення нових суспільних явищ на основі марксистсько-ленінської методології. У посібнику показані досягнення радянської історичної науки, завдання, які перед нею висуває життя, шляхи і засоби набуття знань на основі використання досвіду минулого, викладені вимоги в галузі методології та методики класового аналізу суспільного розвитку, прийом оформлення наукових досліджень.

Всі ці питання розглядаються в «Заключенні», яке за змістом правомірно могло б бути передмовою. «Вступ» же більше стосується викладачів, а не студентів, яким адресується посібник. Ряд конкретних постанов викладачам (с. 17—19) містить і перший розділ «Загальна характеристика наукових досліджень у галузі історії». В основному ж як тут, так і далі ведеться розмова з тими, хто тільки-но вступає на шлях

науковця, доводиться та думка, що навички дослідної роботи корисні всім студентам, незалежно від того, хто де працюватиме — в школі чи науковому закладі.

Як один з провідних в УРСР істориків-джерелознавців, який кілька десятків років керує кафедрою архівознавства і спеціальних історичних дисциплін Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, автор ділиться з читачами своїм багатим дослідницьким і викладацьким досвідом, а також популяризує відповідний матеріал про організацію навчального процесу у вузах Москви, зокрема в університеті та Історико-архівному інституті. Тут же показані багатющі скарби невичерпної теоретичної спадщини В. І. Леніна, його лабораторія наукової творчості, методологічні принципи і методика вивчення різноманітного конкретно-фактичного матеріалу, розповідається, як основоположник радянської історичної науки опрацьовував масові джерела, застосовуючи вибірковий метод, як з позицій пролетарської партійності та історизму оцінював події й явища минулого та сучасного, нещадно викривав фальсифікації ідеологічних ворогів робітничого класу.

У книзі читач знайде корисні практичні рекомендації щодо оформлення результатів наукового дослідження, дізнається про нещодавно виданий у Дніпропетровську посібник доцента М. П. Ковальського «Методические указания по оформлению ссылок на источники и литературу». Виходячи із загальних вимог Державного Стандарту і Вищої Атестаційної Комісії при Раді Міністрів СРСР, В. І. Стрельський досить докладно інформує про основні принципи примірної структури розташування матеріалу та оформлення наукового апарату в історичному дослідженні.

Окремий розділ рецензованого нами посібника присвячено оглядові спеціальних історичних дисциплін. Як відомо, значення їх у розгортанні наукових досліджень у наш час ще більше зросло. З'явилися й нові їх види (деякі з них, наприклад, боністика, фалеристика названі в посібнику). Розділ цікавий і наявністю в ньому значної кількості матеріалів з історії України по проблемах, висвітлюваних у посібнику. Зустрічаються вони і в інших розділах. Автор на конкретних прикладах показує багатства архівосховищ нашої республіки, звертає увагу читачів на незаслужено мало використовувані архівні фонди, розповідає про свої власні пошуки в архівах та їх наслідки.

У праці конкретно названі найбільші архівосховища країни. На нашу думку, варто було б згадати й великі наукові бібліотеки, рукописні відділи яких також зберігають багато цінних для дослідника джерел, зокрема, Центральну наукову бібліотеку АН УРСР, Республіканську бібліотеку ім. КПРС, Державну історичну бібліотеку УРСР. Безперечно, такі їх бібліографічні періодичні видання, як «Українська РСР у братній сім'ї радянських народів», щорічники «Історія Української РСР» та ін., повинні знати студенти-історики. Заслужували б на увагу студентів-істориків й деякі інші довідники загального харак-

¹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 526—527.

теру про літературу і джерела, а саме: «Русская периодическая печать», два випуски: 1702—1894 і 1895—1917 років (М., 1957—1959); «Большевистская периодическая печать (декабрь 1900 — октябрь 1917)» (М., 1964); «Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР», тт. I—III (М., 1963—1980); «История исторической науки в СССР. Советский период: октябрь 1917—1967» (М., 1980); «Статистика народного хозяйства и культуры Украинской РСР» (К., 1968); «Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917—1968)» (К., 1970). Разом із згаданим у посібнику «Словарем местных географических терминов» Э. и В. Мурзаевых (М., 1959) слід було б назвати і «Краткий топонимический словарь» В. А. Никонова (М., 1966).

Гадаємо, що всі ці побажання, спрямовані на підвищення інформативності рецензованого (доброго за своїм науковим рівнем і прекрасно оформленого з поліграфічного боку) посібника, автор зміг би реалізувати в другому виданні, оскільки двотисячний тираж нинішнього швидко розійшов-

ся серед читачів. Потребу мати такий посібник відчувають не лише студенти-історики Української РСР, а й інших республік Радянського Союзу. Бажано, щоб у другому виданні посібника не протиставлялися б так категорично, як це зроблено у «Вступі», науково-дослідна і навчально-дослідна робота в студентському середовищі, бо дійсно вони взаємозв'язані, мають по суті спільну мету і доповнюють одна одну. Так само писати про суспільні і гуманітарні науки (с. 16), як про нібито не тотожні поняття, ґрунтовних підстав, на нашу думку, немає. Зроблений автором на с. 135 натяк на випадки недобросовісності в науці варто розвинути в спеціальну розмову про етику вчених, прищеплення загальноприйнятих норм якої повинно входити до всього комплексу виховної і навчальної роботи серед студентів.

Звичайно, широка тема «Основи науково-дослідної роботи студентів» за змістом може викладатися в різних варіантах. Той, який запропонував В. І. Стрельський, можна визнати цілком вдалим.

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

А. М. Самсонов.

КРАХ ФАШИСТСКОЙ АГРЕССИИ.

1939—1945.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК.

ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ, ДОПОЛНЕННОЕ.

М., Наука, 1979, 728 с.

Рецензована монографія «Крах фашистской агрессии» (перше видання побачило світ у 1975 р.) є підсумком багаторічних досліджень автора в галузі історії другої світової війни й, особливо, Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.

Книга О. М. Самсонова написана на основі значної кількості історичних матеріалів. Автор врахував цілий ряд монографічних і колективних праць радянських та зарубіжних учених, використав нові архівні документи, а також мемуарну літературу.

В другому виданні своєї праці дослідник зробив ряд доповнень та уточнень, розширив документальну базу, ввів у науковий обіг деякі нещодавно знайдені матеріали з історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр. Заново написано вступ і вміщено два розділи — «Перші етапи визвольної боротьби в окупованих районах Європи» й «Зростання Опору в окупованих країнах Європи».

Автор успішно справився із складним завданням — зробив широкі узагальнення щодо головних подій періоду другої світової війни, виявив її вузлові проблеми. Дослідник зазначає, що гітлерівці штовхав до війни проти СРСР неприкритий антикомунізм. Показуючи антинародну політику правлячих кіл тих країн Західної Європи, які своїми діями заохочували фашистського

агресора, їх негативне ставлення до радянських пропозицій про створення системи європейської безпеки, О. М. Самсонов наголошує на актуальності цих повчальних уроків історії.

У книзі всебічно розглянуто підготовку фашистської Німеччини до нападу на Радянський Союз, розкрито авантюристичність політики «бліскавичної війни», викрито плани окупантів щодо встановлення світового панування шляхом знищення слов'янських та інших народів, перетворення їх на рабів.

Автор висвітлив величезну за своїми масштабами організаційну роботу Комуністичної партії, діяльність всього радянського народу, спрямовані на перетворення СРСР у могутню, промислово розвинуту державу, здатну захистити історичні завоювання Великого Жовтня. Правильно показано й причини тимчасових невдач Червоної Армії.

Особливу увагу в рецензованій монографії приділено розгляду подій на радянсько-німецькому фронті — головному фронті другої світової війни. Розповідаючи про величезні масштаби боїв на Сході, масовий героїзм радянських бійців, автор ще раз обґрунтовує тезу про вирішальну роль нашого народу, Збройних Сил СРСР у розгромі гітлерівської Німеччини, визволенні народів Європи від фашистських загарбників. Цей висновок випливає з оперативної-стратегічного аналізу бойових дій на всіх театрах другої світової війни.

У розділі «На новому етапі світової війни» проаналізовано зміни, які сталися в характері війни, показано її специфічні риси. Особливу увагу автор приділив питанням створення антигітлерівської коаліції. О. М. Самсонов підкреслив роль Радянського Союзу в боротьбі за організацію антифашист-

ського фронту в Європі шляхом об'єднання зусиль всіх країн континенту. Дослідник також розкрив антинародний характер діяльності противників колективної безпеки, на конкретних історичних фактах показав згубність політики «умиротворення» агресора.

О. М. Самсонов об'єктивно розглянув ті суперечності, що мали місце в політичній практиці держав-союзників СРСР. Це з особливою ясністю проявилось у їх ставленні до проблеми відкриття другого фронту в Європі.

Автор детально висвітлив події, що привели до розгрому ворожих військ під Москвою. Він підкреслив його воєнно-політичне значення, вплив на дальший хід другої світової війни.

В монографії «Крах фашистської агресії» проаналізовано основні бойові операції на радянсько-німецькому фронті (оборона Ленінграда, Сталінградська битва, битва під Курськом, форсування Дніпра та ін.). Переможне закінчення Курської битви дало можливість нашій армії змінити співвідношення сил, продемонструвало перед усім світом спроможність Радянського Союзу власними силами розгромити фашистську Німеччину. Великий розділ книги присвячено розповіді про стратегічні перемоги Червоної Армії у 1944 р., що завершилися визволенням радянських земель від гітлерівських загарбників.

Події на радянсько-німецькому фронті в рецензованій праці показано комплексно, в тісному зв'язку з аналізом боротьби всього радянського народу. В ній висвітлено діяльність робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції в тилу, а також партизанський рух на тимчасово окупованій ворогом території.

Певне місце в книзі відведено європейському руху Опору, розкрито роль комуністичних партій в керівництві ним. Автор приділяє належну увагу й великій визвольній місії Червоної Армії. Ці питання детально висвітлені в розділі «На допомогу народам Європи», де мова йде про національно-визвольну боротьбу народів Польщі, Чехословаччини, Югославії, Болгарії, Румунії, Угорщини й інших країн Європи проти фашистських загарбників. Важливим результатом розгорнутого наступу радянських військ став вихід з гітлерівського блоку Румунії, Болгарії, Угорщини, які виступили проти фашистської Німеччини.

*П. П. Гудзенко,
С. В. Кульчицький,
Є. П. Шаталіна.*

**ТРУДОВІ ПОЧИНИ
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ 1921—1937**

(На матеріалах Української РСР).

К.: Наук. думка, 1980, 337 с.

Питання вивчення історії робітничого класу завжди привертають до себе увагу радянських дослідників. Саме цій проблемі й присвячена рецензована праця.

Спеціальні розділи рецензованої праці присвячені бойовим діям у басейні Тихого океану, в Азії, Африці, на морських комунікаціях, а також розгрому імперіалістичної Японії.

Автор монографії підкреслив роль трудящих європейських країн у боротьбі проти гітлерівських окупантів. Він особливо наголошує на тому, що насамперед завдяки Радянському Союзу й Червоній Армії вдалося розгромити, перемогти сильного, добре озброєного ворога. В боях з німецько-фашистськими загарбниками наші війська знищили, взяли в полон, вивели з ладу 10 млн. ворожих солдатів і офіцерів, 77 тис. бойових літаків, 48 тис. танків і штурмових гармат, 167 тис. артилерійських гармат, 2,5 тис. бойових кораблів і транспортних суден. Радянські Збройні Сили повністю або частково визволили території десяти країн Європи загальною площею 1 млн. кв. км з населенням 113 млн. чол., а також майже повністю — двох держав в Азії (відповідно 1,5 млн. кв. км; близько 70 млн. чол.).

О. М. Самсонов піддав гострій критиці буржуазних історіографів, які намагаються фальсифікувати, перекрутити справжні історичні події та факти. Цьому питанню приділено значне місце в усіх розділах і, зокрема, повністю — післямову до монографії. Автор полемізує з багатьма дослідниками історії другої світової війни із США, ФРН, Англії, Франції, зазначаючи при цьому, що вони перекручують дійсність в інтересах імперіалістичних кіл країн Заходу.

Слід згадати й ті недоліки, що зустрічаються в книзі. На жаль, у рецензованій праці відсутні іменний покажчик і хронологічні таблиці. В деяких місцях автор захоплюється детальним цитуванням. Крім того, на наш погляд, у подібному фундаментальному виданні варто було б використати фотоілюстрації.

В цілому ж у монографії О. М. Самсонова проаналізовано причини краху фашистської агресії в 1939—1945 рр. Вона є певним вкладом у марксистсько-ленінську історіографію Великої Вітчизняної й другої світової воєн. Її з інтересом зустріли як спеціалісти-історики, так і широке коло читачів.

М. І. КРАВЧУК (Київ),

А. В. ЛИХОЛАТ (Київ),

А. М. СИНИЦІН (Москва)

Монографія написана на широкій документальній базі. Автори використали матеріали ряду центральних, республіканських і місцевих архівів (як партійних, так і державних), значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу, періодичну пресу, численні документальні і статистичні джерела, різноманітну літературу від фундаментальних монографій до статей.

Монографія складається з вступу, трьох розділів і висновків. До неї додано іменний та географічний покажчики, а також покажчик підприємств і організацій промисловості та транспорту.

У першому розділі розповідається про трудові почини робітничого класу України та його внесок у відродження економіки Радянської країни, про комуністичні суботники і недільники, створення виробничих осередків і перших ударних груп, про виробничі наради тощо.

Другий розділ присвячено періоду побудови фундаменту соціалістичної економіки. В ньому показано, як з самого початку соціалістичної індустріалізації робітничий клас розгорнув роботу по зміцненню дисципліни праці, розглядаються різні форми боротьби з плинністю робочої сили і створення сталих робітничих колективів.

Багато уваги автори приділили висвітленню соціалістичного змагання, що пізніше перетворилося в масовий рух. У монографії розповідається про перші договори на соціалістичне змагання між підприємствами, нові форми творчої активності робітничого класу, що виникли у 1930—1932 рр., в яких органічно перепліталися соціалістичне змагання, боротьба за оволодіння технікою і участь робітничого класу в управлінні виробництвом, про масовий рух раціоналізаторів і винахідників, показано діяльність створеного ЦК КП(б)У комітету по керівництву змаганням. Розглядаються такі патріотичні ініціативи, як рух за добровільне зниження розцінок, почин дуганських і московських робітників про дострокове виконання п'ятирічного плану тощо.

Третій розділ «На завершальному етапі соціалістичної реконструкції» охоплює другу п'ятирічку. В ньому йдеться про поліпшення технічного навчання робітників, підготовку робітничих кадрів у школах ФЗУ

та інженерно-технічних працівників у вузах і технікумах. За роки другої п'ятирічки технічні вузи в республіці закінчили понад 2 млн. чол.

У монографії досліджуються такі форми соціалістичного змагання, як рух відмінників, рух за високу якість продукції. Особливу увагу в ній приділено висвітленню виникнення та розвитку стахановського руху.

Книга відрізняється від багатьох праць на цю тематику тим, що автори об'єктом дослідження обрали весь робітничий клас, а не лише його окремі загони. Тут шахтарі і металурги, хіміки і взуттєвники, машинобудівники і цукровики, будівельники і робітники інших галузей. Позитивним є те, що на сторінках книги наводиться багато призвищ робітників, керівників партійних і профспілкових організацій, інженерно-технічних працівників і господарників, вихідців з робітничого класу. До речі, монографія добре оформлена. В ній вміщено чимало фотографій.

На жаль, книга не позбавлена й окремих недоліків. Так, на с. 214 харківський канатний завод ім. Г. І. Петровського, що належав до конопельно-джутової промисловості, помилково віднесено до машинобудівних підприємств. Мають місце неточності й невдалі вирази (с. 150, 161, 214).

В цілому ж ці недоліки не можуть знизити високої оцінки рецензованої праці. Її з великим інтересом прочитають не тільки спеціалісти, а й широкі кола читачів, які цікавляться історією нашої Батьківщини.

О. О. КУЧЕР (Харків),
А. І. ЕПШТЕЙН (Харків)

Л. Т. Прокоф'єва.

НЕ СМОЛКНЕТ СЛАВА.

*Историко-краеведческий очерк
о периоде гражданской войны
в Донбассе*

(1917—1920 гг.).

Донецк: Донбасс, 1978. 160 с.

В рецензованій книзі автор розповідає про боротьбу трудящих під керівництвом Комуністичної партії проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції на території нинішніх Донецької та Ворошиловградської областей у 1917—1920 рр. Відомо, яку увагу В. І. Ленін і ЦК РКП(б) приділяли Донбасові — одному з великих промислових центрів країни. Там працювали майже дві третини робітників, які були зайняті на великих підприємствах, і 30 тис. членів партії більшовиків. Донецький басейн — важливий стратегічний плацдарм, на той час головний вугільно-металургійний район країни. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що його втрата буде величезною катастрофою. «Ми, — вказував Володимир

Ілліч, — безперечно, загинемо, якщо не очистимо повністю Донбасу за короткий час»¹.

Автор розповідає про масовий героїзм воїнів Червоної Армії і підкреслює, що організаторами її керівниками народної боротьби були комуністи. В книзі розповідається про діяльність визначних партійних діячів Донбасу: Артема (Ф. А. Сергєєва), Е. І. Квірінга, Г. І. Петровського, К. Є. Ворошилова, Р. Я. Терехова, Д. І. Пономарьова та багатьох інших. Вони перебували в перших рядах бійців на фронті, в підпіллі, у партизанських загонах. Величезну допомогу червоним воїнам подавали ЦК РКП(б), особисто В. І. Ленін.

Л. Т. Прокоф'єва в своїй книзі викриває підступну, ворожу діяльність внутрішньої та буржуазно-націоналістичної контрреволюції та інтервентів — австро-німецьких і англо-французьких. Та незважаючи на спільні дії об'єднаних контрреволюційних сил трудящі Країни Рад у 1920 р. остаточно розгромили ворожі війська, які загрожували Донбасу.

Позитивно оцінюючи рецензоване видання в цілому, варто вказати й на деякі

¹ Ленін В. І. Телеграма Л. Б. Камєнєву. — Повне збір. творів, т. 50, с. 307.

недоліки, що зустрічаються в ньому. На жаль, Л. Т. Прокоф'єва не використала в своїй праці матеріали багатомного видання «В. И. Ленин. Биографическая хроника». В її 5—9 томах наведено численні факти, які свідчать про те, що В. І. Ленін постійно стежив за розвитком подій у Донбасі.

Потрібно відзначити й помилки при цитуванні деяких праць. Наприклад, на с. 24 читаємо: «За пересуванням радянських військ на південь особисто стежив В. І. Ленін. Тільки за один день, 6 грудня, Володимир Ілліч дав тридцять одне розпорядження комісарам залізниць про вільний пропуск ешелонів, які відправляються на фронт боротьби з Каледінінм». При цьому автор посилається на книгу В. Д. Полікарпова «Пролог гражданской войны в России» (М., 1976, с. 368). У свою чергу В. Д. Полікарпов, наводячи цей факт, вказує інше джерело: працю Е. В. Клопова «Ленин в Смольном» (М., 1965, с. 161). А вже останній звертається до «Ленинского сборника XXXIV» й журналу «Исторический архив», 1957, № 5 та інших джерел. Накази В. І. Леніна комісарам залізниць уперше були опубліковані в 1942 р. у «Ленинском сборнике XXXIV» (див. вказ. збірник, с. 9), а пізніше, в 1965 р.— в Повному зібранні творів (т. 50, с. 361—362). До речі, в цих першоджерелах мова йде про одне розпорядження всім комісарам залізниць, а не про 31, як стверджують названі вище авто-

ри. За ними цей факт без належної перевірки використовує Л. Т. Прокоф'єва. В книзі «В. И. Ленин. Биографическая хроника» (т. 5), яка вийшла в 1974 р., також говориться про одне розпорядження всім комісарам залізниць, а не про 31 (с. 114).

Л. Т. Прокоф'єва зазначає, що В. І. Ленін з 5 по 9 травня 1919 р. направив Раднаркомові України 6 телеграм, в яких висловлював свою стурбованість з приводу становища на донецькій ділянці фронту, давав конкретні вказівки з цього питання (с. 106). Насправді ж було надіслано 11 телеграм (див. «В. И. Ленин. Биографическая хроника». М., 1976. Т. 7, с. 165—181).

Зустрічаються помилки в написанні назв деяких друкованих видань. Так, газета, яка виходила за участю Артема в Австралії, називалася «Эхо Австралии» (в рецензованій книзі — «Австралийское эхо»).

Автор зазначає, що в лютому 1919 р. війська Південно-Західного фронту завершили визволення Правобережжя України (с. 137). Це не так. Л. Т. Прокоф'єва далі сама пише, що Південно-Західний фронт було створено в січні 1920 р.

Незважаючи на вказані недоліки, книга заслуговує позитивної оцінки. Її з інтересом зустріли спеціалісти-історики, всі, хто цікавиться питаннями історії громадянської війни на Україні.

А. М. ЧЕРНЕНКО (Дніпропетровськ).

В. И. Буганов,
А. А. Преображенский,
Ю. А. Тихонов.

ЭВОЛЮЦИЯ ФЕОДАЛИЗМА В РОССИИ.

М.: Мысль, 1980.—342 с.

Важливе місце в радянській історичній науці займають дослідження з історії феодалізму. Останнім часом з'явилися нові праці з питань соціально-економічного і культурного розвитку та політичної історії феодальної Росії, які дали можливість поглибити теоретичну розробку найбільш важливих, вузлових проблем розглядуваної теми.

Це стосується й книги В. І. Буганова, О. О. Преображенського і Ю. О. Тихонова «Эволюция феодализма в России». В ній розглянуто основні етапи соціально-економічної історії країни, починаючи з IX ст. (тобто часу появи феодального способу виробництва) і до скасування кріпосного права в 1861 р. Радянські історики розробили схему розвитку феодалізму в Росії, що, як відомо, включає три основні періоди: ранній (IX — перша чверть XII ст.), зрілий (розвинутий) — (XII—XVI ст.) і пізній (XVII — перша пол. XIX ст.) феодалізм. Саме в такій логічно-структурній послідовності автори й висвітлюють розглядуване питання.

Досить чітко визначено й іншу магістральну лінію рецензованої праці. Йдеться

про проблему співвідношення феодального й буржуазного в соціально-економічному розвитку Росії часів пізнього феодалізму. Дослідники підтримали тих радянських учених, які цілком справедливо вважають, що в Російській державі, починаючи з XVII ст., поряд з феодально-кріпосницькими відносинами, невинно розвивалися й елементи капіталізму.

Аналізуючи ті або інші соціально-економічні явища (а також новітню літературу з розглядуваної проблеми), автори, проте, не стали на шлях простої фіксації досягнень нашої науки. Вони роблять широкі теоретичні узагальнення, аргументовані висновки, висувують нові гіпотези й проблеми.

Саме в такому плані слід розглядати, наприклад, їх вклад у дискусію про відробіткову ренту як господарський фактор закріпачення селянських мас. Цілком справедливо вбачаючи в ній явище динамічного характеру, автори виділили конкретні хронологічні рамки свого дослідження (XV — XVII ст.), підкресливши при цьому, що вже в другій половині XVI ст. панщина стала важливою складовою частиною системи експлуатації (див. с. 51—52). Однак їх наступне твердження про те, що процес юридичного оформлення кріпосного права затягнувся до початку XVII ст., на нашу думку, вимагає деякого уточнення. Як відомо, на Лівобережній і Слобідській Україні це сталося пізніше.

Являє інтерес і висновок дослідників про формування антифеодальної ідеології на-

родних мас¹. За їх думкою, воно відбулося на першому етапі становлення феодальних відносин

Гадаємо, сучасний стан розробки проблеми дає змогу висунути питання про видання окремої праці з історії антифеодальних виступів за часів феодалізму, де б розділ, що стосується ідеології повсталих, зайняв одне з центральних місць. Водночас у подібному дослідженні слід всебічно висвітлити проблему класової боротьби селянства Росії в XVII—XVIII ст., особливо в зв'язку з нещодавно опублікованою дискусійною статтею з розглядуваної теми². Особливе значення для остаточного вирішення цього складного питання мають конкретно-історичні матеріали документального характеру. В цьому переконують і використання авторами рецензованого видання факти з історії класової боротьби народних мас проти своїх гнобителів у період пізнього феодалізму. Варто відзначити авторське твердження про певне значення так званих «пасивних» форм боротьби для посилення антифеодальних виступів селянських мас. Уважного вивчення заслуговують і втечі, що набрали особливо широкого розмаху в XVIII ст. А якщо розглянути, наприклад, такий важливий регіон, як Лівобережна Україна, то є всі підстави вважати їх (у XVIII ст.) одним з найефективніших методів антифеодальної боротьби. Маються на увазі, насамперед, ті величезні економічні збитки, яких зазнавали поміщицькі господарства в результаті здійснення цих масових акцій.

Особливе значення мали й селянські війни. Автори досить чітко визначають взаємозв'язок останніх з розвитком масового антифеодального руху в першій половині XIX ст. Звідси логічним, на нашу думку, буде висновок про існування в період пізнього феодалізму двох (а не трьох, як зазначається в рецензованій книзі,— див. с. 270) основних етапів класової боротьби, а саме: періоду 4-х селянських війн і наступного етапу визвольного руху— до 1861 р. включно. Вважаємо, що використання «Соборного Уложення» 1649 р. як першооснови періодизації не доцільно, оскільки цей документ, власне, лише юридично затвердив уже існуюче кріпосне право, отже, не міг кардинально змінити напрям та характер визвольної боротьби.

Широке коло питань, розглянутих авторами рецензованої праці, дало їм змогу досить ґрунтовно охарактеризувати найважливіші соціально-економічні явища в історії середньовічної Росії. Значну увагу дослідники приділили питанням розвитку феодального землеводіння й аграрних відносин у цілому. Однак, розглядаючи, наприклад, проблему так званого приватного землеводіння окремих категорій селян-

ства, необхідно було зазначити, що поняття «приватне» в даному випадку можна вживати лише умовно. Адже це— форма феодального володіння, яка наближалася до приватної власності. Найбільшого поширення вона набула в умовах зростання товарності виробництва.

Навіть велике володіння ставало парцелярною повною власністю, тобто втрачало феодальний характер, лише після того, як знищувалися всі повинності, пов'язані з ним³. Оскільки право на землю, зокрема, для так званих «чорпосошних» селян*, пов'язувалося з певними повинностями на користь основного землевласника— феодальної держави, то не лише в юридичному, а й в економічному відношенні їх землеводіння були, насамперед, феодальними, умовними.

Отже, на нашу думку, є всі підстави погодитися з тими вченими (зокрема й з авторами рецензованої праці), які зазначають, що поняття «власності» на землю в досліджуваній період не виходило за рамки феодальних відносин. Це, до речі, стосується як селянсько-козацького, так і феодального землеводіння. Характеристика останнього як «приватної власності»— без будь-яких застережень— є не правомірною, оскільки, зрештою, зміщується поняття власності на землю у феодальний період і за часів капіталізму.

Важливе місце в рецензованій книзі займає й проблема становлення вітчизняної промисловості. Відкидаючи помилкові концепції щодо відсталості Київської Русі в соціально-економічному плані, автори відзначають досить високий рівень розвитку її промисловості, зокрема в IX— на початку XIII ст. (див. сс. 58, 61 та ін.).

Цілком правомірно є їх твердження (на протипагу дореволюційній історіографії) про те, що в Росії існували необхідні передумови для виникнення й зростання мануфактурного виробництва, а становлення останнього було органічним, історично зумовленим процесом (див. с. 201). Дослідники творчо розвивають вже існуючу думку про те, що мануфактура з усіма її суперечностями і нашаруваннями епохи являла уклад капіталістичного суспільства в надрах феодалізму (див. с. 215). Разом з тим вони схематично висвітлили питання про початок промислового перевороту в Росії. По суті, автори рецензованого видання обмежилися лише підтримкою поглядів тих учених, які вважають, що саме на передреформений період припадає важливий етап цього перевороту (див. с. 219).

Творчою вдачею авторського колективу, на наш погляд, є розділи, в яких мова йде про класово-становний лад феодального суспільства. На основі лєнінських положень про класи— стани як характерні ознаки рабовласницької і феодальної формацій⁴

¹ Це питання детально розглянуто в статті В. І. Буганова «Об идеологии участников крестьянских войн в России».— Див.: Вопросы истории, 1974, № 1.

² Див.: Милов Л. В. Классовая борьба крепостного крестьянства России в XVII—XVIII вв. (Некоторые проблемы теории).— Вопросы истории, 1981, № 3.

³ Див.: Поршнева Б. Ф. Феодализм и народные массы. М., 1964, с. 37.

* Саме цій категорії селянства приділяється значна увага в рецензованій праці (див. сс. 41, 42, 43).

⁴ Див.: Лєнін В. І. Повне зібр. творів, т. 6, с. 293.

дослідники переконливо розглянули процес їх виникнення й розвитку, а також еволюції соціальної структури Російської держави в епоху середньовіччя.

Однак певного уточнення вимагає їх твердження про дещо полегшене становище монастирських селян у порівнянні з кріпаками світських феодалів. Наведені аргументи на користь висловленої думки, на наш погляд, не дуже переконливі (див. с. 254). Тим більше, що документальні джерела містять численні факти, які свідчать про надзвичайно жорстоку експлуатацію монастирських та

інших категорій селян. Так, матеріали відомого Румянцевського опису (1765—1769 рр.) Лівобережної України вказують на те, що становище монастирських селян було чи не найважчим.

Підбиваючи підсумки, потрібно сказати, що зазначені недоліки й неточності не впливають на позитивну оцінку рецензованої книги, яку з інтересом зустріли науковці-історики, викладачі вузів і студенти.

О. А. ПАРАСУНЬКО (Київ),

О. І. ПУТРО (Київ)

И. И. Трилинский.
СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ
В ГДР.

Львов: Изд-во при Львовском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1981, 152 с.

Науковці нашої республіки вносять гідний вклад у реалізацію висуногого XXVI з'їздом КПРС завдання — уважніше вивчати й ширше використовувати досвід братніх соціалістичних країн¹. Проблема соціалістичного будівництва в них присвячено чимало наукових праць. Нещодавно побачила світ ще одна книга, яка є підсумком багаторічної роботи І. І. Трилінського.

Методологічну основу рецензованої монографії становлять твори класиків марксизму-ленінізму з проблем навчання й виховання молоді, праці товаришів Л. І. Брежнєва й Е. Хонеккера, партійні й державні документи СРСР, НДР та інших соціалістичних країн, документи міжнародного комуністичного руху. Автор використав також статистичні довідники, матеріали про діяльність шкільних, дошкільних і позашкільних закладів і вузів НДР та інших країн соціалістичної співдружності. Переважну більшість документів і літературних джерел введено до наукового обігу в радянській історіографії вперше.

Монографія приверне увагу спеціалістів-педагогів насамперед своїми узагальненнями, глибокою висновків, докладним аналізом становлення й розвитку соціалістичної школи в НДР.

Взявши за основу історико-проблемний принцип, І. І. Трилінський розпочинає свою книгу з висвітлення розвитку системи освіти й виховання молоді, яка існувала в Німеччині до ліквідації фашистського режиму, тобто наприкінці XIX — в першій половині XX ст. Автор показує прагнення прогресивних верств населення до демократизації освіти, послідовну боротьбу Комуністичної партії Німеччини за надання трудящим рівних з властью імущим прав і можливостей навчатися в школах і вузах, висвітлює

становище шкільної освіти в країні після другої світової війни.

Багато уваги в праці приділено питанням демократичної й соціалістичної перебудови школи в Східній Німеччині, розвитку народної освіти в НДР. На основі конкретного матеріалу автор широко висвітлює процес демократичних перетворень в системі навчання й виховання молоді в першій соціалістичній країні на німецькій землі і всебічно розкриває становлення й розвиток єдиної соціалістичної системи освіти в ній. Наведені у книзі матеріали наочно ілюструють великі успіхи, яких досягнуто в розвитку народної освіти в НДР: запровадження державної шкільної освіти й забезпечення рівних можливостей для всіх громадян у її здобутті, створення обов'язкової для всіх дітей неповної середньої (восьмирічної) освіти, поступовий перехід до обов'язкової середньої освіти на основі шкільно-десятиріччя. Автор переконливо показує, що тільки в соціалістичній державі могло бути забезпечене рівне для всіх громадян право на освіту, створено умови для підвищення трудящими свого професійного рівня, розвитку здібностей і талантів, надано всі можливості користуватися досягненнями світової цивілізації.

Одним з найважливіших факторів становлення й розвитку народної освіти в НДР, зазначається в книзі, є допомога з боку СРСР та інших країн соціалістичної співдружності. Автор наводить чимало цікавих фактів і прикладів, які свідчать про вплив радянської школи на створення і вдосконалення єдиної соціалістичної системи народної освіти в НДР, про творче використання німецькими товаришами досвіду з питань розвитку народної освіти в СРСР, про колективні пошуки шляхів дальшого поліпшення шкільної освіти й комуністичного виховання молоді в братніх країнах.

Монографічне дослідження логічно завершує розділ, у якому розкривається процес розвитку єдиної соціалістичної школи в НДР на сучасному етапі будівництва розвинутого соціалістичного суспільства. Автор аналізує розвиток народної освіти в республіці у світлі рішень VII—IX з'їздів СЕПН, нової Конституції НДР, а також постанови Державної Ради НДР «Молодь і соціалізм». Дослідник робить справедливий висновок про те, що досвід становлення й

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 7.

розвитку соціалістичної школи в НДР є яскравим прикладом творчого застосування загальних закономірностей соціалістичного будівництва до конкретно-історичних умов.

Відзначаючи наукову й практичну цінність рецензованої праці, слід, однак, висловити й деякі пропозиції та побажання. На нашу думку, вона значно виграла б, якби її автор більше уваги приділив періоду будівництва розвинутого соціалістичного суспільства. Треба було також більше сказати про завдання, що їх накреслив перед народною ос-

вітою IX з'їзд СЄПН, а також ухвалена ним Програма партії.

В цілому ж праця підготовлена на високому науковому й ідейно-теоретичному рівні. Вона буде корисною для викладачів вузів, учителів, працівників народної освіти, для всіх, хто цікавиться історією братньої НДР.

І. М. КУЛИНИЧ (Київ),

М. М. АЛЕКСІЄВЕЦЬ (Тернопіль),

М. М. КВАТИРА (Тернопіль)

В. И. Киселев

ПАЛЕСТИНСКАЯ ПРОБЛЕМА И БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ КРИЗИС.

К.: Политиздат Украины, 1981, 192 с.

В умовах різкого загострення міжнародної обстановки, викликаного гегемоністською політикою американської адміністрації, з особливою силою виявляються, з одного боку, справжні наміри США щодо країн Близького Сходу, а з другого — намагання сіоністських властей Ізраїлю використати сучасне становище в регіоні для закріплення за собою окупованих земель, загарбання нових територій і продовження дискримінаційних заходів щодо арабського народу Палестини.

Викриттю агресивної, неоколоніалістської суті політики імперіалізму й сіонізму на Близькому Сході, що призвела до виникнення там кризи, з'ясуванню її причин і разом з тим показу історичної зумовленості палестинської проблеми як основи близькосхідного конфлікту присвячена рецензована праця. У цій проблемі, вказує автор монографії, сфокусовані всі суперечності Близького Сходу, зокрема між арабським національно-визвольним рухом і політикою західних держав та Ізраїлю, незгоди, що існують серед окремих загонів антиімперіалістичного фронту в середині арабських країн, а також між ними, в основі яких лежить заінтересованість передових політичних сил у дальшому розвитку національно-визвольних революцій. Саме в цьому полягає одна з основних причин гострої боротьби навколо палестинської проблеми.

Аналіз широкого кола досліджень радянських і зарубіжних учених з вказаної проблематики, використання періодики дали можливість В. І. Кисельову зробити ряд важливих узагальнень і висновків. Так, на основі численних документальних даних він переконливо доводить, що «колоніальна, загарбницька політика сіоністів, «запрограмована» ще при самому зародженні сіонізму..., була однією з причин виникнення палестинської проблеми, джерелом трагедії арабського палестинського народу. І якщо сам сіонізм з точки зору класової суті та структури являє собою, за визначенням ізраїльських комуністів, «еврейську галузь імперіалізму», то єврейська колонізація Палестини, яка почалася наприкінці минулого століття й продовжується донині, була і зали-

шається по суті ні чим іншим, як різновидом європейського колоніалізму — сіоністським колоніалізмом» (с. 24).

Як відомо, одразу після створення Ізраїлю його правлячі кола почали проводити агресивний курс щодо народів сусідніх держав, насамперед палестинського народу, курс на створення «великого Ізраїлю» за рахунок загарбання арабських земель і вигнання з них корінного населення. У праці показано, що вже перша війна, розв'язана ізраїльськими екстремістами (1948—1949 рр.), фактично завершилася новим поділом Палестини, проведенням, однак, не відповідно до резолюції ООН № 18111 від 29 листопада 1947 р., а за планами сіоністів та імперіалістичних кіл західних держав. Сіоністи захопили 80% палестинської території, внаслідок чого близько 500 тис. місцевих жителів змушені були залишити рідні домівки, рятуючись від терору окупантів (с. 52).

У жовтні 1956 р. сіоністські правителі Ізраїлю разом з Великобританією й Францією розв'язали воєнні дії проти Єгипту, намагаючись встановити контроль над Суецьким каналом, націоналізованим урядом Насера, й ліквідувати прогресивний режим у цій країні. «Троїста» агресія проти Єгипту була припинена лише завдяки твердій, послідовній позиції Радянського Союзу. В. І. Кисельов підкреслює, що виступ Ізраїлю в ролі ініціатора воєнних авантур розкрив перед народами арабських країн справжню расистську суть цієї держави.

В рецензованій книзі наголошується, що розв'язана сіоністами у червні 1967 р. нова війна викликала даліше загострення палестинської проблеми й арабо-ізраїльського конфлікту. Вона принесла численні страждання палестинському народу, призвела до окупації його споконвічних земель на Західному березі ріки Йордан, у Східному Єрусалимі та в секторі Газа. Загалом кількість вигнаних звідти палестинців перевищила 1,5 млн. чол. (с. 56).

Таким чином, робить цілком слушний висновок автор, з допомогою терору і насильства сіоністи продовжували здійснювати поставлену мету — створення єврейської етнічної більшості на окупованих територіях.

В Ізраїлі, де нині палестинці становлять меншість населення, вони належать до найбільш експлуатованої та пригнобленої частини суспільства, зазнають національної й расової дискримінації, яка особливо гостро

виявляється в галузі зайнятості та освіти. Зокрема, тільки 14,5% працездатного арабського населення становлять службовці, а 38% зайнято на найважчих роботах у сільському господарстві та будівництві, в той же час єврейського, відповідно,—41% і 12% (с. 80).

За даними офіційної ізраїльської статистики, наведеними в книзі, лише 5% арабських юнаків і дівчат віком 14 років і старше здобули середню освіту. В 6 ізраїльських університетах число арабських студентів не перевищує 2% від загальної кількості, хоча палестинці нині становлять понад 15% (більш як 500 тис.) населення країни (с. 80). Арабське населення окупованих територій зазнає ще жорстокішого, ніж у самому Ізраїлі, політичного, економічного і соціального гноблення та расової дискримінації. До того ж воно змушене витримувати тягар нав'язаного сіоністами окупаційного режиму—політичні переслідування, примусові виселення, арешти.

Вигадки і брехливі наклепи сіоністів, які називають палестинців терористами, В. І. Кисельов переконливо спростовує з допомогою численних фактів про те, що складовою частиною політики сіоністських властей є терор і репресії проти палестинських патріотів. Ізраїльський тероризм відкрито захоплюється імперіалізмом США, що нині виступає «борцем проти тероризму». Докладно й аргументовано аналізуючи політику Сполучених Штатів на Близькому Сході, автор підкреслює, що підтримка експансіоністського керівництва Ізраїлю—одні з принципів зовнішньої політики американського імперіалізму.

У праці розкриваються суть американо-ізраїльської схеми «побудови миру» на Близькому Сході, наслідки так званого «мирного договору» між Ізраїлем та Єгиптом, що став прикриттям для дальшої мілітаризації регіону. Близько 27 млрд. доларів—така, за деякими оцінками буржуазних економістів, сума американських субсидій Ізраїлю та Єгипту на найближчі п'ять років. В історії важко знайти інший приклад, зазначає автор, коли укладення «мирного договору» супроводжувалося б розгортанням такої гонки озброєнь та мілітаризації країн—його учасниць (с. 153).

Як показали даліші події, кемп-девідська змова американського імперіалізму, сіонізму та арабської реакції не принесла миру, а, навпаки, ще більше загострила обстановку на Близькому Сході. Адже саме під прикриттям сепаратного «мирного договору» сіоністи при підтримці імперіалізму США почали ескалацію агресивних дій проти сусідніх арабських народів, зокрема проти Лівану.

Ворожі акції Ізраїлю проти цієї країни, підкреслюється в книзі, безпосередньо спрямовані на досягнення поставленої у Кемп-Девіді мети—розгромити загопи Палестинського руху опору, що перебувають на ліванській території, залякати уряд Лівану і змусити його підтримати сепаратний зговір, руками реакційних формувань розправитися з прогресивними силами і тим самим віддалити перспективу справедливого врегулювання обстановки на Близькому

Сході. Тому світова громадськість і народи арабських країн кваліфікували кемп-девідські угоди та єгипетсько-ізраїльський «мирний договір» як змову сил імперіалізму, сіонізму й реакції проти інтересів арабів.

У праці В. І. Кисельова аналізуються перспективи розвитку національно-визвольного руху на Близькому Сході, показано неминучість перемоги арабських народів у боротьбі проти неоколоніалізму, за зміцнення їх політичної та економічної незалежності. Незважаючи на жорстоку війну, розв'язану сіоністськими екстремістами проти палестинських патріотів, систематичні нальоти ізраїльської авіації та табори біженців у Лівані, терор і репресії проти населення на окупованих територіях Західного берега ріки Йордан і сектора Газа, спроби Сполучених Штатів та їх партнерів по кемп-девідській угоді виключити Організацію визволення Палестини з процесу врегулювання близькосхідної кризи, арабський народ Палестини продовжує наполегливу боротьбу за відновлення своїх національних прав і створення суверенної держави. Визволення батьківщини від окупантів-сіоністів і створення власної національної держави були і залишаються основним змістом життя всіх палестинців, указує автор книги.

На боці палестинців виступають Радянський Союз, інші країни соціалістичної співдружності, світова прогресивна громадськість. В. І. Кисельов зазначає, що при цьому уряд СРСР керується основними принципами своєї зовнішньої політики: інтернаціональної солідарності з народами, що ведуть боротьбу за незалежність, поважання їх прав, невтручання у внутрішні справи суверенних держав. Справедливе розв'язання палестинської проблеми можливе лише в тісному взаємозв'язку з врегулюванням усього комплексу питань близькосхідної кризи, на чому наголошувалося в матеріалах XXVI з'їзду КПРС.

Позитивно оцінюючи рецензовану працю, хоча час зазначимо, що, на нашу думку, в ній недостатньо уваги приділено сучасному становищу арабського населення Палестини як на окупованих територіях, так і в самому Ізраїлі, слабо розкрито політику репресій, економічного поневолення й соціального гноблення арабів, яку проводять сіоністські правлячі кола. Доцільно було б детальніше спинитися на питанні про підтримку боротьби арабського народу Палестини з боку СРСР, діяльність радянської дипломатії в рамках ООН та інших міжнародних організацій, спрямовану на якнайшвидше розв'язання близькосхідної проблеми й ліквідацію наслідків ізраїльської агресії. Недостатньо переконливим і аргументованим є висновок автора про те, що США та Ізраїль—це рівноправні політичні партнери, оскільки таким чином ігнорується повна економічна і воєнна залежність сіоністів від американського імперіалізму.

Загалом книга В. І. Кисельова допомагає краще зрозуміти, як виникла палестинська проблема, в чому її суть і як вона впливає на сучасну обстановку в даному районі.

МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ ЛИПОВЧЕНКО

Після тяжкої і тривалої хвороби 26 листопада 1981 р. помер завідуючий кафедрою журналістики Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, доктор історичних наук, професор Микола Миколайович Липовченко.

М. М. Липовченко народився 29 червня 1922 р. у м. Смілі Черкаської області в сім'ї робітника. Член КПРС з 1942 р. Учасник Великої Вітчизняної війни.

Після закінчення навчання в Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка і захисту кандидатської дисертації (з 1975 р.— доктор історичних наук) працював завідуючим відділом, членом редколегії, заступником головного редактора журналу ЦК Компартії України «Комуніст України». В 1971—1974 рр. М. М. Липовченко — на викладацькій роботі в Київському державному університеті.

З 1974 р. і до останніх днів життя Микола Миколайович працював завідуючим кафедрою журналістики Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

Всі свої знання і сили, педагогічні й організаторські здібності М. М. Липовченко

віддавав справі підготовки і виховання журналістських кадрів. На всіх ділянках, які йому довіряла партія, Микола Миколайович працював з повною віддачею сил, високою відповідальністю. Він користувався авторитетом і повагою у всіх, хто його знав.

Микола Миколайович Липовченко вів активну громадсько-політичну й наукову роботу по дослідженню актуальних проблем теорії комуністичної журналістики та історії КПРС. Опублікував близько 70 наукових праць. Був членом правління Спілки журналістів, неодноразово обирався членом її партійного бюро.

За заслуги перед Комуністичною партією і Радянським урядом М. М. Липовченко нагороджений орденом Червоної Зірки, багатьма медалями, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

Світла пам'ять про Миколу Миколайовича Липовченка — вірного сина Комуністичної партії, вченого, педагога, нестомного трудівника, чуйного товариша — назавжди збережеться в серцях тих, хто його знав.

НОВІ КНИГИ

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК. 1898—1971: Т. 10. 1969—1971.—8-е вид., доп. і перероб.— К.: Політвидав України, 1981.— 509 с.

БРЕЖНЕВ Л. И. Воспоминания: Жизнь по заводскому гудку; Чувство Родины.— М.: Политиздат, 1981.— 110 с.

БРЕЖНЕВ Л. И. Речь на Пленуме Центрального Комитета КПСС 16 ноября 1981 года; Постановления Пленума ЦК КПСС.— М.: Политиздат, 1981.— 16 с.

Леонид Ильич Брежнев: Крат. биограф. очерк.— 3-е изд., доп.— М.: Политиздат, 1981.— 385 с.

ПОНОМАРЕВ Б. Н. Под знаменем Ленина— за мир и социализм: Избр. произведения. Т. I.— М.: Наука, 1981.— 416 с.

АВРЕХ А. Я. Царизм и IV Дума. 1912—1914 гг.— М.: Наука, 1981.— 293 с.

БЮТТНЕР Т. История Африки с древнейших времен.— М.: Наука, 1981.— 253 с.

ВОЛКОВ Ю. Е., РОГОВИН В. З. Вопросы социальной политики КПСС.— М.: Политиздат, 1981.— 286 с.

ГЕРТНЕР Э. Рабочий класс и экология.— М.: Прогресс, 1981.— 320 с.

Глобальные проблемы современности.— М.: Мысль, 1981.— 285 с.

Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений: Т. 4. Кн. I. Март 1939 — декабрь 1943 гг.— М.: Наука, 1981.— 423 с.

Древнерусские города.— М.: Наука, 1981.— 136 с.

ДРУЖИНИНА Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825—1860 гг.— М.: Наука, 1981.— 215 с.

Интеллигенция и социальный прогресс в развивающихся странах Азии и Африки.— М.: Наука, 1981.— 328 с.

Китайская Народная Республика в 1979 году: Политика, экономика, идеология.— М.: Наука, 1981.— 351 с.

КПСС и культурное преобразование села.— М.: Политиздат, 1981.— 239 с.

ЛЕЙКИНА-СВИРСКАЯ В. Р. Русская интеллигенция в 1900—1917 годах.— М.: Мысль, 1981.— 285 с.

Летописи и хроники, 1980 г.: В. Н. Татищев и изучение русского летописания.— М.: Наука, 1981.— 256 с.

Международное рабочее движение: Вопросы истории и теории. Т. 6. Рабочее движение развитых капиталистических стран после второй мировой войны. 1945—1979.— М.: Мысль, 1981.— 687 с.

Мир социализма в цифрах и фактах. 1980.: — Справочник. — М.: Политиздат, 1981, 128 с.

Народный подвиг в битве за Кавказ: Сборник статей.— М.: Наука, 1981.— 408 с. Научно-техническая революция: социализм, культура, человек. — М.: Наука, 1981.— 177 с.

ПЕТРОПАВЛОВСКИЙ Р. В. Революционная мораль рабочего класса: Истоки и становление.— М.: Профиздат, 1981.— 255 с.

СССР в 70-е годы. — М.: Политиздат, 1981.— 304 с.

СССР — ГДР. 30 лет отношений, 1949—1979: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1981.— 755 с.

Страны мира: Крат. полит.-экон. справочник.— М.: Политиздат, 1981.— 478 с.

Стратегия экономического развития СССР на современном этапе.— М.: Экономика, 1981.— 287 с.

Труд как основная форма жизнедеятельности социалистического общества. — К.: Наук. думка, 1981.— 358 с.

Узловые проблемы истории Индии: Сборник статей.— М.: Наука, 1981.— 272 с.

Чудесный сплав: Документы и материалы из истории друж. связей трудящихся Николаевщины с трудящимися братских сов. республик, 1917—1977.— Одесса: Маяк, 1981.— 283 с.

ЯНУШЕВСКИЙ А. С. Правде вопреки: Против фальсификации истории Великой Отечественной войны.— К.: Политиздат Украины, 1981.— 147 с.